Bernard Koziróg

IZRAEL

HISTORIA, RELIGIA, ARCHEOLOGIA

Podkowa Leśna 2002

Recenzenci
Prof. dr hab. Zachariasz Łyko – Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Polska
Prof. dr Leon Mashchak – Southern University, USA
Prof. dr Szewach Weiss – Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie, Izrael

Redaktor: Zbigniew Lew-Wojciechowski

Redaktor techniczny: Dariusz Borowiecki

Copyright by Bernard Koziróg

ISBN 83-917022-1-9

Wydawca: Instytut Krajów Biblijnych

Druk: Oficyna Wydawnicza Vortpres

NOTA O AUTORZE

Bernard Koziróg jest profesorem nadzwyczajnym Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach oraz dyrektorem Instytutu Turystyki Krajów Biblijnych Wyższego Adwentystycznego Seminarium Duchownego w Podkowie Leśnej.

Stopień naukowy doktora uzyskał w roku 1990 w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, natomiast stopień doktora habilitowanego na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, w roku 1996.

W przeszłości pełnił szereg odpowiedzialnych funkcji. Był dyrektorem i redaktorem naczelnym Chrześcijańskiego Instytutu Wydawniczego *Znaki Czasu*, gdzie m.in. powołał do życia Redakcję Naukową wydającą rocznik teologiczno-religioznawczy *Signa Temporis*. Piastował funkcję rektora Wyższej Szkoły Psychoterapii i Rewalidacji a także dyrektora ds. edukacji Diecezji Warszawskiej Kościoła Adwentystycznego. Założył Młodzieżową Szkołę Biblijną a również jest współtwórcą Serwisu Internetowego *Nadzieja.pl* Jego biogramy znajdują się w *Leksykonie Polskiego Dziennikarstwa* a także Encyklopedii *Kto jest kim w Polsce*.

Napisał 18 książek i skryptów oraz ponad 300 artykułów o tematyce teologicznej, filozoficznej, religioznawczej i historycznej, m.in. *Ks. Michał Belina-Czechowski*, *Ellen Gould White* , *L.R. Conradi – misjonarz pięciu kontynentów*, *Tajemnice i proroctwa Biblii*, *12 współczesnych krajów biblijnych*.

Brał udział w wielu konferencjach naukowych w kraju i za granicą. Odwiedził blisko 50 krajów świata. Wielokrotnie bywał w krajach biblijnych, których jest miłośnikiem. Praca na temat Izraela jest pierwszym tomem większego dzieła na temat współczesnych krajów biblijnych., gdzie rozgrywały się sceny opisane w Starym i Nowym Testamencie.

Książkę tę zadedykował pamięci swojego Ojca.

WIADOMOŚCI WSTĘPNE

1. Ziemia Święta

Izrael jest krajem niezwykłym. To ziemia święta dla wyznawców judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Ziemia „opływająca mlekiem i miodem" a jednocześnie zlana krwią. Na jej historię w dużym stopniu wpłynęło położenie geograficzne, stąd moja praca praktycznie zaczyna się od geografii Izraela. Kraj ten ciągnie się długim, wąskim pasem otoczonym od wschodu górami i pustyniami, od zachodu zaś Morzem Śródziemnym. Przez wieki pozostawał pod silnym wpływem krajów położonych na północ i południe. Był bowiem pomostem pomiędzy dwiema kulturami: Mezopotamii i Egiptu.

Głównym źródłem informacji historycznych o Ziemi Świętej jest Biblia, Stary i Nowy Testament. Pierwsze wzmianki pojawiają się już w Księdze Genesis, a związane są z przybyciem do Kanaanu Abrahama, protoplasty narodu izraelskiego. W pierwszej części mojej pracy zawarłem rys historyczny, w którym znajduje się siedem paragrafów. Pierwszy ukazuje dzieje od patriarchów do sędziów, gdzie uwypuklona została m.in. rola Mojżesza, bodaj najwybitniejszego przywódcy Izraelitów a jednocześnie człowieka „najpokorniejszego wśród ludzi". Następnie prezentuję czasy królestwa izraelskiego z dwiema najwybitniejszymi postaciami tamtych czasów, Dawidem i Salomonem. W paragrafie trzecim przedstawiam królestwo podzielone na Izrael i Judę. Niestety, ich dzieje kończą się tragicznie, niewolą asyryjską pierwszego i niewolą babilońską drugiego państwa. W Ziemi Świętej nastają czasy panowania babilońskiego, perskiego i greckiego. Na krótko Izrael odzyskuje niepodległość w czasach Hasmoneuszy, by wkrótce stracić ją na rzecz Imperium Romanum. W roku 70 Rzymianie zniszczyli świątynię żydowską, która już nigdy nie została pobudowana na nowo.

W czasach panowania rzymskiego na arenie dziejów pojawił się Jezus Chrystus, cieśla z Nazaretu, który zmienił oblicze świata, o czym szczególnie piszę w części trzeciej. Natomiast część pierwsza zawiera jeszcze dwa paragrafy. Pierwszy z nich opisuje czasy od panowania Bizancjum do panowania brytyjskiego, natomiast drugi mówi o współczesnym Izraelu, państwie, które zostało proklamowane w roku 1948.

Część druga mojej pracy mówi o religiach księgi, jak często nazywa się trzy główne religie istniejące i praktykowane w Izraelu: judaizm, chrześcijaństwo oraz islam. Nie jest to bardzo szerokie studium, raczej zarys dziejów i istota doktryny. Paragraf o chrześcijaństwie ma być może charakter nieco apologetyczny, ale nie byłbym chrześcijaninem, gdybym nie podał np. dowodów na historyczność Jezusa.

W części trzeciej opisuję najważniejsze odkrycia archeologiczne, dokonane w Izraelu. Większość wykopalisk w tym kraju prowadzi się na tellach, wzgórzach powstałych przez wieki ze zwałów kamieni, cegieł, skorup ceramicznych i ziemi. Najważniejszym jednak odkryciem archeologicznym w Izraelu było znalezienie w grotach nad Morzem Martwym rękopisów Pisma Świętego, które w zdecydowany sposób uwiarygodniły treść ksiąg biblijnych.

W różnych publikacjach można spotkać zarówno wiadomości na temat dziejów Izraela (zwykle ograniczające się do czasów biblijnych lub współczesnych), archeologii czy religii. Niewiele natomiast jest poruszających wszystkie te zagadnienia. Stąd idea powstania pracy, która wypełni lukę na polu badawczym i jednocześnie rynku wydawniczym.

Praca o Izraelu jest pierwszą z całej serii przeze mnie zaplanowanych, dotyczących współczesnych krajów biblijnych, których jest dwanaście: Izrael, Egipt, Jordania, Syria, Liban, Irak, Iran, Grecja, Turcja, Włochy, Cypr i Malta. Tam rozgrywały się sceny opisane na kartach Starego i Nowego Testamentu. A ponieważ ok. 80% historii biblijnych miało miejsce w Izraelu, przeto całą serię zaczynam publikacją o tym kraju.

2. Geografia Izraela

Izrael jest niewielkim krajem, leżącym na Bliskim Wschodzie, na południowo-wschodnim brzegu Morza Śródziemnego. Graniczy z Egiptem, Jordanią, Syrią i Libanem. Powierzchnia kraju, łącznie z terenami autonomii palestyńskiej, wynosi 27 800 km^2. Kształt kraju jest wydłużony i wąski. Ma około 450 km długości, jego maksymalna szerokość wynosi 135 km. Aby przejechać samochodem cały kraj wszerz, czyli od Morza Śródziemnego do Morza Martwego, wystarczy 1,5 godziny. Natomiast podróż z Metulii, osady leżącej na samej północy, do Ejlatu, na południowym krańcu Izraela, zajmuje już blisko 9 godzin. W Izraelu żyje ok. 5,9 mln ludzi, z czego 4,7 mln stanowią Żydzi, reszta to w przeważającej części Arabowie[1]. Przyrost naturalny wynosi 2,7%. Średnia długość życia kobiet to 79 lat, mężczyzn 75. Walutą jest szekel (1USD = 3,6 szekli). Stolicą Izraela jest Jerozolima[2].

2.1. Regiony geograficzne[3]

Izrael można podzielić na regiony geograficzne. Są to trzy równoległe strefy biegnące z północy na południe oraz rozległy, przeważnie pustynny obszar na południu kraju.

- Równina nadbrzeżna

Równinę nadbrzeżną, która ciągnie się wzdłuż Morza Śródziemnego, zamieszkuje ponad połowa mieszkańców Izraela. Piaszczysta linia brzegowa

---

1. Por. E. Hirsch, *Izrael w faktach*, s. 78.79.
2. Zob. *Bliski Wschód i region Zatoki Perskiej*, w: Ilustrowany atlas świata, s. 216.
3. Por. E. Hirsch, dz. cyt., ss. 79-104.

graniczy z żyznymi ziemiami uprawnymi, sięgającymi do 40 km w głąb lądu. Tu zlokalizowane są główne ośrodki miejskie, zakłady przemysłowe, porty, tereny rolnicze i obiekty turystyczne.

- Pasma górskie

Izrael posiada kilka pasm górskich. Na północnym wschodzie wznoszą się, powstałe w wyniku erupcji wulkanicznych, bazaltowe, urwiste ściany Wzgórz Golan.

Wyżyna Galilejska, leżąca na wysokości od 500 do 1200 m n.p.m., zbudowana jest z miękkich skał wapiennych i dolomitów. Strumienie oraz obfite opady sprawiają, że tereny te są zielone przez cały rok. W Galilei i na Wzgórzach Golan mieszka około 17% ludności kraju, która zajmuje się głównie rolnictwem, przemysłem lekkim oraz turystyką.

- Rów Jordanu

Rów Jordanu zwany również doliną Jordanu ciągnie się wzdłuż wschodniej granicy kraju. Stanowi część Rozpadliny Syryjsko-Afrykańskiej powstałej w przeszłości w wyniku pęknięcia skorupy ziemskiej. Północna część tego obszaru jest niezwykle żyzna, w przeciwieństwie do części południowej, gdzie panuje klimat półsuchy. Głównymi źródłami dochodu w tym regionie są rolnictwo, rybołówstwo, przemysł lekki i turystyka.

Rzeka Jordan[4] wypływa z południowych stoków gór Hermonu. Płynie

---

4. Nazwa rzeki, ze względu na różnicę poziomów, wywodzi się od hebr. *jarad* (zstępować, schodzić). W Biblii Jordan występuje wielokrotnie. Przejście przez Jordan stało się aktem objęcia w posiadanie ziemi obiecanej (Joz. 3). Tereny na wschód od Jordanu zajęły plemiona Rubena, Gada i część Manassesa. Jordan wiąże się z odejściem Eliasza i działalnością Elizeusza (2Krl 2, 6.7.13; 6, 2.4), w Jordanie został uzdrowiony z trądu Naaman (2 Krl 5, 10-14). Jordan wiąże się też z działalnością Jana Chrzciciela (Mt 3, 6; Mk 1, 9; Łk 4, 1) i początkiem publicznej działalności Jezusa Chrystusa (Łk 4, 1; J 1, 28). Zob. E.G. White, *Patriarchowie i* prorocy, ss. 366-370;

przez dolinę Hula, wpada do Jeziora Genezaret, skąd wypływając podąża na południe do Morza Martwego. Płytka i wąska rzeka poszerza się jedynie w porze deszczowej. Podczas 300 kilometrowego biegu pokonuje ponad 700-metrową różnicę poziomów.

Na wysokości 212 m npm, pomiędzy Wzgórzami Golan a Wyżyną Galilejską znajduje się Jezioro Genezaret. Ma 21 km długości, 8-12 km szerokości i 42-48 m głębokości. Powierzchnia wynosi 144 km^2. Jest największym zbiornikiem słodkiej wody na terenie kraju. Na jego brzegach usytuowane są liczne miejsca o znaczeniu historycznym i religijnym[5], a także obiekty turystyczne i osady rolnicze. Podzwrotnikowy klimat sprawia, że jest tu bujna roślinność, wiele dzikiego ptactwa, zwierząt i ryb. Jezioro Genezaret często nawiedzają nagłe burze[6].

Morze Martwe, które de facto jest jeziorem a nie morzem, znajdujące się na południowym krańcu Rowu Jordanu, jest najniżej położonym punktem na ziemi, blisko 400 m poniżej poziomu morza. Jego wody, posiadające najwyższy na świecie stopień zasolenia i gęstości, są bogate w magnez, potas i brom a także w sole spożywcze i przemysłowe. Niestety, z powodu przyspieszenia wskaźnika parowania oraz szeroko zakrojonych prac melioracyjnych w Izraelu i Jordanii Morze Martwe kurczy się. W ciągu ostatnich 40 lat jego poziom obniżył się o 10 metrów. Ponieważ w coraz większym stopniu wody Jordanu

---

E.G. White, *Prorocy i* królowie, ss. 127.128. 137-141; E.G. White, *Życie* Jezusa, ss. 61-74; M. Arndt, *Rzeka Jordan – znaczenie historyczne i teologiczne*, ss. 107-118; *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, s. 78.

5. Nad Jeziorem Genezaret, zwanym inaczej Jeziorem Galilejskim lub Tyberiadzkim (Nowy Testament używa również nazwy *morze*) leżą m.in. Tyberiada, główne miasto Galilei, Magdala, Tabgha, Betsaida, Kafarnaum i Korozain (Mt 8, 5; 11, 21). W okolicach jeziora nauczał Jezus, powołał pierwszych uczniów (Mt 4, 18) i dokonał licznych cudów (np. Mt 14, 22-33; Mk 4, 35-41; Łk 5, 4-11). Zob. też E.G. White, *Życie* Jezusa, ss. 178-183; Encyklopedia *Katolicka*, t. 5, s. 960.
6. Por. Mt. 8, 23.24.

wykorzystywane są w przemyśle, głównie spożywczym, jego wody w mniejszym stopniu zasilają Morze Martwe. W związku z tym rozpatrywany jest plan połączenia Morza Martwego z Morzem Śródziemnym, aby odtworzyć jego naturalne rozmiary i poziom.

Pomiędzy Morzem Martwym a Zatoką Ejlacką rozciąga się dolina Arava. Dolina Arava jest pokryta sawanną, średnie opady roczne to zaledwie 25 mm a w lecie temperatura dochodzi do 40 stopni Celsjusza. Mimo to zastosowano tutaj takie techniki rolnicze, które umożliwiają posezonową produkcję owoców i warzyw, głównie na eksport.

2.2.Klimat

Izrael jest bardzo nasłonecznionym krajem. Klimat waha się od umiarkowanego do tropikalnego. Właściwie są tylko dwie pory roku, choć oficjalnie mówi się o czterech. Zima trwa od listopada do marca i obfituje w deszcze. Natomiast przez pozostałych siedem miesięcy trwa suche lato. Opady występują głównie na północy i w centrum kraju, w niewielkich ilościach w północnej części Negewu, zaś na jej terenach południowych wcale nie występują.

W Izraelu panują zróżnicowane warunki klimatyczne. Na wybrzeżu wilgotne lata i łagodne zimy, w górach suche lata i umiarkowanie chłodne zimy, w Rowie Jordanu gorące, suche lata i łagodne zimy. Na Negewie przez cały rok panują warunki półpustynne.

Warunki pogodowe również są skrajne w różnych rejonach, od okazjonalnych zimowych opadów śnieżnych w rejonach górskich do okresowych, niezwykle gorących i suchych wiatrów, które podwyższają temperaturę, szczególnie wiosną i jesienią[7].

7. Zob. E.Hirsch, dz. cyt., s. 84.

Roczne wahania temperatury (minimalne-maksymalne) w ^{0}C

	Safed	Hajfa	Tyberiada	Tel Awiw	Jerozolima	Beer-Szewa	Ejlat
Styczeń	4-9	9-15	8-18	9-17	6-11	6-16	9-21
Sierpień	18-29	22-28	22-36	22-29	19-28	19-33	25-39

Opady w ciągu roku

	Safed	Hajfa	Tyberiada	Tel Awiw	Jerozolima	Beer-Szewa	Ejlat
Dni	75	66	57	64	57	33	8
Milimetry	718	508	431	539	486	204	25

W miejscach, gdzie deszczu jest niewiele, dużą rolę w nawadnianiu ziemi może odgrywać rosa. Występuje obficie szczególnie na wybrzeżu. Latem, w ciągu dnia, znad Morza Śródziemnego napływa wilgotne powietrze, które wieczorem, gdy się ochłodzi, opada w postaci rosy. W wielu miejscach rosa występuje przez 200 nocy w roku, co stanowi jedną czwartą ogólnej wilgotności tych terenów[8].

W przeszłości rosa odgrywała znaczącą rolę w życiu Izraela, co widać na przykładzie zapowiedzi proroka Eliasza w czasach króla Achaba: „Nie będzie ani rosy, ani deszczu”[9].

2.3.Flora i fauna

Flora i fauna Izraela są szczególnie bogate, ze względu na specyficzną lokalizację geograficzną tego kraju, który położony jest w miejscu łączącym Europę, Azję i Afrykę. Występuje tu ponad 2800 gatunków roślin. Można spotkać rośliny alpejskie na zboczach Hermonu na północy, jak i saharyjskie,

8. Zob. *Encyklopedia Biblii,* s. 12.
9. 1 Krl 17, 1.

rosnące w dolinie Arava na południu. Izrael stanowi północną granicę występowania takich roślin, jak np. papirus, czy południową, jak np. koralowe piwonie. Na terenie Galilei spotykamy karłowate lasy, gdzie rosną dęby kalifornijskie i drzewa pistacjowe. Na wyżynach Negewu pistacje atlantyckie stanowią specjalny akcent w monotonnym krajobrazie wysuszonych dolin. Wszędzie tam, gdzie znajdują się pokłady wód gruntowych, rosną palmy daktylowe.

Na przełomie października i listopada, po pierwszych opadach deszczu, kraj pokrywa się zielonym kobiercem. Różowe i białe fiołki alpejskie, czerwone, białe i purpurowe anemony kwitną od grudnia do marca. Nieco później rozkwita niebieski łubin i żółty złocień polny. Nad polami krąży 135 barwnych odmian motyli.

W Izraelu występuje ponad 380 gatunków ptaków. Dwa razy do roku kraj staje się widownią wędrówek setek tysięcy ptaków. Słowiki zamieszkują tu stale. Szpaki i łyski spędzają tu zimę. Pszczołojady, pelikany i inne ptaki wędrowne zapełniają niebo w marcu i październiku. Również ptaki drapieżne budują tutaj swoje gniazda, m.in. orły, jastrzębie i sokoły.

W górach można spotkać antylopy, lisy, dzikie koty, koziorożce, kameleony, węże, jaszczurki i inne zwierzęta. Samych gadów jest 80 gatunków[10].

2.4.Woda

Izrael zawsze cierpiał na niedostatek wody. Już w dawnych czasach, o czym świadczą wykopaliska archeologiczne[11], próbowano rozwiązać ten problem. Całkowite roczne odnawialne zasoby wody wynoszą około 1,7 biliona

10. Por. E. Hirsch, dz. cyt. ss. 86-88.

11. Zob. A. Millard, *Skarby z czasów biblijnych*, s. 126.

m^3, z których około 75% zużywanych jest do nawadniania pól oraz na potrzeby miast i przemysłu. Najważniejszymi zasobami wodnymi są rzeka Jordan i jezioro Genezaret. Wykorzystuje się wodę deszczową, jak również zasoby odzyskiwane z wód ściekowych i odsalania wody morskiej.

2.5.Ekologia

Przepisy ochraniające środowisko są bardzo rygorystyczne. Np. nie wolno zrywać przydrożnych kwiatów. Na terenie całego kraju urządzono 150 rezerwatów przyrody, których łączna powierzchnia wynosi około 3500 km^2. 20 z nich udostępniono zwiedzającym. Co roku przybywa tam dwa miliony osób. Setki roślin, w tym dęby i palmy, oraz zwierząt, w tym gazele, koziorożce, leopardy i sępy – objęte są ochroną.

Założono punkty karmienia lisów, wilków i hien oraz bezpieczne miejsca do gnieżdżenia się ptaków. Z brzegów Morza Śródziemnego zbiera się jaja żółwi morskich, które umieszcza się w inkubatorach, aby potem młode wypuścić na wolność. W miejscach przelotu ptaków zabrania się latania samolotom.

Zwierzęta, które żyły tu w czasach biblijnych, od tamtej pory albo zniknęły z tego regionu, albo zagrożone są wyginięciem. Powstał więc rezerwat krajobrazowy Neot Kedumim, gdzie gromadzi się i chroni rośliny oraz odtwarza się świat zwierzęcy z czasów biblijnych[12].

2.6.Miasta

91% obywateli Izraela mieszka w miastach, z których wiele powstało w czasach starożytnych: Jerozolima, Safed, Tyberiada, Beer-Szewa, Nazaret,

---

12. Zob. E. Hirsch, dz. cyt. ss. 89.90.

Akko. Inne z nich przekształciły się w miasta z osad. Wiele powstało dopiero po roku 1948.

Jerozolima jest stolicą kraju i siedzibą władz. Od czasów, kiedy przed 3000 lat król Dawid uczynił Jerozolimę stolicą swego królestwa, jest ona historycznym ośrodkiem państwowego i duchowego życia narodu żydowskiego.

Ale nie tylko dla Żydów jest świętym miastem. Taką samą rolę spełnia dla chrześcijan i muzułmanów[13]. Do roku 1860 miasto było otoczone murem i podzielone na cztery dzielnice: żydowską, muzułmańską, ormiańską i chrześcijańską. Piętnaście lat później Żydzi, którzy byli w większości, zaczęli zakładać nowe osady poza murami miasta. Pod panowaniem Imperium Osmańskiego Jerozolima była zaniedbanym, prowincjonalnym miastem. Dopiero w okresie mandatu brytyjskiego (1918-48) przekształciła się w kwitnącą metropolię. Obecnie jest największym izraelskim miastem, liczącym ponad 600 tysięcy mieszkańców.

Tel Awiw-Jaffo, nowoczesne miasto na wybrzeżu Morza Śródziemnego, jest centrum ekonomicznym i finansowym kraju, jak również głównym ośrodkiem życia kulturalnego. Tel Awiw powstał w roku 1909 na przedmieściach Jaffy, z którą połączył się w roku 1950. Nowa aglomeracja wchłonęła starsze miasto. Dzisiaj liczy prawie 350 tysięcy mieszkańców.

Hajfa rozciąga się na zboczu góry Karmel, nad Morzem Śródziemnym. Zbudowana została na trzech poziomach, zgodnie z naturalnym ukształtowaniem terenu. Część dolna to urządzenia portowe oraz centrum usługowo-handlowe. W części środkowej położone są stare dzielnice willowe, natomiast w części górnej powstały nowoczesne osiedla, górujące nad zatoką i białymi, piaszczystymi plażami. Hajfa jest ważnym ośrodkiem handlu międzynarodowego.

---

13. Na temat judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w Jerozolimie pisze Karen Armstrong w pracy pt. *Jerozolima, miasto trzech religii*.

Tyberiada, słynąca z gorących źródeł leczniczych, leży nad jeziorem Genezaret. Stanowi tętniące życiem centrum turystyczne, gdzie zabytki archeologiczne współistnieją z nowoczesnymi hotelami i podmiejskimi osiedlami. W II w ne Tyberiada stała się jednym z głównych ośrodków nauki żydowskiej. Swoją siedzibę miała tam akademia rabiniczna. Miasto liczy 37 tysięcy mieszkańców.

Safed, popularny kurort galilejski, przyciąga turystów dzielnicą artystyczną i zabytkowymi synagogami. W wieku XVI Safed należało do najważniejszych ośrodków nauki żydowskiej.

Beer-Szewa powstała około 3500 lat temu, w północnej części pustyni Negew. Jest centrum ekonomicznym i administracyjnym całego regionu południowego. Liczy 160 tysięcy mieszkańców[14].

2.7. Wieś

9% ludności Izraela żyje na wsi, z czego większość w kibucach i moszawach, rolniczych strukturach spółdzielczych, które powstały dopiero w XX wieku. Jedną szóstą populacji wiejskiej stanowią Arabowie i Druzowie. Wymienić należy też Beduinów, których jest około 170 tysięcy. Większość z nich, prowadzących dotychczas koczowniczy tryb życia, uczestniczy obecnie w procesie urbanizacyjnym.

Kibuc jest jednostką społeczną i ekonomiczną, w której decyzje podejmowane są przez zgromadzenie ogólne jego członków, a własność i środki produkcji są wspólne. W 270 kibucach na terenie Izraela żyje 2% ludności.

Jeszcze więcej, bo ponad 3% ludności żyje w moszawach, których jest około 450. Każda z tych społeczności liczy po około 60 rodzin. Współpraca polega na wspólnych zakupach i sprzedaży, choć każda rodzina jest

14. Por. E. Hirsch, dz. cyt., ss. 96-102.

niezależna ekonomicznie[15].

2.8.Infrastruktura

- Łączność

Dzięki podwodnym światłowodom i satelitom, Izrael całkowicie jest zintegrowany z międzynarodowymi systemami telekomunikacyjnymi. Jako jeden z nielicznych krajów, posiada w 100% cyfrową telefonię stacjonarną. Ponadto pod względem posiadanych telefonów komórkowych, plasuje się na szóstym miejscu w świecie[16].

- Transport

Samochody osobowe, ciężarowe i autobusy stanowią główne środki transportu[17]. Kolej łączy Jerozolimę, Tel Awiw, Hajfę i Nahariję, a sieć linii towarowych dociera na południe, obsługując port Aszdod, miasta Aszkelon i Beer-Szewa oraz kopalnie na południe od Dimona.

---

15. W Izraelu jest jeszcze trzeci rodzaj wspólnoty, tzw. *Jiszuw kehilati* (społeczność komunalna). W każdej z nich żyje kilkaset rodzin. Takich wspólnot jest około 60. Rodziny są niezależne pod względem ekonomicznym, a większość jej członków pracuje poza osadą. Jednak ich dobrowolny wkład w życie społeczności jest znaczny. Wszystkim kieruje sekretariat, wybrany przez całą społeczność. Istnieją grupy robocze, zajmujące się sprawami edukacji, kultury, dzieci i młodzieży, finansami itd.
16. Dużą rolę odgrywa poczta izraelska, która łączy kraj z resztą świata. Urząd Filatelistyczny wprowadził do obiegu ponad 1200 znaczków pocztowych.
17. Obecnie budowana jest autostrada o długości 300 km, rozpoczynająca się w Beer-Szewie i rozgałęziająca się do Rosh Hanikra i Rosh Pina na północy. Droga ta pozwoli ominąć gęsto zaludnione tereny, zmniejszając w ten sposób natężenie ruchu i umożliwiając szybkie dotarcie do większości miejsc kraju.

- Porty morskie i lotnicze

W starożytności działały porty w Jaffie, Cezarei i Akko. Obecnie zostały zastąpione przez trzy porty dalekomorskie, w Hajfie, Ejlacie i Aszdodzie. Hajfa jest jednym z największych portów przeładunkowych na Morzu Śródziemnym i uczęszczanym portem pasażerskim. Aszdod pracuje dla potrzeb transportu towarowego, natomiast Ejlat stanowi połączenie Izraela z półkulą południową i Dalekim Wschodem. Są jeszcze inne porty. Np. Aszkelon obsługuje tankowce a Hadera masowce przewożące węgiel do pobliskiej elektrowni.

Międzynarodowy port lotniczy Ben-Gurion znajduje się pomiędzy Tel Awiwem i Jerozolimą. Jest najważniejszym portem lotniczym, obsługującym połączenia z całym światem. Ejlat obsługuje czarterowe loty z Europy oraz krajowe[18].

2.9.Przemysł

W Izraelu istnieje około 19 tysięcy przedsiębiorstw zatrudniających ponad 400 tysięcy pracowników, w tym 14% z wyższym wykształceniem, produkującym dobra o wartości 55 mld dolarów, z czego 38% na eksport. Około 6 mld dolarów rocznie, to dochód z izraelskiego przemysłu diamentowego, co stanowi około 80% światowej produkcji[19].

2.10.Turystyka

W roku 1950 Izrael odwiedziło 33 tysiące turystów, w 1960 - 118 tysięcy, w roku 1970 - 441 tysięcy, w 1980 - 1,18 mln, w 1990 – 1,34 mln, natomiast w roku 1997 – 2,3 mln. Blisko 90% przybywa z Europy i Ameryki. Turystyka

---

18. Przeloty krajowe obsługują również mniejsze lotniska, znajdujące się w okolicach Tel Awiwu i Jerozolimy, a także w Rosh Pina.

19. Dane pochodzą z: E. Hirsch, dz. cyt., ss 204-206.

stanowi jedno z głównych źródeł wpływów dewizowych, a dochody z niej stanowią 3% produktu krajowego i 8% całego eksportu[20].

20. Niestety, z powodu intifady, drastycznie spadła ilość turystów w latach 2000 - 2002. Na temat intifady zob. A Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, ss. 380-392. 417-424.

CZĘŚĆ I
RYS HISTORYCZNY

1. Od patriarchów do sędziów

1.1. Abraham

Stary Testament zaczyna się opisem stworzenia świata i powołania do życia pierwszych ludzi. Jednakże dopiero o Abrahamie[1] możemy mówić, jako protoplaście narodu izraelskiego. Bardzo trudno jest datować czasy Abrahama. Powszechnie uważa się, że było to na przełomie XIX i XX wieku p.n.e[2]. Miejsce, z którego pochodził Abraham to stare sumeryjskie, później chaldejskie miasto Ur w Mezopotamii, położone w pobliżu północnego krańca Zatoki Perskiej, na terenie dzisiejszego Iraku. I to właśnie w Mezopotamii został Abraham wezwany przez Boga, aby stamtąd wyjść. Co prawda nie mówi o tym bezpośrednio 11 rozdział *Księgi Rodzaju*[3], ale potwierdza to 15 rozdział oraz

---

1. Pierwotnie Abraham nosił imię Abram. Abram oznacza *wzniosły ojciec,* natomiast Abraham *ojciec mnóstwa, ojciec wielu narodów, wysoki*. Zob. *Konkordancja biblijna*, ss. 9.10.
2. Tak podaje A. Tchirschnitz w *Dziejach ludów biblijnych* (s.167). W. Keller wskazuje na rok 1900 p.n.e. *Chronologia biblijna* sugeruje lata 1875-1845 p.n.e. jako możliwy czas powołania Abrahama (s. 24). M. Grant w pracy *Dzieje dawnego Izraela* (s. 44) mówi o w. XIX pne, jako najwcześniejszym z możliwych, natomiast V. Pavlovski i E. Vogt mówią o przełomie wieku XIX i XVIII p.n.e. (*Die Jahre der Koenige von Juda und Israel*, Biblica 45, ss. 321-347, cyt. za: Tablica chronologiczna Biblii Tysiąclecia, wyd. III).
3. Inna nazwa *Księgi Genesis*, czyli *1 Księgi Mojżeszowej*.

wypowiedź Szczepana w Nowym Testamencie[4].

Ur leżało nad dolnym Eufratem, gdzie rozpowszechniony był kult lunarny a największą czcią otaczano boga Sina. Zostało odkryte przez J.F. Taylora i w roku 1854 przeprowadzono tu pierwsze wykopaliska badawcze. Szersze prace archeologiczne prowadził w Ur L. Woolley, który pracował na zlecenie Muzeum Brytyjskiego i Uniwersytetu w Pensylwanii. Badania wykazały, że w czasach patriarchów Ur nie było prymitywnym miastem. Posiadało wypracowany system pisania, zaawansowane metody obliczeń matematycznych, archiwa religijne, wytworne wzory sztuki, rozbudowany system szkolnictwa i bardzo wiele rozwiniętych innych dziedzin[5].

Pierwszym przystankiem podczas wędrówki z Ur do Kanaanu był Haran, ważne miasto handlowe nad rzeką Balich, która jest dopływem Eufratu, na terytorium znanym później jako Padan-Aram lub Aram Naharaim[6]. Z Ur do Haranu jest w linii prostej około 900 km, ale trasa na pewno była dłuższa, gdyż najprawdopodobniej Abraham podążał wzdłuż Eufratu, mijając po drodze Babilon i Mari, a później wędrował brzegiem rzeki Balich do Haranu. W tych czasach był to najpopularniejszy szlak z Ur do Haranu[7]. Nie wiadomo jak długo trwała podróż. W źródłach pozabiblijnych Haran po raz pierwszy wzmiankowany jest na tabliczkach z Mari w XVIII wieku p.n.e., ale miasto istniało już dużo wcześniej. Było w starożytności ważnym węzłem komunikacyjnym. Tutaj bowiem zbiegały się szlaki komunikacyjne z Egiptu i Syrii do południowej Mezopotamii. Podobnie jak Ur, Haran również był

---

4. Gen 15, 7; Dz Ap 7, 2-4; por. E.G. White, *Patriarchowie i prorocy*, s. 91.
5. Por. *Wędrówki patriarchów*, w: Atlas biblijny, s.58.
6. W Haranie zamieszkali na stałe potomkowie Nachora, brata Abrahama. Tam też Abraham wysłał sługę, aby przywiózł żonę dla syna swego Izaaka, a Jakub uciekł przed gniewem swego brata Ezawa, poślubiając Leę i Rachelę, córki Labana, syna Nachora.
7. Na temat wędrówki Abrahama zob. W. Keller, dz. cyt., s. 56.

miejscem kultu księżyca. Nie wiadomo, na jak długo Abraham tam się zatrzymał. Wiadomo, że Nachor ze swoją rodziną osiadł w Haranie na stałe, jak również, że zmarł tam Terach, ojciec Abrahama[8].

Widocznie pobyt Abrahama w Haranie musiał trwać dość długo, skoro Bóg skierował do niego ponowne wezwanie, aby udał się do Kanaanu[9]. Wraz z patriarchą Haran opuścili żona Sara, bratanek Lot – syn przedwcześnie zmarłego brata Harana, oraz liczna służba. Zapewne była to już wówczas spora grupa, która ze sobą zabrała liczne trzody i stada[10]. Prawdopodobnie wędrowali przez Palmyrę do Damaszku, gdzie członkiem grupy został Eliezer, najbliższy sercu Abrahama sługa. „Aby dotrzeć do Sychem mógł Abraham ominąć od wschodu pasmo gór Antylibanu, następnie przekroczyć Jordan pomiędzy jeziorami el-Hule a Genezaret i poprzez Galileę, równinę Ezdrelon i Samarię do Sychem. Druga droga mogła prowadzić z Damaszku prosto na południe poprzez krainę Baszanu, następnie omijając od wschodu jezioro Genezaret i po przekroczeniu Jabboku oraz Jordanu doprowadzić do Sychem”[11].

Pierwszym miejscem, gdzie zatrzymał się Abraham w Kanaanie, były okolice Sychem, starego kanaańskiego miasta, leżącego w pobliżu gór Ebal i Garizim, ważnego węzła komunikacyjnego szlaków prowadzących z Mezopotamii i Syrii do Arabii i Egiptu. Sychem było prastarym miejscem kultu mieszkańców Kanaanu, gdzie czczono boga o imieniu Baal Berit, i gdzie znajdował się dąb More, z którego szumu liści wróżono[12]. Mieszkańców Sychem Stary Testament nazywa Chiwwitami[13]. Ruiny Sychem odkopano w

---

8. Gen 11, 32.
9. Gen 12, 1. Zob. też interesujący komentarz w książce E.G. White *Patriarchowie i prorocy*, s. 91.
10. Gen 12, 5.
11. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 171; zob. Wielki atlas biblijny, ss. 14-15.
12. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 172.
13. Gen 34, 1.

pobliżu współczesnego miasta Nablus. Prace wykopaliskowe prowadzone były w latach 1913-1936. Tam Abraham otrzymał od Boga Jahwe obietnicę licznego potomstwa, które obejmie w posiadanie tę ziemię. Tam również zbudował dla Boga ołtarz, co stało się jego zwyczajem w każdym miejscu, gdzie się zatrzymywał[14]. Trudno jednak określić, jak długo obozował w Sychem.

Kolejny etap wędrówki nie był zbyt długi, liczył bowiem tylko 50 km i zakończył rozbiciem obozowiska pomiędzy Betel i Aj, gdzie także zbudowano ołtarz dla Boga. Lokalizacja tych miast nie jest trudna. Betel to dzisiejsza miejscowość Beitin, natomiast Aj to el-Tell (wzgórze ruin). Według Starego Testamentu Aj po zdobyciu przez Izraelitów już na zawsze pozostało ruiną[15]. Betel było węzłem komunikacyjnym, gdzie krzyżowały się szlaki z Sychem do Jebus, późniejszej Jerozolimy, oraz z Jerycha na wybrzeże Morza Śródziemnego. Prace wykopaliskowe w Betel, w roku 1934 prowadził sam W.F. Albrigth[16].

Biblia sprawozdaje, że Abraham wędrował coraz dalej, aż do Negewu. Kiedy zaś w Kanaanie nastał głód, być może z powodu suszy, udał się do Egiptu, gdzie jeszcze bardziej się wzbogacił. Faraon, zachwyciwszy się urodą Sary, zabrał ją na swój dwór, ale później, ukarany przez Boga plagami, oddał ją i rozkazał Abrahamowi opuścić Egipt wraz z całym dobytkiem[17].

Po powrocie z Egiptu Abraham musiał się rozstać z Lotem, ponieważ obaj byli bardzo zasobni w trzody, a „kraj nie mógł ich obu utrzymać”[18]. Abraham ponadto posiadał wiele złota i srebra[19]. Lot na swoją siedzibę wybrał tereny nadjordańskie w pobliżu Sodomy, na południowym krańcu dzisiejszego Morza

---

14. Gen 12, 6.7.
15. Joz 7, 1-8.29.
16. Por. S.H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 146.147.
17. Gen 12, 20.
18. Gen 13, 6.
19. Gen 13, 2.

Martwego. Natomiast Abraham udał się w okolice Hebronu, gdzie rozbił swoje namioty w dąbrowie Mamre. Na wschód od tego miejsca znajdowało się pole Machpela. Mamre należało do Amoryty Mamrego, a Machpela do Efrona Hetyty[20]. Miejsce to stało się główną siedzibą patriarchów. Abraham zakupił Machpelę i od tej pory przestał być obcym przybyszem wśród mieszkańców Hebronu. Stał się obywatelem tego kraju. Według Starego Testamentu zostali tam pochowani: Abraham, Sara, Izaak, Rebeka, Jakub i Lea[21].

W tym czasie, gdy Abraham mieszkał już w pobliżu Hebronu, dowiedział się o uprowadzeniu Lota, po przegranej wojnie przez Pentapolis, w skład którego wchodziła również Sodoma[22], gdzie Lot mieszkał. Armia Abrahama, której posiadanie świadczy o jego potędze, ruszyła w pościg za wojskami Kedorloamera, króla Elamu i jego sprzymierzeńcami aż za Damaszek. Pokonała ich, zdobyła ogromne łupy i odbiła więźniów, w tym Lota. Naprzeciwko powracającemu ze zwycięskiej wyprawy Abrahamowi wyszedł Melchisedek, król Salemu i udzielił mu błogosławieństwa[23].

Bardzo uroczyście Bóg zawarł przymierze z Abrahamem, zapewniając go, że jego potomkowie obejmą w posiadanie cały Kanaan. Problem był jednak w tym, że Abraham nie miał potomka, ponieważ jego żona Sara była niepłodna. Postanowił więc spadkobiercą uczynić Eliezera z Damaszku. „Ustanawiając swojego sługę głównym spadkobiercą majątku, Abraham postąpił zgodnie z ówczesnym prawem mezopotamskim. Często bowiem zdarzało się, że osoby będące w podeszłym wieku i nie mające dzieci ustanawiały swoim głównym spadkobiercą obcych ludzi, najczęściej swoich niewolników. Ten akt miał na celu zapewnienie sobie opieki na starość, a później dopełnienie obrzędów

---

20. Gen 14, 13; 35, 27.

21. Gen 23, 19; 25, 10; 35, 29; 49,31; 50, 13.

22. Oprócz Sodomy, Pentapolis tworzyły jeszcze: Gomora, Adma, Seboim i Soar.

23. Gen 14, 18-20.

pogrzebowych. Adoptowany człowiek nie tracił swego prawa dziedziczenia nawet wówczas, gdy adoptujący doczekał się własnego potomstwa”[24]. Lecz Bóg wyraźnie się temu sprzeciwił, podkreślając, że potomek będzie spłodzony przez Abrahama[25]. Ponieważ jednak Sara była – jak sądziła – już w takim wieku, że nie mogła urodzić dziecka, postanowiła, że odda swemu mężowi służebnicę Hagar, aby Abraham miał z nią potomstwo, co było w zgodzie z ówczesnym prawem i zwyczajami[26]. Hagar urodziła Ismaela, ale nie on miał być kolejnym patriarchą i protoplastą narodu izraelskiego. Gdy Ismael miał 13 lat, Bóg jeszcze raz zapowiedział, że Abraham będzie miał prawowitego potomka, zrodzonego ze swojej żony Sary. Doczekał się go w wieku 100 lat. Sara urodziła Izaaka[27].

1.2.Izaak

Niezwykłej próbie został poddany Abraham, kiedy Izaak był już dużym chłopcem. Bóg zażądał, aby złożył swego syna na ofiarę na górze Moria. Według H. Gunkela, etymologicznie Moria oznacza: „Jahwe upatrzy sobie”[28]. Księga Kronik podaje, że później na górze Moria Salomon zbudował świątynię[29]. Również świątynia Heroda stała w tym samym miejscu. Dzisiaj jest tam meczet Kopuła Skały. Nie wszyscy jednak zgadzają się, że góra Moria, to wzgórze świątynne w Jerozolimie. Samarytanie twierdzą, że ofiarowanie miało miejsce na górze Garizim, tradycja chrześcijańska mówi o Golgocie, a niektórzy badacze próbują górę Moria umiejscowić w kraju Amorytów, pomiędzy

---

24. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s.180.
25. Gen 15, 4.
26. Zob. Paragraf 41 Kodeksu Staroasyryjskiego oraz paragrafy 144 i 146 Kodeksu Hammurabiego. Bóg jednak nie akceptował związku Abrahama z Hagar.
27. Gen 21, 1-3.
28. H. Gunkel, *Genesis*, s. 240.
29. 2 Krn 3, 1.

Jerozolimą i En-Gedi[30]. Oczywiście Bóg powstrzymał Abrahama przed zabiciem Izaaka.

Życiorys Izaaka nie jest tak barwny, jak jego ojca Abrahama czy syna Jakuba. Zapewne wiódł spokojny żywot, najpierw pod opiekuńczym okiem rodziców, potem u boku żony Rebeki, którą na polecenie Abrahama wyszukał w Haranie, u rodziny Nachora, jego sługa. Było to już po śmierci Sary. Abraham nie chciał, aby Izaak wziął sobie za żonę jedną z kobiet kananejskich[31].

Po śmierci Sary Abraham pojął za żonę Keturę, z którą miał sześciu synów, m.in. Midiana, protoplastę Midianitów. Patriarcha dożył 175 lat. Pochował go Izaak wespół ze swoim starszym przyrodnim bratem Ismaelem w jaskini Machpela[32].

Izaak miał tylko dwóch synów, Ezawa i Jakuba, którzy byli bliźniakami. Ezaw został protoplastą Edomitów, zaciekłych wrogów Izraela, potomków Jakuba. Bracia bardzo się od siebie różnili. Ezaw był myśliwym, który całe dnie spędzał na polowaniu. Zupełnie nie dbał o przywileje i prawa, które były należne pierworodnemu synowi[33], na dodatek umiłowanemu synowi ojca. Natomiast Jakub był pasterzem i domatorem, który za namową matki wyłudził błogosławieństwo należne pierworodnemu i z tego powodu musiał uciekać z domu. Rebeka wyprawiła go do swojej rodziny, która mieszkała w Haranie[34].

---

30. H. Gunkel, dz. cyt., s. 236-242; por. A. Tschirschnitz, dz. cyt. s. 182.
31. Gen 24, 3.4.
32. Gen 25, 1-10.
33. Prawa Mezopotamii stanowiły, że pierworodny syn otrzymuje podwójną część spadku. Zob. Paragraf 1 Kodeksu Staroasyryjskiego oraz paragraf 165 Kodeksu Hammurabiego.
34. Gen 27, 43.

1.3. Jakub i Józef

Sprzeczne są teorie na temat etymologii imienia Jakub. Jedni chcą w nim widzieć „trzymającego za piętę", inni za „oszusta", a jeszcze inni za „strzeżonego przez Boga"[35]. Faktem jednak jest, że Bóg zmienił mu imię na Izrael, co oznacza człowieka, który walczył z Bogiem i zwyciężył[36]. W drodze do Haranu ujrzał we śnie drabinę sięgającą nieba i usłyszał głos Boga, który przyrzekł mu, ze szczęśliwie powróci do Kanaanu, a jego potomstwo obejmie tę ziemię w posiadanie[37].

U Labana Jakub poślubił jego dwie córki, Leę i Rachelę, które również oddały mu jako nałożnice, swoje służebnice Bilhę i Zylpę. Te cztery kobiety urodziły Jakubowi dwunastu synów i córkę. Lea urodziła Rubena, Symeona, Lewiego, Judę, Isachara, Zebulona i Dinę. Rachela urodziła Józefa i Benjamina. Zylpa urodziła Gada i Aszera. Bilha urodziła Dana i Neftalego. Odejście od Labana wiązało się z pewnymi problemami, tak jak i późniejsze spotkanie z Ezawem. Wszystko zakończyło się szczęśliwie pojednaniem braci[38].

Józef, długo oczekiwany syn Jakuba i Racheli, był w szczególny sposób wyróżniany przez ojca, co wzbudzało zawiść jego braci. Miara przebrała się, kiedy Józef został obdarowany specjalną szatą i zaczął opowiadać swoje sny, w których jego rodzice, jak również bracia oddają mu pokłony. Gdy został wysłany z Hebronu do Sychem, aby pomóc braciom w wypasie owiec, postanowili go zabić. Na szczęście, najstarszy z nich Ruben, powstrzymał ich od bratobójstwa, drugi zaś, Juda, zaproponował, aby Józefa nie zabijać, lecz sprzedać w niewolę. W ten sposób Józef dostał się do Egiptu, a bracia

---

35. R. De Vaux, *Die habraischen Patriarchen und die modernen Entdeckungen*, s. 4.
36. M. Grant, dz. cyt., s.46.
37. Gen 28, 13.
38. Gen 33, 1-20.

umoczywszy jego szatę we krwi kozła, przekonali ojca, że został rozszarpany przez jakieś dzikie zwierzę[39].

W Egipcie Józef został kupiony przez Potyfara, dowódcę straży przybocznej faraona, który dostrzegając jego zdolności, w krótkim czasie uczynił go zarządcą swego domu. Po pewnym czasie jednak żona Potyfara fałszywie oskarżyła Józefa o próbę gwałtu, za co został wtrącony do więzienia. Po dwóch latach wezwano go na dwór faraona, by wyjaśnić sny władcy Egiptu. Józef uczynił to powołując się na moc Boga[40]. Przy tym podpowiedział, co należy uczynić, kiedy najpierw będzie siedem lat niezwykłego urodzaju, a po nich siedem lat głodu. Dzięki temu faraon mianował go namiestnikiem, przez co Józef stał się pełnoprawnym obywatelem państwa egipskiego. Otrzymał nowe imię Safenat Paneach, a jego żoną została Asenat, córka kapłana Poti-Fera, z którą miał dwóch synów Manassesa i Efraima. W ciągu siedmiu lat obfitości gromadził Józef zboże w magazynach, aby z nastaniem nieurodzaju sprzedawać je nie tylko Egipcjanom, ale przybyszom z innych krajów[41].

Tymczasem, ponieważ Kanaan również został dotknięty klęską głodu, Jakub wysłał swoich synów, aby zakupili zboże. Wystawiwszy ich kilkakrotnie na próbę, Józef w końcu wyjawił im kim jest. Zaproponował, aby cała rodzina Jakuba przeniosła się do Egiptu. Dano im w posiadanie ziemię Goszen, która położona była na wschodzie delty Nilu. Z powodu dobrego nawodnienia i urodzajności pól, ziemia ta doskonale nadawała się do uprawy roli i hodowli bydła[42].

---

39. Gen 37, 1-33.
40. Gen 41, 16.
41. Gen 41, 56.57.
42. Ziemia Goszen od zachodu sąsiadowała z Awaris, stolicą hyksoskich władców, i z Pi-Ramzes, stolicą Egiptu za rządów Ramzesa II. Południową jej granicę wyznaczało miasto Pitom. Zob. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 195.

Jakub zmarł w Egipcie, jego ciało zabalsamowano, ale pochowano w grocie Machpela, w Kanaanie. W Egipcie zmarł też Józef. Izraelici spędzili tam w sumie 215 lat. Dopóki w Egipcie rządzili Hyksosi, Izraelitom powodziło się bardzo dobrze. Po ich obaleniu przez rdzennych Egipcjan, sytuacja wszystkich cudzoziemców diametralnie się zmieniła. Stali się niewolnikami. „Niewolniczych rąk do pracy nigdy nie było dosyć w kraju faraonów. Największych ilości niewolników dostarczały wyprawy wojenne, sporo nabywano też drogą kupna. Niewolników przekazywano świątyniom, osobom prywatnym i naturalnie duże ich ilości dostarczano na dwór władcy. Los ich nie był do pozazdroszczenia, obchodzono się z nimi źle i zmuszano do najcięższych robót (bardzo często w kamieniołomach). Liczne malowidła i płaskorzeźby ukazują najrozmaitsze prace niewolników nadzorowanych przez dozorców i pisarzy. Obok pracy w kamieniołomach ciężką i mozolną pracą był wyrób cegieł. Wprawdzie świątynie, świątynie grobowe, jak i same grobowce były wykonywane z kamienia lub wykuwane w kamieniu, to jednak domy prywatne, a nawet pałace budowano z cegieł. Cegły te wykonywano z mułu nilowego zmieszanego z pociętą słomą w celu nadania im większej trwałości, a następnie suszono na słońcu. Do tego rodzaju prac byli zmuszani Izraelici, których Egipcjanie traktowali jak zwykłych niewolników”[43].

1.4. Mojżesz

Narodziny Mojżesza przypadają na okres niewoli, w czasach, gdy z rozkazu faraona wszyscy nowo narodzeni chłopcy hebrajscy mieli być uśmiercani[44]. Rodzice Mojżesza, Amram i Jochebed pochodzili z plemienia Lewiego. Jego starsze rodzeństwo to Aaron i Miriam. Cała rodzina

43. Tamże, s. 197. Zob. też W. Keller, dz. cyt., ss. 104-111.

44. Ex 1, 16.

zaangażowała się, by nie dopuścić do śmierci chłopca. Ukryli go w trzcinach Nilu, gdzie został znaleziony przez córkę faraona i przez nią zaadoptowany[45]. Nadała mu imię Mojżesz - *wyratowany z wody*[46]. Przez 12 lat opiekowała się nim rodzona matka, a potem był wychowywany na dworze faraona. Już jako dorosły mężczyzna doskonale zdawał sobie sprawę z niedoli Izraelitów. Po dokonaniu morderstwa na Egipcjaninie w obronie Hebrajczyka, musiał uchodzić z Egiptu. Azyl znalazł u Midianitów, mieszkających pomiędzy pustynią Faran a Edomem. Tam ożenił się z Sypporą, córką Jetry, która urodziła mu dwóch synów: Gerszoma i Eliezera[47]. Tam również został powołany przez Boga Jahwe na wybawiciela Izraelitów z niewoli egipskiej. Bóg objawił mu się jako *Jestem, który jestem*[48].

Mojżesz powrócił do Egiptu, gdzie wraz z Aaronem udali się do faraona z petycją, aby wypuścił Izraelitów z niewoli. Jednak władca egipski nie był do tego skłonny. Dopiero dziesięć plag, a szczególnie ostatnia – śmierć pierworodnych, zmusiły faraona do kapitulacji[49].

O to, kiedy rozegrało się to wydarzenie, do dzisiaj toczone są spory przez biblistów, historyków, egiptologów i archeologów. Biorąc pod uwagę chronologię biblijną, a szczególnie informację z 1 Księgi Królewskiej 6, 1, że w czterysta osiemdziesiąt lat od wyjścia z Egiptu rozpoczęto budowę świątyni, wyjście to powinno mieć miejsce w roku 1445 p.n.e. za panowania Amenhotepa II (1450-1425). „Za przyjęciem takiego datowania przemawiałby niedługi okres, jaki upłynął od wypędzenia Hyksosów z Egiptu. Nie wygasła bowiem jeszcze nienawiść do Hyksosów i mogła się ona teraz skupić na Izraelitach,

---

45. Zob. M. Grant, dz. cyt. s. 54.

46. J. Flawiusz, *Przeciwko Apionowi. Autobiografia,* ss. 54-55.

47. Ex 18, 3.4.

48. Ex 3, 14.

49. Ex 12, 31-33.

protegowanych niegdyś przez najeźdźców. Słowa '...rządy nad Egiptem objął nowy król, który nie znał Józefa' można rozumieć w aspekcie objęcia władzy w Egipcie przez nową XVIII dynastię, której przedstawiciele nie tylko nic nie wiedzieli o zasługach Józefa dla kraju, ale byli wręcz wrogo nastawieni do wszystkiego, co przypominało najeźdźców"[50]. St. Łach pisze, że za tą datą „przemawiają te dokumenty hieroglificzne, które przedstawiają sytuację Egiptu w wieku XV jako harmonizującą z sytuacją wyjścia Izraelitów z Egiptu. W Egipcie po wypędzeniu Hyksosów odnoszono się niechętnie do wszystkich Azjatów (...) Słowa te dobrze odnoszą się do Tutmozisa III, który uciskał Izraelitów"[51]. Dodaje również, że przybraną matką Mojżesz była Hatszepsut, która rządziła Egiptem w latach 1511-1480 p.n.e., co zgadza się z czasem narodzenia Mojżesza[52].

Na korzyść datowania wyjścia z Egiptu na rok 1445 p.n.e. przemawia też korespondencja Amenhotepa III i Amenhotepa IV – Echnatona z książętami Syrii i Palestyny odnaleziona w Tell el-Amarna. Ukazana w nich sytuacja polityczna Kanaanu jest analogiczna do tej, jaką opisuje Jozue po zajęciu kraju przez Izraelitów. Kolejnym dowodem jest znaleziona w Tebach, w roku 1896 stela Merneptaha, z relacji której wynika, że w chwili podjęcia wyprawy wojennej tego władcy do Palestyny, plemiona izraelskie znajdowały się już w Kanaanie, a więc wyjście musiało nastąpić kilkadziesiąt lat wcześniej[53].

J. A. Thompson pisze: „Wedle słów Starego Testamentu, Izraelici

---

50. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 200. Por. *Chronologia biblijna*, ss. 22-25.

51. S. Łach, *Księga Wyjścia*, s. 52.

52. Tamże.

53. Zob. obszerny komentarz Z. Łyko, *Wstęp do Pisma Świętego*, ss.197-202. Por. A. Szczudłowska, *Starożytny Egipt*, ss. 101-104; SDABC t. I, ss. 189-193; E.G.White, dz. cyt., ss. 209-215. Jest jeszcze kilka innych teorii datowania wyjścia z Egiptu, np. za czasów XIX dynastii (Seti I, Ramzes II, Merneptah), ale żadna z nich nie zgadza się z chronologią biblijną.

wyruszyli z Ramses i szli do Sukkot. Skąd skierowali się do Etam, a potem do Pi-hachirot pomiędzy Migdal a morzem naprzeciw Baal-Sefon. W tym miejscu dogonili ich Egipcjanie. Wiemy, że Bóg w cudowny sposób przeprowadził swój naród przez morze”[54]. Wielu badaczy uważa, że ścisłe ustalenie tego, gdzie to było, jest dość trudne, choć Księga Wyjścia określa miejsce, na którym Izraelici mieli swoje obozowisko. Twierdzą, że morza tam nie było, a co najwyżej teren bagienny lub płytkie rozlewisko. Trzeba jednak pamiętać, że w czasach Mojżesza zachodnia odnoga Morza Czerwonego, która kończy się dzisiaj w Suezie, sięgała dalej na północ. Obecnie w tym miejscu jest Kanał Sueski[55].

Ścigający Izraelitów Egipcjanie poginęli w otmętach wód. Natomiast Izraelici skierowali się na południe Półwyspu Synaj, aby uniknąć na tzw. Trakcie Filistyńskim, czyli najkrótszej drodze do Kanaanu, spotkania z oddziałami egipskimi, które często się tam pojawiały. Po trzech miesiącach wędrówki dotarli do podnóża góry Synaj, zwanej także Horeb. Po drodze zatrzymywali się m.in. w Mara, Elim i Refidim. Dokonało się tam kilka cudów: uzdatnienie do picia gorzkiej wody, spuszczenie manny i przepiórek, wyprowadzenie wody ze skały. W Refidim Izraelici stoczyli swoją pierwszą bitwę na drodze do Kanaanu. Pod wodzą Jozuego pokonali Amalekitów[56].

Na Synaju[57] Bóg Jahwe objawił się wśród ognia i dymu ogłaszając dziesięcioro przykazań[58]. Zawarte zostało również przymierze, w którym Bóg

---

54. J.A. Thompson, *Biblia i archeologia,* s.47. Por. Wyjście i wędrówka po pustyni, w: *Atlas biblijny*, ss. 75.76: „Wojska egipskie ścigały Izraelitów w okolice Pi-Hachirot (Wj 14,9). Dzięki ‘silnemu wiatrowi ze wschodu’ wody morza rozstąpiły się i Izrael mógł przejść na Półwysep Synaj ‘po suchej ziemi’ (Wj 14,20-21)”.
55. Zob. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 205.
56. Ex 17, 8-13.
57. Prawdopodobnie jest to Dżebel Musa (2244 m npm), czyli Góra Mojżesza w masywie górskim Synaju.
58. Oto treść dekalogu (cytuję za Biblią Tysiąclecia):

zapewnił ludowi wszechstronną opiekę a lud zobowiązał się do przestrzegania przykazań. Wystarczyło jednak, że Mojżesz przybywał przez czterdzieści dni na górze, a lud uczynił złotego cielca, przed którym postawiono ołtarz i składano mu ofiary, co było zabronione w drugim przykazaniu dekalogu. Cielec wystawiony przez Izraelitów jest odbiciem egipskiego boga Apisa, czczonego

---

Ja jestem Pan, twój Bóg, który cię wywiódł z ziemi egipskiej, z domu niewoli. Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie!

Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest w niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią! Nie będziesz oddawał im pokłonu i nie będziesz im służył, ponieważ Ja Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze występek ojców na synach do trzeciego i czwartego pokolenia względem tych, którzy Mnie nienawidzą. Okazuję zaś łaskę aż do tysiącznego pokolenia tym, którzy Mnie miłują i przestrzegają moich przykazań.

Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, do czczych rzeczy, gdyż Pan nie pozostawi bezkarnie tego, który wzywa Jego imienia do czczych rzeczy.

Pamiętaj o dniu szabatu, aby go uświęcić. Sześć dni będziesz pracować i wykonywać wszystkie twe zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem ku czci Pana, Boga twego. Nie możesz przeto w dniu tym wykonywać żadnej pracy ani ty sam, ani syn twój, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani cudzoziemiec, który mieszka pośród twych bram. W sześciu dniach bowiem uczynił Pan niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, w siódmym zaś dniu odpoczął. Dlatego pobłogosławił Pan dzień szabatu i uznał go za święty.

Czcij ojca twego i matkę twoją, abyś długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, da tobie.

Nie będziesz zabijał.

Nie będziesz cudzołożył.

Nie będziesz kradł.

Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jako świadek.

Nie będziesz pożądał domu bliźniego twego. Nie będziesz pożądał żony bliźniego twego, ani jego niewolnika, ani jego niewolnicy, ani jego wołu, ani jego osła, ani żadnej rzeczy, która należy do bliźniego twego (Ex 20, 2-17).

szczególnie w Memfis, w Dolnym Egipcie, nie tak daleko ziemi Goszen. Być może w Egipcie Hebrajczycy uczestniczyli w jego kulcie.

Izraelici przebywali pod górą Synaj prawie rok[59]. Ten czas potrzebny był na zapoznanie się nie tylko z dekalogiem, ale innymi prawami, które przekazał Bóg. Ponadto w tym czasie zbudowano świątynię i uruchomiono cały system służby świątynnej, co miało znaczenie nie tylko rytualne, ale również edukacyjne w kwestiach soteriologicznych. Świątynia była przenośna, można więc ją było zabrać w dalsze etapy wędrówki do Kanaanu[60].

Z Synaju Izraelici udali się na północ. Zanim dotarli do pustyni Paran, u wrót Kanaanu, zatrzymywali się w różnych miejscach, m.in. w Tabera, Kirbot Hattawa, Haserot i Esjon Geber, by wreszcie dojść do Kadesz-Barnea. Było to znakomite miejsce, w którym można było przygotować się do wejścia do Ziemi Obiecanej. Dzisiaj znajduje się tam, 80 km na południowy zachód od Beer-Szewy, posiadająca trzy źródła, oaza En-Kdesz. Badania archeologiczne w tym miejscu potwierdziły opis biblijny[61].

Z Kadesz Barnea wysłano 12 zwiadowców, którzy mieli zlustrować Kanaan. Okazało się, że ziemia rzeczywiście jest żyzna, „opływa w mleko i miód", a płody które przynieśli były znakomite pod każdym względem[62]. Dalsze sprawozdanie nie było już tak pokrzepiające. Dziesięciu z nich sprawozdało, że oprócz Amalekitów, Hetytów, Jebuzytów i Amorytów spotkali „olbrzymów, synów Anaka", w porównaniu z którymi byli „jak szarańcza". Nie omieszkali dodać, że Izraelici nie mają najmniejszych szans w potyczce zbrojnej. Takie stwierdzenia doprowadziły do buntu przeciwko Mojżeszowi. Bunt zaś przyniósł

---

59. Przybyli pierwszego dnia trzeciego miesiąca od wyjścia z Egiptu. Wyruszyli dalej dwudziestego dnia drugiego miesiąca w następnym roku. Zob. Ex 19, 1; Num 10, 11.
60. Ex 25-40; Lev 4 i 16; Por. E.G. White, dz. cyt., ss. 258-268.
61. Zob. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s 217. Na temat wędrówki Izraelitów zob. też W. Keller, dz. cyt., ss. 120-127.
62. Num 13, 26.27.

Boże przekleństwo, w efekcie którego Izraelici weszli do Kanaanu dopiero po 38-letniej tułaczce po pustyni, aż wymarło zbuntowane pokolenie. Jedynie Jozue i Kaleb, dwaj zwiadowcy, którzy nie zgadzali się ze sprawozdaniem pozostałych dziesięciu, dostąpiło tego zaszczytu[63]. Z powodu wypadków w Meriba, gdzie nie wypełnili polecenia Boga, do Ziemi Obiecanej nie weszli również Mojżesz i Aaron[64]. Aaron zmarł na górze Hor, na pograniczu edomskim[65], natomiast Mojżesz na górze Nebo w Moabie[66].

W chwili śmierci Mojżesz miał 120 lat. Nigdy ani przed nim, ani po nim nie było takiego człowieka w Izraelu. Był nie tylko wodzem, prorokiem, prawodawcą i cudotwórcą, ale miał przywilej obcowania z Bogiem, jak przyjaciel z przyjacielem[67]. „Dzięki Mojżeszowi lud izraelski przyjął ideę monoteizmu etycznego i ideę teokratyczną (Bóg Jahwe jest królem) pielęgnowaną przez cały szereg następców Mojżesza, zarówno kapłanów jak i proroków”[68]. W taki oto sposób życie Mojżesza podsumował Józef Flawiusz: „W okolicznościach, w których przywódcy zapewniają sobie zbrojne zastępy i władzę absolutną oraz przyzwyczajają ludzi do życia w zupełnym bezprawiu, Mojżesz, przeciwnie, uznał, że powinien wieść bogobojne życie i poddanym nadać wiele dobrych praw w przeświadczeniu, że w ten sposób najlepiej okaże swoją cnotę i zapewni najtrwalsze bezpieczeństwo tym, którzy wybrali go na swego wodza”[69].

---

63. Num 13 i 14; Deu 1, 36-38. Zob. też E.G. White, dz. cyt., ss. 292-298.

64. Num 20, 7-12.

65. Num 20, 24.

66. Deu 34, 1-6.

67. Ex 33, 11; Deu 34, 10.

68. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s 223.

69. J. Flawiusz, dz. cyt., ss. 76-78.

1.5. Jozue

Jeszcze za życia Mojżesza Jozue dowodził izraelską armią. Po jego śmierci sam stanął – z woli Boga – na czele ludu. Zanim Izraelici przekroczyli Jordan, dokonano podziału Zajordania pomiędzy trzy plemiona izraelskie. Pokolenie Rubena zajęło południową część, od Arnonu na południu aż do Wadi Hesban na północy. Pokolenie Gada zajęło jego część środkową od Wadi Hesban do Jabboku na północy. Natomiast część pokolenia Manassesa zajęła pozostałą część środkowego Zajordania, aż po Jarmuk na północy[70].

Podczas wejścia Izraelitów do Kanaanu sprzyjała im sytuacja polityczna, która tam panowała. Istniały bowiem małe i słabe państwa-miasta, które ze sobą rywalizowały. I tylko niekiedy zawiązywały koalicje, by walczyć ze wspólnym wrogiem. Izraelici skoncentrowali swoje wojsko w Szittim, naprzeciwko Jerycha, po drugiej stronie Jordanu. Atak na Jerycho poprzedził rekonesans dwóch szpiegów w tym mieście. Biblia opisuje, że po cudownym osuszeniu wód Jordanu, Izraelici suchą nogą przeszli przez rzekę, która o tej porze roku stanowiła duże rozlewisko[71]. Po obrzezaniu młodego pokolenia i obrzędzie paschy[72], stanęli pod murami Jerycha.

W sposób niezwykły – jak relacjonuje Księga Jozuego - Jerycho zostało zdobyte. Po siedmiodniowym pochodzie wokół miasta „lud wzniósł okrzyk bojowy i zatrąbili na trąbach. A gdy lud usłyszał głos trąb, wzniósł potężny okrzyk bojowy i mur rozpadł się w miejscu, lud zaś wkroczył do miasta, każdy prosto przed siebie i zdobyli miasto”[73]. Tak łatwe zwycięstwo na tyle oszołomiło Izraelitów, że zlekceważyli następne przedsięwzięcie, czyli zdobycie

---

70. Zob. Num 32; por. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 224.

71. Joz 3; zob. też E.G. White, dz. cyt., s. 368.

72. Joz 5, 1-12.

73. Joz 6, 20.

miasta Aj, gdzie ponieśli klęskę. Dopiero powtórny atak się powiódł[74]. Zlekceważono również podstęp mieszkańców Gibeonu, Kefiry, Beerot i Kiriat-Jearim, którzy wyłudzili przymierze z Izraelem[75].

Inni mieszkańcy Kanaanu bronili się przed wejściem Izraelitów. Adoni Sedek, król Jebus utworzył amorycką koalicję, w skład której weszli: Hoham, król Hebronu; Piream, król Jarmutu; Japia, król Lakisz i Debir, król Eglonu. Ale też zostali pokonani przez Izraelitów[76], podobnie jak inni królowie, np. Jabin, król Hazor[77]. Podbój Kanaanu stał się faktem, chociaż nie wszystka ziemia została wzięta w posiadanie[78].

W Gilgal dokonano podziału Przedjordania w następujący sposób:

- Pokolenie Judy otrzymało ziemie na północ od Negewu aż po Jebus, które jeszcze nie było zdobyte[79].
- Pokolenie Symeona otrzymało część ziem Judy, bliżej Morza Martwego, ponieważ tereny nadane Judzie były dla tego pokolenia za obszerne[80].
- Pokoleniu Beniamina przydzielono teren wokół Jebus, Jerycha i Gibei[81].
- Pokolenie Dana otrzymało ziemie na zachód od Beniamina, które sięgały aż do Morza Śródziemnego. Później pokolenie to

---

74. Joz 7, 1-5; 8, 1-28.
75. Joz 9, 3-27.
76. Joz 10, 1-10.
77. Joz 11, 1-12.
78. Joz 13, 1-6. Na temat zdobycia Kanaanu zob. *Podbój Kanaanu*, w: Atlas Biblijny, ss. 90-94.
79. Joz 15, 1-12.
80. Joz 19, 1-9.
81. Joz 18, 11-28.

wywędrowało na północ[82].

- Z ziemiami Dana i Beniamina od północy graniczyło pokolenie Efraima[83].
- Dalej na północ były ziemie Manassesa, które rozciągały się od potoku Jarkon i Szilo do Megiddo i Taanak[84].
- Z pokoleniem Manassesa od południa i wschodu graniczyło pokolenie Issachara[85].
- Na północny zachód od Issachara ziemie otrzymało pokolenie Zebulona[86].
- Najdalej na północnym zachodzie zamieszkało pokolenie Aszera, które sąsiadowało z fenickimi miastami, Tyrem i Sydonem[87].
- Z Aszerem od wschodu sąsiadowało pokolenie Naftalego[88].

Jozue zamieszkał w mieście Timnat-Serach[89], natomiast kapłańskie pokolenie Lewiego nie otrzymało swojego terytorium. Lewici zamieszkali wśród innych pokoleń izraelskich[90].

Jeszcze przed śmiercią Jozuego odbyło się zgromadzenie wszystkich plemion izraelskich w Sychem, gdzie odnowiono przymierze synajskie[91]. Jozue umarł w wieku 110 lat i został pochowany w swojej posiadłości[92].

---

82. Joz 19, 40-48.
83. Joz 10, 6-10.
84. Joz 17.
85. Joz 19, 17-23.
86. Joz 19, 10-16.
87. Joz 19, 24-31.
88. Joz 19, 32-39. Zob. też *Podział Palestyny pomiędzy dwanaście plemion*, w: Atlas Biblijny, ss. 96-100.
89. Joz 19, 50.
90. Joz 21.
91. Joz 24, 1-28.
92. Joz 24, 29.30.

1.6. Sędziowie

Po śmierci Jozuego część ludu izraelskiego zaczęła pogrążać się w bałwochwalstwie, z powodu czego – jak mówi Księga Sędziów – Jahwe wydawał ich w ręce wrogów, aby nawrócili się do Boga. Gdy tak się działo, posyłał wybawców w osobach tzw. *sędziów*, którzy ratowali lud z opresji.

Było sześciu tzw. *większych sędziów* i sześciu *mniejszych*. Do tych pierwszych należeli: Otniel, Ehud, Debora, Gedeon, Jefte i Samson. Do tych drugich należy zaliczyć: Szamgara, Tolę, Jaira, Ibzana, Elona i Abdona. Ich władza rozciągała się na jedno pokolenie izraelskie lub na kilka. G. Ricciotti sugeruje, że większość sędziów musiała działać jednocześnie[93], co nie zgadza się z zapisem biblijnym.

Pierwszym sędzią po śmierci Jozuego był Otniel, syn Kenaza, młodszego brata Kaleba. Wyzwolił on Izraelitów z ręki Kuszan-Riszataima, króla Aram-Nacharaim, który panował nad nimi przez 8 lat[94]. Nie ma zgodności co do tego, skąd Kuszan przybył. Być może „wysłał swe wojska do Kanaanu poprzez Syrię. W czasach sędziów Kanaan był nominalnie podporządkowany Egiptowi. Hetyci zwyciężyli Mitanni, państwo leżące w północnej Mezopotamii, które spełniało rolę bufora pomiędzy królestwami Hetytów i Asyryjczyków. Kuszan był prawdopodobnie nieznanym księciem hetyckim, który postanowił rzucić wyzwanie egipskiej władzy w Kanaanie. Tym niemniej Izraelitów dotknęły prawdziwe cierpienia. Inny pogląd sugeruje, że Kuszan pochodził raczej z Edomu niż Aramu. W języku hebrajskim te dwa słowa brzmią bardzo podobnie, a za tą interpretacją przemawia bliskość Edomu względem kraju Judy. Począwszy od czasów Sargona z Akkadu (około 2360 p.n.e.) na obszarze Żyznego Półksiężyca prowadzono kampanie wojskowe o dużym rozmachu, tak

93. G. Ricciotti, dz. cyt., ss. 231-264.

94. Sędz 3, 7-11.

więc mezopotamskie pochodzenie Kuszana nie może być odrzucone a priori. Żadne biblijne czy też pozabiblijne źródła nie rzucają dodatkowego światła na osobę Kuszana”[95].

Kolejnym sędzią był Ehud z pokolenia Beniamina, który walczył z Eglonem, królem Moabu. Eglon połączył swe siły z Ammonitami i Amalekitami. Wkroczył na tereny Beniaminitów i zajął Jerycho. Ehud osobiście zabił Eglona, a Izraelici wytracili 10 tysięcy Moabitów[96].

Izraelitów uciskali również Filistyni, z którymi rozprawił się Szamgar, syn Anata, zabijając sześciuset wrogów ościeniem na woły[97]. Po nim wystąpiła Debora, która wespół z Barakiem, rozprawiła się z Jabinem, królem Kanaanu z Chasor, który przez 20 lat uciskał Izraelitów. Debora, jedyna kobieta wśród sędziów, nakłoniła Baraka, aby zgromadził pospolite ruszenie z plemion Issachara, Zebulona i Neftalego. Zaatakowali Kananejczyków z góry Tabor dokonując pogromu na swych wrogach. Pokonanie Jabina położyło kres bardziej znaczącemu oporowi ze strony Kananejczyków. I chociaż pewne punkty oporu kananejskiego dotrwały aż do czasów króla Dawida, to zwycięstwo odniesione przez Deborę i Baraka umożliwiło osiedlenie się na równinie Jizreel bez obawy ataków ze strony Kananejczyków[98].

Gedeon rozprawił się z Madianitami, którzy napadów dokonywali głównie w okresie żniw, zagrabiając i niszcząc plony. Izraelici zmuszeni byli szukać schronienia w jaskiniach górskich. Gedeon zebrał swych rodaków na wzgórzach Gilboa, podczas gdy nieprzyjaciel obozował w dolinie Jizreel. W czasie nocnego ataku trzystu wojowników Gedeona rozprawiło się z zastępami Madianitów[99]. „Zwyciężeni Madianici uciekali w dół wąwozem obok

---

95. *Palestyna w okresie sędziów*, w: Atlas biblijny, s. 103.
96. Sędz 3, 12-30.
97. Sędz 3, 31.
98. Sędz 4 i 5.
99. Sędz 7, 1-22.

ufortyfikowanego miasta Bet-Szean, położonego w miejscu, gdzie dolina Jizreel łączy się z doliną Jordanu. Następnie podążyli w dół doliny Jordanu przez Abel-Mechola, usytuowane mniej więcej w połowie odległości pomiędzy Jeziorem Galilejskim a Morzem Martwym. W Bet-Bara, miejscu o nieznanej lokalizacji, mężowie z plemienia Efraima schwytali dwóch madianickich dowódców, Oreba i Zeeba. Już na obszarach położonych na wschód od Jordanu dwa miasta, Sukkot i Penuel, usytuowane w dolinie Jabboku, odmówiły udzielenia pomocy Izraelitom. Tym niemniej Gedeon, zagroziwszy tym miastom ukaraniem w chwili swojego powrotu, kontynuował pościg. W Karkor, leżącym bez wątpienia nad dolnym Jabbokiem, starł się on z resztą wojska Madianitów. Wówczas zostali schwytani, a następnie zgładzeni, królowie Madianitów Zebach i Salmunna"[100].

Potem sędziami byli Tola i Jair. Niewiele o nich wiemy. Biblia nic nie mówi o ich ewentualnych walkach z wrogami. Później jednak przez osiemnaście lat Izraelici zamieszkujący na wschód od Jordanu uciskani byli przez Ammonitów. Zwrócili się więc do Jeftego, syna prostytutki, przywódcy bandy rzezimieszków, który walczył z Ammonitami w Aroer, usytuowanym na północnym brzegu Arnonu, i przepędził ich na północ, niszcząc ich terytorium aż do Minnit. Jednakże wskutek nieroztropnego ślubowania stracił jedyną córkę[101]. Kolejnymi sędziami byli Ibzan, Elon i Abdon. Poza informacjami, że mieli dużo dzieci, niewiele więcej o nich wiemy[102].

Ostatnim z dwunastu sędziów był Samson, którego wyczyny miały charakter indywidualny. Nie był dowódcą wojska, którego zresztą wówczas w Izraelu nie było. Czynów męstwa dokonywał zupełnie sam. Filistyni, z którymi walczył, zajmowali równinę nadmorską od Gazy na północ, aż w kierunku góry Karmel. Posiadali monopol na wyrób żelaza, w związku z czym

---

100. *Palestyna w okresie sędziów*, dz. cyt., s. 105.
101. Sędz 11.
102. Sędz 12, 7-15.

powstrzymywali Izraelitów od produkcji broni. Większą część życia przeżył Samson w dolinie rzeki Sorek. Tutaj tez znajdowała się Timna, gdzie próbował znaleźć żonę i gdzie zademonstrował swą siłę. Był typem bohatera narodowego[103]. Skończył tragicznie, ale zabijając wielotysięczną rzeszę Filistynów[104].

Jakie były czasy sędziów? Najkrócej, ale chyba najdobitniej charakteryzuje je Biblia: „W tym czasie nie było jeszcze króla w Izraelu; każdy robił, co mu się podobało”[105].

---

103. Dzieje Samsona były tematem wielokrotnie trawestowanym przez artystów, muzyków i malarzy, np. opera *Samson i Dalila* Kamila Saint Saensa.
104. Sędz 15 i 16.
105. Sędz 21, 25.

2. Królestwo zjednoczone

2.1. Ustanowienie królestwa

Minęły czasy patriarchów oraz sędziów i coraz powszechniej domagano się ustanowienia monarchii w Izraelu. Pierwsze takie zwiastuny pojawiły się już dużo wcześniej, kiedy Gedeona próbowano obwołać królem, na co się nie zgodził. Teraz największym autorytetem cieszył się rezydujący w Rama Samuel, sprawujący jednocześnie urząd sędziego, proroka i kapłana. Nie był jednak w dosłownym znaczeniu wodzem Izraela. Sam był przeciwnikiem ustanowienia monarchii, gdyż w jego odczuciu, jedynie Jahwe mógł być królem Izraela. Jednak później, z polecenia Boga, Samuel namaścił na króla Saula, który przybył do Rama w celu odnalezienia zaginionych oślic[1]. W Mispie, wobec zgromadzenia całego Izraela, uroczyście dokonano ustanowienia monarchii i powołania Saula na króla[2], ale dopiero po pokonaniu przez niego Ammonitów[3], dokonano publicznego i ostatecznego zatwierdzenia jego kandydatury, co odbyło się w Gilgal, na ogólnym zgromadzeniu plemion[4].

---

1. 1 Sam 8, 7; 10, 1. Zob. też interesujący komentarz w: E.G. White, Patriarchowie i prorocy, ss. 462-463. Nazwa Rama jest skrótem od Ramataim lub Ramataim-zofim, co oznacza *podwójny szczyt czuwających*.
2. 1 Sam 10, 24-27. Jak widać, nie wszyscy od razu zaakceptowali Saula jako króla. Mispa oznacza *wieżę strażniczą*. Leżała na północny zachód od Jerozolimy. W czasach sędziów stanowiła ośrodek religijny. Zob. Sędz. 20; 1 Sam 7; 10. Identyfikuje się ją z Tell en-Nasbeh, 12 km na północ od Jerozolimy.
3. 1 Sam 11, 1-11.
4. 1 Sam 11, 15. Gilgal oznacza *kamienny krąg* i jest prawdopodobnie tym samym miejscem, w którym było usytuowane obozowisko Jozuego na zachód od Jordanu.

2.2. Panowanie Saula

Saul, syn Kisza z pokolenia Beniamina, panował nad Izraelem przez 22 lata[5]. Pokolenie, z którego się wywodził, było bardzo małe. Ponieważ już wtedy plemiona izraelskie rywalizowały ze sobą, wybór ten, przynajmniej na pewien czas zahamował tę rywalizację. Saulowi przypadło zadanie zjednoczenia wszystkich plemion izraelskich, jak również stawienia czoła wrogom Izraela. Bez wątpienia najgroźniejszym wrogiem młodej monarchii byli Filistyni, którzy stanowili jedną z grup tzw. ludów morza, pochodzących „z Cypru lub Krety, głównie jednak, jak się wydaje, z południowo-zachodniej Azji Mniejszej (Karii), która była kolebką ich niesemickiego języka. Posługiwali się pismem sylabicznym, podobnym do karyjskiego lub cypryjskiego, ale w znakach tego pisma można dostrzec jakiś ślad pism mykeńskich: Filistyńczyków łączyły bowiem liczne podobieństwa z Mykeńczykami (mówiącymi językiem protogreckim), których potężne państwa-miasta w Grecji zostały w tym czasie obrócone w ruinę. ‘Ludy morza’, w tym także Filistyni, zaczęli osiedlać się w Kanaanie jeszcze przed panowaniem Ramzesa III, uszczuplając stan posiadania Kananejczyków. Faraon znalazł się w sytuacji przymusowej i przyzwolił znacznej liczbie imigrantów osiąść na stałe w tym kraju, w nadziei, że będą mu służyć jako wasale i najemnicy, ale już niebawem zdołali oni wyzwolić się spod zwierzchnictwa Egiptu.

Przybysze ci zamieszkali głównie w południowej części kananejskiej równiny nadmorskiej, na urodzajnym pasie ziemi o długości około sześćdziesięciu pięciu i szerokości dwudziestu pięciu do trzydziestu kilometrów. Na obszarze tym założyli z czasem pięć silnych miast-państw (...) Trzy z tych miast: Aszkelon, Aszdod i Gaza, leżały opodal nadmorskiego szlaku komunikacyjnego. Aszkelon (Askalon), z licznymi studniami, mimo że nie było

---

5. 1 Sam 13, 1.

tam ani jednego źródła, miał od dawna port morski – jak inne porty w owych czasach była to w istocie prymitywna przystań – i stanowił kwitnący ośrodek handlowy. To samo można powiedzieć o Gazie (założonej w miejscu dawnego Bejt-Eglaim), która dysponowała cennym potencjałem wojskowym. Nie mniej silna była twierdza, a zarazem prężny ośrodek handlowy Aszdod (Tell Mor, Minet el-Kalah); miasto Aszdod, usytuowane w odległości mniej więcej pięciu kilometrów od morza, Filistyni zburzyli, ale po jakimś czasie odbudowali. Inna z fortec filistyńskich, Gat – nazwa rodzajowa wszelkiego typu ‘tłoczni winnych’ – leżała trochę dalej w głębi lądu, w miejscu zwanym Tell Gat lub Tell es-Safi (Zafit); podobnie był położony Ekron (prawdopodobnie Akir). Oprócz pięciu miast-państw istniały jeszcze inne osady filistyńskie. Wyróżniało się wśród nich położone w żyznej okolicy ludne miasto Jawne (Jamnia), które w czasach starożytnych posiadało coś w rodzaju portu; miastem portowym było także Tell el-Kasile – starożytnej nazwy tej miejscowości nie znamy – usytuowane na północnym krańcu terenów zajmowanych przez Filistynów, nad rzeką Jarmuk. Prace wykopaliskowe oraz sprawozdanie emisariusza egipskiego Wenamona dostarczyły dowodów, że miejscowość tę założyli Filistyni i że prowadzili stamtąd drogą morską korzystną wymianę handlową z położoną na północy Fenicją, współzawodnicząc energicznie z Fenicjanami o opanowanie lukratywnego handlu morskiego. Co więcej, Filistyni prowadzili nie tylko handel morski, ale także wysyłali karawany w głąb pustynnego interioru. Na rozwój tych kontaktów handlowych wpłynęło korzystne rozpoczęcie produkcji nowej, charakterystycznej odmiany ceramiki, która z początku przypominała formą wyroby ceramiczne z kręgu greckiej kultury mykeńskiej, zwłaszcza z Cypru, później jednak upodobniła się do wyrobów kananejskich i izraelskich.

Niewykluczone, że Jawne i Tell el-Kasile zawdzięczały swe założenie i istnienie wspólnym staraniom udzielnych książąt kilku filistyńskich miast-państw. Wiadomo również, że władcy ci odbywali co roku wspólną naradę, a ich siły zbrojne, złożone z dobrze uzbrojonych i wyszkolonych najemników,

podlegały wspólnemu dowództwu; nadto filistyńscy feudałowie, rekrutujący się z warstwy wojowników, podporządkowali sobie miejscową ludność kananejską. Wojsko to reprezentowało tak wielką siłę dlatego, że jako jedyne na tym obszarze posługiwało się żelazem, które niedawno pojawiło się w tych krajach. Wedle przekazów biblijnych monopol ten polegał na tym, że Filistyni zakazywali kowalom pracować u swych izraelskich sąsiadów, a także dostarczać im broni i narzędzi żelaznych; nie ulega kwestii, że w miarę możliwości zakaz ten stosowali także do kananejskich miast-państw.

Niemniej Filistyni w ciągu lat, kiedy zakładali swe nowe siedziby, przyswoili sobie cywilizację kananejską i prawdopodobnie związali się z ludnością tubylczą przez małżeństwa mieszane; z czasem nawet przestali się posługiwać swym dawnym językiem, zastępując go miejscowym dialektem kananejskim. Wykopaliska w Aszdod przyniosły bogate świadectwa przemieszania wielu elementów cywilizacji kananejskiej z dawną nie semicką cywilizacją filistyńskich imigrantów. I tak na przykład bogowie pochodzenia egejskiego, których kult przywędrował wraz z Filistynami do nowego kraju, otrzymali imiona bóstw kananejskich. Znaleźli się wśród nich: Dagon – dawny bóg mezopotamski – który przewodził ich panteonowi, z głównym ośrodkiem kultowym w Aszdod; Baal, któremu oddawano cześć w Ekron jako Baalzebulowi, boskiemu księciu (którego Izraelici złośliwie przezwali Baalzebubem, czyli Władcą Much); a także bogini Asztoret.

W każdym razie filistyńskie miasta-państwa, działające w bardziej lub mniej ścisłym porozumieniu, stawały się w coraz większym stopniu silnymi formacjami militarnymi. W miarę upływu czasu ich próby ekspansji na tereny górzyste musiały doprowadzić społeczności filistyńskie do otwartego konfliktu z plemionami izraelskimi”[6].

Saul stoczył siedem wojen: z Ammonitami, pierwszą z Filistynami, z

---

6. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, ss. 85-87.

Moabitami, Edomem, dwie z Amalekitami i drugą z Filistynami[7].

Ammonici, lud wędrowny i grabieżczy, zamieszkiwali na północny wschód od Moabu. Pod wodzą swego króla Nachasza zaatakowali położone na wschód od Jordanu Jabesz-Gilead[8]. Na wieść o tym Saul zebrał wojowników w Bezek[9], miejscowości położonej na południe od gór Gilboa, i zmusił Ammonitów do ucieczki. To przysporzyło mu prestiżu, jako monarsze, który odnosi sukcesy na polu walki[10].

Filistyni jeszcze od czasów Sędziów okupowali wiele miast izraelskich, m.in. strategiczne miasto Geba, na terytorium Beniamina, ok. 10 km na północ od Jerozolimy. Wojska izraelskie pod dowództwem Jonatana, syna Saula, zaatakowały Filistynów w Geba i pokonały ich. To samo miało miejsce pod Mikmas. Wojska filistyńskie zostały odparte do ich granic[11].

Saul pokonał również Moabitów, którzy zamieszkiwali na wschód od Morza Martwego oraz Edomitów, którzy graniczyli z Moabitami od południa. Podobnie postąpił z aramejskim państwem o nazwie Soba, usytuowanym w górskim masywie Anty-Libanu[12].

Kolejnymi wrogami pokonanymi przez Izrael byli Amalekici, grasujący nomadzi z południa, którzy napadali na Izraelitów już podczas ich wędrówki z Egiptu a następnie pokonani zostali przez Jozuego pod Refidim. Saul pokonał Amalekitów, ale naraził się na gniew Samuela, ponieważ łagodnie potraktował króla Amalekitów Agaga, którego miał zabić, a tego nie uczynił[13].

---

7. Por. *Atlas biblijny*, ss. 112-114; W. Keller, *Śladami Biblii*, ss. 180.181.
8. Jabesz-Gilead znajdowało się prawdopodobnie w obrębie dzisiejszej Wadi Yabis, niespełna 10 km od Pelli, przy drodze prowadzącej do Jerash, na terenie Jordanii.
9. Miejscowość ta jest znana dzisiaj jako Khir-bet Ibziq.
10. 1 Sam 11.
11. 1 Sam 13-14.
12. 1 Sam 14, 47.
13. 1 Sam 14, 48; 15, 1-35.

Po raz kolejny stoczono wojnę z Filistynami. Odbyło się to w Efez-Dammim, w dolinie Elah, pomiedzy Soko i Azeka. Na arenę dziejów występuje Dawid, który pokonuje Goliata i staje się bohaterem narodowym, co Saula doprowadza do szaleństwa[14]. Tak więc ostatnie lata swego życia poświęcił na bezskuteczne schwytanie i zabicie Dawida. Saul zginął w walce z Filistynami na wzgórzach Gilboa[15]. To wydarzenie z jednej strony upokorzyło Izrael, z drugiej zaś otworzyło drogę do korony Dawidowi, przez co rozpoczął się złoty wiek potęgi izraelskiej.

2.3. Imperium Dawida

Dawid, syn Isaja z pokolenia Judy, był najmłodszym z ośmiu braci. Pochodził z Betlejem, niewielkiego miasteczka, leżącego 8 km na południe od Jerozolimy. Dzięki swoim talentom, również muzycznym, już w młodości dostał się na dwór Saula. A ponieważ był także dzielnym wojownikiem, szybko zdobył sławę. Szczególnym osiągnięciem było pokonanie Goliata z Gat, sławnego wojownika filistyńskiego[16]. Po zabiciu kolejnych dwustu Filistyńczyków, otrzymał za żonę Michal, córkę króla Saula[17]. Dawid, który był także dowódcą straży przybocznej monarchy, popularnością przewyższał samego króla, czym podrażnił uczucie zawiści u Saula i musiał uchodzić z jego otoczenia[18]. Stworzył oddział najemników, który m.in. walczył z Filistynami[19]. Przez cały czas, bez skutku, ścigany był przez Saula. Podczas ucieczki azyl znalazł także u Filistynów, którzy jednak zbytnio mu nie ufali i w walkach z Izraelitami nie

14. 1 Sam 17-18.

15. 1 Sam 31; 1 Kron 10.

16. 1 Sam 17, 1-54.

17. 1 Sam 18, 22-28.

18. 1 Sam 19, 1-18.

19. 1 Sam 23, 1-6.

korzystali z jego oddziału. Wielkim zaufaniem obdarzyły go plemiona z południa, dlatego, że bronił je przed najazdem szczepów koczowniczych, które grasowały po Kanaanie[20], a naczelnikom rodów posyłał zdobyczne dary, czym zjednywał sobie ich przychylność[21]. Od filistyńskiego władcy Akisza z Gat otrzymał Sziklag, gdzie się osiedlił[22].

Po śmierci pierwszego króla izraelskiego Saula, który zginął w bitwie z Filistynami, Dawid przeniósł się do Hebronu, gdzie został obwołany królem Judy. Już wówczas posiadał dwie kolejne, po Michal, żony, Achinoam i Abigail, które pochodziły z południa, co również pomogło mu w objęciu tronu Judy[23]. Filistyni, których Dawid był wasalem, na początku nie sprzeciwiali się utworzeniu królestwa judzkiego, licząc na rozbicie więzi pomiędzy plemionami izraelskimi, a co z tego wynika, osłabienie Izraela. Dawid panował w Hebronie około 7 lat[24]. Nad pozostałymi plemionami izraelskimi królem obwołano Iszboszeta, jedynego syna Saula, który pozostał przy życiu. Nie było to jednak trwałe panowanie. W końcu Iszboszet został zamordowany, i choć Dawid nie miał w tym udziału, otworzyło mu to drogę do panowania nad całym Izraelem[25]. To z kolei bardzo zaniepokoiło Filistynów, którzy postanowili rozprawić się z Dawidem. Doszło do dwóch rozstrzygających bitew, w których jednak druzgocące zwycięstwo odniósł Izrael[26]. „Po zlikwidowaniu groźby filistyńskiej, postanowił Dawid erygować dla swego państwa nową stolicę. Jego wybór padł na Jebus, które posiadało wiele korzystnych cech topograficznych. Przede wszystkim Jebus (późniejsza Jerozolima) było nieizraelską enklawą i dotąd nie

---

20. 1 Sam 27, 8-12.

21. 1 Sam 30, 26-31.

22. 1 Sam 27, 6.

23. 2 Sam 2, 4.

24. 2 Sam 2, 11.

25. 2 Sam 4, 7-8.

26. 2 Sam 5, 18-25.

należało do żadnego plemienia. Poza tym leżało mniej więcej w centrum kraju, na wzniesieniu i doskonale nadawało się ze względów strategicznych do utworzenia obronnego grodu. Dawid nie włączył Jerozolimy do terytorium żadnego z plemion, sam uczynił siebie następcą tronu w miejsce dotychczasowego króla Jebuzytów i obwołał się królem tego miasta. Zasiedlił je przeważnie swoimi ludźmi (dwór, gwardia przyboczna i urzędnicy) i nadał mu oficjalnie nazwę Miasto Dawida. Utworzenie stolicy w Jerozolimie miało przyczynić się do scementowania upadającego już związku plemion. Sprowadzając do Jerozolimy Skrzynię Przymierza pragnął Dawid uczynić z niej centrum życia religijnego. Forowanie któregoś z dotychczasowych miejsc świętych mogło by się przyczynić do niepotrzebnej rywalizacji pomiędzy plemionami. Odtąd więc Góra Syjon, na której znajdowało się królewskie miejsce święte, miała stać się narodową świętością Izraela"[27].

Pod względem politycznym panowanie Dawida stanowiło najlepszy okres w dziejach Izraela. Nigdy przedtem, ani nigdy potem Izrael nie panował na tak rozległym terytorium. Dawid swoje panowanie roztoczył m.in. nad Moabem, Sobą, Damaszkiem, Edomem i Ammonem. W czasie swej wędrówki z Egiptu do Kanaanu, Izraelici nie byli w stanie przejść przez Moab[28], teraz Dawid uczynił go swoim wasalem[29]. Pokonany został również Hadadezer, król Soby, najpotężniejszego państwa na terenie Aramu, posiadającego znaczne zasoby miedzi, i to mimo olbrzymiego wsparcia, jakie otrzymał od innych państw aramejskich[30]. Także Damaszek został wasalem Izraela[31]. Ujarzmiony został również Edom. „Bitwa z Edomitami rozegrała się w Dolinie Soli, identyfikowanej przez niektórych uczonych z wąwozem Wadi el-Milh, który

---

27. A. Tschirschnitz, *Dzieje ludów biblijnych*, ss. 237-239.
28. Zob. Sędz 11, 17-18.
29. 2 Sam 8, 2.
30. 2 Sam 8, 3-5.
31. 2 Sam 8, 5.6.

rozciąga się począwszy od Beer-Szewy na południowy wschód w stronę Petry w Edomie. Jest też prawdopodobne, że Dolina Soli to druga nazwa Wadi Araba, stanowiącego południowe przedłużenie Morza Martwego lub Morza Słonego, jak było ono nazywane przez Hebrajczyków. W 1 Księdze Kronik 18, 12 oraz w tytule psalmu 60 Edom określony jest jako nieprzyjaciel, który został pokonany w Dolinie Soli”[32].

Najdłuższą wojnę prowadził Dawid z Ammonitami, którzy byli wspierani przez Sobę, Maakę (region znajdujący się na południe od Hermonu), Bet-Rechob (górny rejon jeziora Hula) i Tob (na wschód od Jordanu). Pierwsza potyczka miała miejsce w pobliżu moabskiego miasta Medeba, które znajdowało się około 25 km na południowy wschód od miejsca, w którym Jordan wpadał do Morza Martwego. „Aramejczycy zostali rozgromieni, zaś Ammonici szukali schronienia w twierdzy. Joab natknął się na wojsko Hadadezera z Soby, prowadzone przez swego dowódcę Szobaka, w niezidentyfikowanym miejscu nazwanym Chelam (2 Księga Samuela 10, 16), położonym na wschód od Jordanu (możliwe, że chodzi tu o współczesną miejscowość o nazwie Alma). Zawarłszy pokój z Aramejczykami, Dawid postanowił oblegać Rabbę, lub Rabbat-Ammon (współczesny Amman), położoną na północny wschód od Morza Martwego. Podczas trwania tego oblężenia Dawid, przebywający wówczas w Jerozolimie, rozkazał zabić Hetytę Uriasza, aby ukryć grzech cudzołóstwa popełnionego z żoną Uriasza, Batszebą, a następnie poślubił ją. Wraz ze zdobyciem ‘miasta wód’, który to termin odnosi się zapewne do twierdzy sprawującej kontrolę nad strumieniem przepływającym w okolicy Rabby, Izraelici zapewnili sobie zwycięstwo. Joab posłał po Dawida, aby mógł on pokierować końcowymi działaniami przy oblężeniu miasta i uzyskać miano zdobywcy Rabby (1 Ksiega Kronik 20, 13). Dawid włożył na swą głowę koronę Milkoma, boga Ammonu, pozyskując dla siebie tytuł *króla*

---

32. *Imperium Dawida i Salomona,* w: Atlas biblijny, s. 121.

Ammonitów”[33].

Dawid stał się władcą obszaru rozciągającego się od Nilu po północną Syrię, ale też prawie dwadzieścia lat jego panowania upłynęło na zdobywaniu tych terenów. Dowódca jego wojsk, Joab, choć człowiek bezwzględny i zawistny, był jednak znakomitym żołnierzem i strategiem. Jedynym ważnym regionem, którego Dawid nie zdołał sobie podporządkować, była Fenicja, leżąca na terenach, gdzie znajduje się dzisiejszy Liban. Były tam bardzo dobrze obwarowane miasta Byblos, Sydon, Tyr i Arwad. „Władze tych miast i tamtejsze sfery kupieckie potrafiły wyzyskać chaos panujący na Bliskim Wschodzie na przełomie II i I tysiąclecia pne i ciągnąć zyski z tego stanu rzeczy. Zbudowawszy duże floty handlowe, zorganizowały one handel morski, któremu niebezpieczne wyprawy ‘ludów morza’ nie wyrządziły trwałych szkód. Egipt, wprawdzie bardzo osłabiony, zachował jednak zdolność do interwencji na niewielka skalę. W tej sytuacji starożytny port Byblos, który wkrótce odzyskał pozycje wielkiego ośrodka eksportu drewna, gotów był poddać się nominalnemu zwierzchnictwu Egiptu, aby asekurować się przed zakusami Sydonu. Położony trochę dalej na południe Tyr, który powstał jako kolonia Sydonu, po jakimś czasie zdystansował swe miasto macierzyste. Z początku był to tylko port rybacki, ale już Biblia sławi to miasto jako siedzibę władców prowadzących szeroko zakrojoną działalność handlową. Król Tyru Chiram I Wielki (około 970-936 roku pne) – zdobywca, budowniczy, pogromca buntów – był szczerze rad z ujarzmienia Filistynów przez Dawida, ponieważ ułatwiło mu to prowadzenie handlu morskiego. Mógł odtąd wyładowywać eksportowane przez Tyr drewno w porcie jafskim, ponadto zaś zależało mu na korzystaniu ze szlaków lądowych, które znalazły się pod panowaniem Dawida. Monarchowie ci zawarli przeto traktat i, jak się dowiadujemy, stali się bliskimi przyjaciółmi. W rezultacie proces rozwoju cywilizacji Izraela przebiegał odtąd pod silnymi

33. Tamże.

wpływami fenickimi. Dzięki temu dyplomatycznemu przymierzu, które mądrze uzupełniło zdobycze terytorialne Dawida (...) Izrael stał się mocarstwem politycznym – wielonarodowościowym imperium bliskowschodnim.

Jednakże na ziemiach należących do Izraela ów nowy, niezwykły rozwój wydarzeń wywołał wiele powikłań. Już Saul starał się w miarę swych możliwości pogodzić dawne aspiracje plemienne z nową koncepcja centralistycznej władzy monarchicznej. Teraz doszedł problem jeszcze trudniejszy, a mianowicie pogodzenie owych starodawnych ideałów z wymaganiami wielkiego państwa. Konieczność rozwiązania tej kwestii – zarządzania swymi posiadłościami i ściągania z ludności podatków w sposób skuteczny i nowoczesny – zmusiła Dawida do utworzenia rozbudowanego aparatu administracyjnego. Ta instytucja ‘sług królewskich’ powstała wedle drobiazgowo wypracowanych wzorów fenickich, korzystano także z jeszcze większego doświadczenia Egiptu, skąd sprowadzano urzędników i zatrudniano ich jako doradców. Wkrótce funkcjonariusze ci i ich izraelscy koledzy, powołani do wykonywania owych różnorodnych zadań, przekształcili się w liczebnie niewielką, ale silną i zamożną grupę rządzącą, mieszkającą w miastach. Zwyczajnym ludziom wszakże ten nowy porządek, związany z mocarstwową pozycją państwa, przynosił niewiele korzyści. Rozumieli tylko tyle, że nieustannie wyciąga im się pieniądze z sakiewek, a do tego muszą się poddać obowiązkowi pracy przymusowej, praktyce zapożyczonej od Kananejczyków, którzy znali ją od bardzo dawna.

Szary mieszkaniec Izraela nie odnosił również większego pożytku z szeroko zakrojonej działalności budowlanej Dawida, której ślady odkryli archeolodzy. Wśród wielu ludzi wysyłanych przez Chirama I, który okazywał pomoc królowi izraelskiemu w jego projektach, znajdowali się cieśle i murarze, zatrudniani przy budowie nowej rezydencji królewskiej w Jerozolimie. Także w Megiddo odsłonięto dwa pałace, budynek magazynu oraz piękną niewielką bramę, które być może pochodzą z czasów odbudowy tego miasta przez

Dawida. Niektóre z tych budowli wzniesiono po części z brył kamiennych ociosanych w regularne czworokątne bloki, dopasowane ściśle do siebie. Technika ta pochodziła bez wątpienia z Fenicji, ale najdawniejsze przykłady jej zastosowania odnaleziono na stanowiskach archeologicznych w Izraelu. To samo odnosi się do kamiennych kapiteli, kolumn ozdobionych ornamentem wolutowym lub palmowym (zwanych przez badaczy starożytności myląco ‘protoeolskimi’ lub ‘protojońskimi’), których najstarsze egzemplarze znaleziono w Megiddo, Chacor i innych miejscach. Na ziemiach izraelskich odkryto ponad trzydzieści takich głowic, datowanych przez uczonych na czasy Dawida lub jego następców. Ich prototypami były zapewne drewniane kapitele z północnej Syrii, które do Izraela dostały się prawdopodobnie za pośrednictwem Fenicji. Wielkie bramy w Dan (Tell el-Kadi) oraz w Beer-Szewie, na północnych i południowych krańcach ziem izraelskich, datuje się na czasy Dawida, ale jest to tylko hipoteza”[34].

Dawid odniósł wiele sukcesów, ale doznał tez wielu porażek, także na polu rodzinnym. Został doświadczony trzema wielkimi nieszczęściami. Największym był bunt jego syna Absaloma. Zaczęło się od tego, że Absalom zabił swego przyrodniego brata Ammona, najstarszego syna Dawida, który zgwałcił Tamar, siostrę Absaloma. Obawiając się kary ze strony ojca, Absalom uciekł do Geszur, małego aramejskiego państewka, leżącego na wschód od Jeziora Galilejskiego, gdzie mieszkali jego dziadkowie ze strony matki. Po trzech latach Dawid ułaskawił Absaloma[35]. Pogodzenie się ojca z synem nie było jednak zażegnaniem konfliktu. Absalom wykorzystując ceremonię ofiarną w Hebronie, ogłosił się królem Izraela i postanowił opanować Jerozolimę. Na wieść o tym Dawid wraz ze swoim dworem i wiernym wojskiem uszli ze stolicy udając się na wschód od Jordanu. Wojsko Absaloma podążyło ich tropem.

34. M. Grant, dz. cyt., ss. 101-103.

35. 2 Sam 13, 38.

Decydująca bitwa rozegrała się w Lesie Efraima, gdzie zginął Absalom, a jego zwolennicy pierzchli przed Dawidem, który powrócił do władzy, ale rozpaczał po śmierci syna[36].

W niedługim czasie wybuchła kolejna rewolta przeciw Dawidowi. Została wzniecona przez Szebę z pokolenia Beniamina, co zastało zinterpretowane jako próba przywrócenia tronu temu plemieniu. Wszak z niego wywodził się Saul. Rebelia została stłumiona[37]. Ponadto Biblia sprawozdaje, że wbrew zaleceniu Jahwe, Dawid dokonał spisu ludności Izraela, skutkiem czego na naród spadła dotkliwa zaraza, która pochłonęła 70 tysięcy ofiar[38].

„Ostatnie dni Dawida, w porównaniu z wcześniejszym okresem, były pozbawione znaczących wydarzeń. Kiedy jego syn Adoniasz próbował sobie zapewnić sukcesję tronu, Dawid, baczny na przestrogę Batszeby i Natana, namaścił Salomona przy źródle Gichon, które znajdowało się za wschodnim murem obronnym Jerozolimy”[39]. Dawid panował 40 lat nad Izraelem, 7 lat w Hebronie i 33 lata w Jerozolimie. Po śmierci pochowany został w Mieście Dawida[40].

2.4. Panowanie Salomona

Salomon swoje rządy rozpoczął od usunięcia tych, których uważał za niebezpiecznych dla siebie. Przede wszystkim kazał zgładzić swego przyrodniego brata Adoniasza[41], który pretendował do tronu, a na dodatek jeszcze chciał Abiszag za żonę. Kapłana Ebiatara, który razem z Adoniaszem

---

36. 2 Sam 18.

37. 2 Sam 20, 1-22.

38. 2 Sam 24.

39. *Imperium Dawida i Salomona,* dz. cyt. ss.122.123.

40. 1 Krl 2, 10.11.

41. 1 Krl 2, 13-25.

spiskował przeciwko Salomonowi, skazał na banicję[42], dowódcę wojska Joaba kazał zabić w świątyni, gdzie ten się schronił[43], natomiast Szymei, który kiedyś występował przeciw Dawidowi, najpierw został osadzony w areszcie domowym, a potem zabity[44].

Chociaż Biblia mówi o wielkiej mądrości Salomona, to niezwykle trudno było mu dorównać Dawidowi w kwestiach politycznych i wojskowych. Na skutek rebelii Hadada Izrael stracił część Edomu a także Damaszek, oderwany przez Rezona, który był tam królem i zbuntował się przeciw Salomonowi[45]. Na domiar złego zbuntował się przeciwko niemu Jeroboam, jeden z jego dworzan, któremu prorok Achiasz przepowiedział, że zostanie królem nad północnymi plemionami izraelskimi[46].

Mimo wszystko Salomon miał bardzo dużo osiągnięć. Odziedziczoną po ojcu potężną armię jeszcze dozbroił. Wszystko wskazuje na to, że Salomon posiadał ponad 1400 rydwanów bojowych. Odkryto bowiem jego 450 stajni w Megiddo, mieście garnizonowym. A takich garnizonów miał więcej, w galilejskim Chasor, w Akko (Akra) na północ od góry Karmel, w Akszaf na wschód od Akko i w Eglon, na zachód od Lakisz[47]. Duży garnizon z rydwanami znajdował się też w Gezer, położonym na zachód od Jerozolimy. Miasto to wniosła w posagu córka faraona, która poślubiła Salomona[48].

Salomon dokonał reorganizacji administracyjnej kraju, który podzielił na 12 okręgów, z których tylko 6 wzięło nazwy od plemion izraelskich, co mogło świadczyć również o próbie ograniczenia dawnego separatyzmu plemiennego.

---

42. 1 Krl 2, 26.27.

43. 1 Krl 2, 28-34.

44. 1 Krl 2, 36-46.

45. 1 Krl 11, 14-25.

46. 1 Krl 11, 26-40.

47. Zob. *Imperium Dawida i Salomona*, dz.cyt., s. 124.

48. 1 Krl 9, 16.

„Do obowiązków administracji okręgowej należał pobór podatków, które trzeba było zwiększyć, aby utrzymać nowo zorganizowany korpus wozów bojowych; konieczne stało się również uzyskanie funduszy, które zrekompensowałyby utratę dochodów z Edomu, Aramu i części Galilei (nie mając środków na spłatę długów zaciągniętych u króla Tyru, Salomon musiał odstąpić mu te obszary[49]). Wprowadzono królewskie monopole handlowe, a także znacznie podniesiono cło i podatki pośrednie. Nade wszystko zaś ogromnie zwiększono liczbę robotników kierowanych do pracy przymusowej. Wprowadzając pracę przymusową Dawid wzorował się na Kananejczykach; Salomon poszedł w jej stosowaniu jeszcze dalej: roboty przymusowe uznał za nową formę obowiązkowej służby wojskowej. Robotników takich kierowano do prac publicznych i budowy umocnień wojskowych. Do robót tych powoływano Kananejczyków oraz ludzi pochodzenia nieizraelskiego, co w istocie czyniło z nich niewolników państwa – jak czytamy w I Księdze Królewskiej, praktykę tę stosowano jeszcze wiele stuleci później. (...) Robotników tych zatrudniano przy budowie świątyni po okresie terminowania i pracy w kamieniołomach w Fenicji, dokąd wysyłano ich w partiach po dziesięć tysięcy ludzi i co miesiąc wymieniano na innych.

Praca przymusowa na tak szeroką skalę powodowała wyludnianie terenów rolniczych, co ujemnie odbijało się na produkcji. Praktyka ta budziła także niechęć rozmiłowanych w swobodzie plemion izraelskich i przyczyniła się do pogłębienia rosnącej szybko przepaści między nową, zamożną klasą rządzącą a resztą społeczeństwa. Zapalną sytuację wywołały również próby dyskryminacji w sensie geograficznym, ponieważ pośród dwunastu okręgów ustanowionych przez Salomona nie znalazło się plemię Judy, które, jak się zdaje, zostało

---

49. Chiram, król Tyru zaopatrywał Salomona w materiały budowlane i kwalifikowaną siłę roboczą do budowy pałacu i świątyni, za co otrzymywał produkty rolne. Ale najwidoczniej nie wystarczało to jako zapłata, stąd pomysł odstąpienia Fenicjanom 20 miast galilejskich. Zob. 1 Krl 9, 11-14.

zwolnione z ciężarów nałożonych przez króla. Jerozolima bowiem sympatyzowała z plemieniem Judy, którego członkowie zajmowali większość stanowisk w administracji państwowej. Jednym z plemion północnych wykluczonych od udziału w życiu publicznym – zawsze niechętnie usposobionych do Judy – było plemię Efraima, którego posiadłości stanowiły główny ośrodek osadnictwa izraelskiego, i na tych terenach najsilniej wystąpiły objawy niezadowolenia i niepokoje[50].

Zanim Salomon stracił Damaszek, część Edomu i część Galilei, jego państwo rozciągało się od Eufratu do granicy Egiptu. Z całego tego terenu przynoszono mu daniny. Jako najdalej wysuniętą placówkę handlową wybudował miasto Tadmor, leżące na północny wschód od Damaszku[51]. Dzięki przymierzu z Chiramem I Wielkim, Salomon mógł rozwijać przedsięwzięcia handlowe, a szczególnie wyprawy morskie z portu Esjon-Geber w zatoce Akaba, aż na Ocean Indyjski do krainy Ofir, którą umiejscawia się w Somalii lub Jemenie, przywożąc stamtąd drewno sandałowe, złoto, srebro, szlachetne kamienie, kość słoniową i egzotyczne zwierzęta[52]. Wizyta królowej Saby, państwa znajdującego się w południowo-zachodniej Arabii, prawdopodobnie była również, przynajmniej po części podyktowana interesami handlowymi. Ponadto Salomon zawarł sojusze z różnymi krajami, które zostały potwierdzone m.in. jego małżeństwami. Harem Salomona składał się z 700 żon i 300 nałożnic[53].

Najważniejszą jednak rzeczą, jaką zasłynął Salomon, była budowa

---

50. M. Grant, dz. cyt., ss. 111.112.

51. Zob. 2 Krn 8, 3.4. W czasach rzymskich Tadmor było znane pod nazwą Palmyra. Jej sławna królowa Zenobia, walczyła z przeważającymi siłami Imperium Romanum. W roku 273 n.e. została uwięziona przez Aureliusza. Od tego momentu Palmyra straciła na znaczeniu.

52. 1 Krl 10, 22.

53. 1 Krl 11, 1-3.

świątyni w Jerozolimie[54]. Już Dawid chciał się podjąć tego zadania, ale Bóg na to nie zezwolił, bo Dawid przelał zbyt wiele krwi. Niemniej jednak ojciec Salomona poczynił prace przygotowawcze do przyszłej budowy. Zgromadził materiał oraz wykwalifikowanych rzemieślników[55].

Jak na dzisiejsze standardy, świątynia nie była zbyt wielka. Miała 60 łokci długości, 20 szerokości i 30 wysokości[56]. Nie odnaleziono żadnej świątyni o takim planie, choć odkryta niedawno w Chasor świątynia należąca do Kananejczyków oraz świątynia w Syrii z dziesiątego wieku pne mają ten sam podstawowy projekt trzech pomieszczeń[57]. Być może były wzorowane na świątyni Salomona. Ta zaś wzorowana była na pierwotnym przybytku, zbudowanym przez Mojżesza. Od strony wschodniej znajdował się przedsionek, do którego wchodziło się przez podwójne wrota. Przedsionek był poprzedzony dwiema kolumnami, wykonanymi z brązu[58]. Z przedsionka kapłani wchodzili do miejsca świętego, gdzie stał ołtarz kadzenia, stół z chlebami pokładnymi i pięć par świeczników. Stąd wchodziło się do miejsca najświętszego, gdzie znajdowała się arka przymierza z dwoma wyrzeźbionymi cherubami osłaniającymi jej wieko. Ściany w każdym pomieszczeniu obłożone były cedrem rzeźbionym w kwiaty, drzewem palmowym i cherubami oraz wyłożone złotem. Do miejsca świętego światło docierało z wysokich okien i świeczników,

---

54. Nie wolno zapomnieć o wybudowaniu przez Salomona również wspaniałego pałacu.
55. 1 Krn 22, 2-4.7-9.
56. 1 Krl 6, 2. W Starym Testamencie łokieć tzw. stary miał 445 mm, nowy 520 mm. Łokieć z okresu nowotestementowego miał 550 mm. Zob. *Encyklopedia Biblii,* s. 240.
57. *Encyklopedia Biblii*, dz. cyt., s. 124.
58. Kolumny te miały swoje nazwy. Jedna nazywała się Jachin, druga Boaz. Przetrwały aż do roku 586 p.n.e., czyli do inwazji Nabuchodonozora II na Jerozolimę. Po zdobyciu stolicy, Babilończycy potłukli je na kawałki i zabrali jako łup wojenny. Zob. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 242.

natomiast miejsce najświętsze było zupełnie ciemne. Kadzidło spalano w świątyni, ale ofiary składano na dziedzińcu przed świątynią. Do świątyni wstęp mieli tylko kapłani i lewici, do miejsca najświętszego jedynie arcykapłan i to raz w roku[59]. Po skończeniu prac król Salomon dokonał aktu poświęcenia świątyni. Świątynia ta przetrwała aż do roku 586 p.n.e., kiedy to została zburzona przez Babilończyków, którzy ją splądrowali i wszystkie cenne rzeczy zabrali do Babilonu[60].

Salomon był na pewno jednostką wybitną, dobrym organizatorem nie stroniącym od nowatorskich rozwiązań, co przysporzyło mu tak zwolenników, jak i przeciwników. Zajmował się nie tylko sprawami kraju, takimi jak administracja czy budownictwo. Był również badaczem zjawisk a także pisarzem. Trzy tysiące przypowieści jest jego autorstwa. Niestety, już za jego panowania można dostrzec objawy stagnacji i zbliżającej się dekadencji. M. Grant napisał, że „w postępowaniu króla można dopatrzyć się szczególnej mieszaniny nieokiełznanego sybarytyzmu monarszego i zimnej, wyrachowanej przebiegłości”[61].

59. Na temat budowy świątyni zob. 1 Krl 5 – 7.
60. Por. A. Tschirschnitz, dz. cyt., ss. 242.244.
61. M. Grant, dz. cyt., s. 113.

3. Królestwo podzielone

3.1. Rozpad królestwa Salomona

Po śmierci Salomona doszło do podziału królestwa izraelskiego na dwa niezależne państwa, północne i południowe. Północne zachowało nazwę Izrael, natomiast południowe nazywano judzkim. Rechabeam (Roboam), syn Salomona i Ammonitki Naamy, który został królem, przez brak rozsądku i ogłady politycznej, doprowadził do rebelii. Na ogólnonarodowym zgromadzeniu w Sychem nie zgodził się na obniżenie podatków, nałożonych na lud przez Salomona, w wyniku czego plemiona północne nie uznały go za króla[1].

Sytuację wykorzystał Jeroboam, syn Nebata, który wcześniej uciekł przed Salomonem do Egiptu, teraz zaś powrócił i objął tron państwa północnego[2]. To o mało nie doprowadziło do wojny domowej, gdyż Rechabeam powołał pod broń sto osiemdziesiąt tysięcy żołnierzy, aby walczyć z plemionami północnymi. Powstrzymany został przez proroka Szemajasza, który w imieniu Boga zakazał mu tej wojny[3].

Jeroboam zaś śpiesznie przystąpił do organizowania państwowości. Za swą rezydencję obrał początkowo Sychem, potem Penuel, a w końcu osiadł w

---

1. Na prośbę o ulgi i obniżenie świadczeń, Rechabeam odpowiedział: „Jeżeli mój ojciec nałożył na was ciężkie jarzmo, to ja jeszcze dołożę do waszego jarzma; ojciec mój chłostał was biczami, a ja chłostać was będę kańczugami” (1 Krl 12, 11.14). To świadczy, że nowy król nie dorósł do sprawowania tego urzędu. Nie dziwi zatem odpowiedź plemion północnych: „Nie mamy nic wspólnego z Dawidem! Nie mamy dziedzictwa z synem Isajego! Do namiotów swoich o Izraelu! Teraz troszcz się ty o swój dom, Dawidzie! I rozszedł się Izrael do swoich namiotów” (1 Krl 12, 16).
2. 1 Krl 12, 20.
3. 1 Krl 12, 21-24.

miejscowości Tirsa, która nie należała do żadnego z plemion izraelskich, co miało zapobiec ich rywalizacji. Odnowił dawne świątynki w Dan i Betelu, i ustanowił je oficjalnymi sanktuariami państwowymi, co miało zapobiec pielgrzymkom Izraelitów z północy do Jerozolimy, gdzie była świątynia Boga Jahwe. Rzeczywiście Jeroboamowi udało się odwrócić uwagę jego poddanych od Jahwe, co Biblia wielokrotnie mu wypomina, a także jego następcom, o których się mówiło, że „chodzili w grzechach Jeroboama”[4].

3.2. Dzieje królestwa izraelskiego i judzkiego

Od rozpadu królestwa już nie było odwrotu. Od tego czasu oba państwa miały odrębną historię. Były jednak okresy, że ich dzieje splatały się ze sobą, czy to podczas wspólnych wypraw wojennych czy koligacji, ale też i bratobójczych walk. Nie były to jednak ciągłe wielkie wojny. Nie mniej jednak trzeba stwierdzić, że Izraelici na podziale stracili. Nie omieszkali natomiast skorzystać z niego sąsiedzi Izraela. Kiedy na tron w Egipcie wstąpił Szeszonk I (Szyszak), najechał na Judę w piątym roku Rechabeama. Zdobył Jerozolimę, splądrował świątynię i pałac króla, zabierając kosztowności oraz złote tarcze sporządzone przez Salomona[5]. Rechabeam panował w sumie 17 lat. Dorobił się 28 synów i 60 córek. Na swego następcę wyznaczył Abijama (Abiasza), syna Maachy, który panował tylko 3 lata. Miał 22 synów i 16 córek. Biblia podaje, że w bitwie z Izraelem, wojska judzkie dowodzone przez niego, zabiły 500 tysięcy żołnierzy Jeroboama[6]. Jego następcą został Asa, który panował w Jerozolimie przez 41 lat[7]. Jego wielkim osiągnięciem była likwidacja prostytucji sakralnej,

---

4. Np. 1 Krl 16, 26.
5. 1 Krl 14, 25-28.
6. 2 Krn 13, 17.
7. 1 Krl 15, 9-12.

która dostała się do Judy z religii kananejskiej i fenickiej. Pod koniec panowania stworzył koalicję z Ben-Hadadem, królem aramejskim, przeciwko Izraelowi. Potępiony przez jasnowidza Chananiego, wtrącił proroka do więzienia[8].

Prawie w tym samym czasie, gdy na tronie judzkim zasiadł Asa, królem Izraela został Nadab, który padł ofiarą spisku, na którego czele stał Basza. Basza wystąpił przeciwko Judzie, został jednak pokonany przez Aramejczyków, którzy stworzyli koalicję z Judą. W wyniku wojny Izrael stracił całe dziedzictwo Neftalego. Następcą Baszy był Ela. Panował krótko zamordowany przez Zimriego. Ten popełnił samobójstwo a królem został Omri. Był to fatalny okres w dziejach Izraela. Panujący tam chaos nie sprzyjał ani rozwojowi gospodarczemu ani kulturalnemu. Do dalszej dezintegracji nie dopuścił Omri, utalentowany dowódca wojskowy. Niezwykle interesująca, licząca ponad trzydzieści wierszy inskrypcja króla Meszy, znaleziona w Dibonie, stolicy Moabu, wskazuje, że Omri zapanował nad całym Izraelem. Zawarł pokój z Judą. Skutecznie również zahamował groźbę inwazji Damaszku, najpierw wygrywając z Aramejczykami kilka bitew, a następnie pozwalając kupcom z pokonanego państwa na założenie dzielnicy handlowej w Samarii. Omri pozyskał także silnego sprzymierzeńca w fenickim Tyrze, przeżywającym ponownie okres świetności, i zapewnił sobie dostęp do morza dzięki odnowieniu przyjaźni, która kiedyś łączyła z tym państwem Dawida i Salomona. Przymierze zostało przypieczętowane małżeństwem najstarszego syna Omriego, Achaba z Izebel, córką tyryjskiego króla-kapłana Etbaala. Z politycznego punktu było to pociągnięcie mistrzowskie, natomiast z punktu religijnego fatalne, dlatego, że doprowadziło w Izraelu do największego odstępstwa od Jahwe[9].

Z początku Omri nadal rezydował w Tirsie, gdzie archeolodzy odkryli zbudowaną przez niego dzielnicę królewską. „Jeszcze przed zakończeniem

8. 2 Krn 16, 10.
9. 1 Krl 16, 29-33.

robót budowlanych tamtejszy pałac został opuszczony, sześć lat później bowiem król przeniósł się o jakieś piętnaście kilometrów na zachód i zbudował od podstaw swą drugą stolicę Samarię (...) po zachodniej stronie masywu górskiego Efraim, w miejscu, gdzie kiedyś znajdowała się nie ufortyfikowana wioska lub miasteczko. Było to wyniosłe, samotne wzgórze o zaokrąglonym szczycie, leżało opodal źródła i głównego szlaku prowadzącego z północy na południe; rozciągał się stamtąd wspaniały widok na biegnącą wybrzeżem ‘Drogę Morza’. Omri pragnął wyrwać się z pierścienia pagórków i zwrócić twarz ku Fenicji i światu śródziemnomorskiemu. Samaria, usytuowana na wzgórzu o trzech stromych zboczach, była przy tym łatwa do obrony, a już w tym okresie lub może później dzięki swym grubym murom ze starannie dopasowanych prostokątnych bloków kamiennych stała się twierdzą nie do zdobycia.

Omri, którego następcą został Achab, zajął cały szczyt wzgórza na swą królewską rezydencję. Prace archeologiczne odsłoniły pałace jego rodziny i dworzan, magazyny, zbiorniki na wodę i spichrze. Było to jedyne duże miasto, które starożytni Izraelici zbudowali od fundamentów. Być może jego plan przypominał Jerozolimę, dzieło Salomona, które Omri pragnął zaćmić świetnością swej nowej stolicy. Co więcej, w Samarii wzniesiono także dzielnicę na niższych partiach zboczy, gdzie miała mieszkać uboższa ludność miasta. Bezpieczeństwo tej części miasta zapewniał własny mur zewnętrzny; obiekty zbudowane z mniej trwałych materiałów nie przetrwały jednak do naszych czasów albo zachowało się z nich bardzo niewiele (...) Nowy, szybko pogłębiający się podział klasowy zarysował się bardzo wyraźnie już w tym okresie. Był to zły znak, spójność społeczeństwa kraju nie miała dobrych perspektyw.

Z drugiej strony wszakże, z etnicznego punktu widzenia, budowa Samarii stanowiła próbę zagwarantowania jedności królestwa: chodziło o to, aby

Kananejczycy i Izraelici odgrywali na równi godną i ważną rolę, zjednoczeni osobistymi więzami pod berłem monarchy. Omri zakupił to miejsce od pewnego Kananejczyka, dokonując transakcji wedle prawa kananejskiego”[10].

Następcą Omriego został jego syn Achab, który kontynuował politykę swego ojca. Dbał o konstruktywną koegzystencję z Judą, a również o dobre stosunki z Fenicjanami, potrzebne mu ze względu na niebezpieczeństwo ze strony Damaszku. Achab odniósł dwa zwycięstwa nad Ben-Hadadem. Później obaj królowie uzgodnili, że w Damaszku zostanie wydzielona izraelska dzielnica handlowa, aby zrównać przywileje Izraelitów z przywilejami Aramejczyków, którym oddano taką dzielnicę w Samarii[11]. Ale pokojowa koegzystencja z Damaszkiem nie trwała zawsze. Doszło do kolejnej wojny, podczas której koalicja izraelsko-judzka walczyła z Aramejczykami. W ferworze walki Achab został śmiertelnie ugodzony i zmarł w Samarii[12]. Biblia sporo miejsca poświęca Achabowi i jego żonie Izebel, którzy walczyli z Eliaszem, prorokiem Jahwe. Eliasz zwalczał kult Baala i Aszerot, z powodu

---

10. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela,* s. 138.
11. O stosunkach izraelsko-aramejskich dowiadujemy się ze źródeł asyryjskich. Asyria bowiem, której kolebką był trójkąt pomiędzy rzekami Tygrys i Wielki Zab, stała się w tych czasach ponownie potęgą militarną, a w dodatku najbardziej agresywnym ze wszystkich państw, jakie dotychczas pojawiły się na Bliskim Wschodzie. Jej twardy i wojowniczy lud pod wodzą Aszurnasirpala II najechał na małe królestwa w tym regionie i utworzył z nich pierścień prowincji asyryjskich i państw zależnych. Chcąc uzyskać dostęp do fenickiego drewna, Aszurnasirpal dokonał też zbrojnego wypadu na wybrzeże Morza Śródziemnego. Jego następca Salmanasar III, poszedł na zachód z jeszcze większą determinacją, stawiając sobie za główny cel zdobycie Damaszku. W tym krytycznym momencie Achab przyszedł z pomocą Aramejczykom. Posłał im oddział zbrojny składający się z dwóch tysięcy wozów bojowych i dziesięć tysięcy piechoty. W latach 854-853 p.n.e. – jest to pierwsza pewna data w dziejach starożytnych Żydów – koalicja ta stoczyła z Asyryjczykami bitwę pod Chirbet Karkar nad dolnym Orontesem. Salmanasar III, jak zwykle czyniono w takich okolicznościach, ogłosił się zwycięzcą. Zważywszy jednak, że po bitwie zachował się pasywnie, była ona zapewne nie rozstrzygnięta.
12. 1 Krl 22, 35-40.

czego był prześladowany przez rodzinę królewską[13].

Następcą Asy na tronie judzkim został jego syn Jehoszafat. Panował 21 lat w Jerozolimie dokonując reformy kultu, polegającej m.in. na nauczaniu ludu Prawa Bożego, czego dokonywali kapłani i lewici. Pod względem politycznym również miał osiągnięcia. Obsadził wojskiem warownie judzkie, Filistyni i Arabowie przynosili mu dary, budował spichlerze, a nawet zbudował flotę handlową[14]. Następcą Jehoszafata został Jehoram[15], którego żoną była Atalia, córka Achaba, co miało ogromny wpływ na jego panowanie. Pierwszym pociągnięciem nowego króla było wymordowanie swoich braci i ich zwolenników. W kwestiach religijnych udał się drogą królów izraelskich, doprowadzając do apostazji. Działania polityczne również były nieudolne, czego skutkiem była m.in. utrata Edomu. Jehoram zmarł na ciężką chorobę jelit w wieku 40 lat. Lud go nie opłakiwał i nawet nie pochowano go w grobach królewskich[16].

Jego syn Achazjasz panował jedynie rok. Został zamordowany przez Jehu, późniejszego króla izraelskiego. Ponieważ w rodzinie Achazjasza nie znalazł się nikt, kto mógłby objąć tron, władzę przejęła Atalia, jego matka, która postanowiła, że wymorduje cały ród Dawida. Z pogromu ocalał jedynie mały Joasz[17]. Po sześciu latach kapłan Jehojada obalił rządy Atalii a na tron wprowadził siedmioletniego Joasza. W kraju zlikwidowano kult Baala[18]. Jednak rządy Joasza były poprawne jedynie za życia Jehojady. Potem król popadł w apostazję. Zginął z rąk spiskowców a tron królewski objął jego syn Amasjasz[19].

---

13. Na ten temat zob. interesujący komentarz E.G. White, Prorocy i królowie, ss. 69-73.
14. 2 Krn 20, 36.37.
15. 1 Krl 22, 51.
16. 2 Krn 21, 20.
17. 2 Krn 22, 10-12.
18. 2 Krn 23, 16.17.
19. 2 Krn 24, 24-27.

Tymczasem w państwie północnym[20] nastąpiła zmiana dynastii. Po śmierci Jorama tron objął Jehu, którego poparło wojsko i prorok Elizeusz. Jehu stracił Zajordanie na rzecz Aramu. Jego syn Jehoachaz był już zupełnie uzależniony od Aramu[21]. Sytuacja zmieniła się, kiedy Aramejczycy zostali wasalami Asyrii. Sprowokowana przez króla judzkiego Amasjasza wojna z Izraelem przyniosła przygniatające zwycięstwo państwu północnemu. Jerozolima została zdobyta, obwarowania zniszczone, świątynia splądrowana. Król judzki został zamordowany w Lakisz[22].

Po śmierci Jehoachaza królem Izraela został jego syn Joasz, który odebrał Aramowi Zajordanie, a Juda stała się jego wasalem. Za Jeroboama II kraj został wydźwignięty z kryzysu gospodarczego, ale wraz ze wzrostem dobrobytu następował upadek życia religijnego i moralnego. W tym czasie działali prorocy Amos i Ozeasz, którzy wzywali naród do nawrócenia się. Po śmierci Jeroboama Izrael utracił swoje znaczenie polityczne i w szybkim tempie zmierzał do utraty niezależności, co nastąpiło za Ozeasza. Jego polityka doprowadziła w roku 722 p.n.e. do upadku Samarii, deportacji ludności izraelskiej w liczbie 27 290 osób do Asyrii i Medii i utraty państwowości[23].

---

20. W państwie izraelskim po Achabie panował przez rok Achazjasz a potem przez 12 lat Joram.
21. Król aramejski Hazael tak dalece ingerował w sprawy Izraela, że pozwalał Jehoachazowi na utrzymywanie jedynie 10 rydwanów bojowych, 50 jeźdźców i 1000 piechoty. Zob. 2 Krl 13, 7. Por. A. Tschirschnitz, *Dzieje ludów biblijnych*, s. 252.
22. 2 Krl 14, 8-19.
23. Liczba 27 290 prawdopodobnie nie obejmuje kobiet i dzieci. Z czasem ci zesłańcy – dziesięć zaginionych pokoleń - zginęli zupełnie ze sceny historycznej asymilując się z miejscową ludnością. Na terytorium Izraela przesiedlono natomiast ludzi z różnych regionów Asyrii, Syrii, Arabii, Babilonii i Medii. Por. M. Grant, dz. cyt., s. 144.

3.3. Dalsze dzieje państwa judzkiego

Na arenie dziejów pozostało jedynie państwo judzkie[24]. Podczas upadku państwa północnego królem w Judzie był Hiskiasz. W czasie supremacji asyryjskiej, dzięki zręcznej polityce Hiskiasza, jedynym niezależnym państwem w tamtym rejonie była właśnie Juda. Król nie występował otwarcie przeciwko Asyrii i początkowo nie włączał się do antyasyryjskiej koalicji. Zajął się przede wszystkim reformą religijną inspirowaną przez koła prorockie. „Pewien wpływ na tę decyzję musiał także wywrzeć upadek bratniego państwa izraelskiego co stanowiło pewnego rodzaju ‘memento mori’ dla Judei. W reformie chodziło o restytucję czystego kultu Boga Jahwe, zgodnego z założeniami Prawa Mojżeszowego”[25]. Zaznaczył się także wzrost gospodarczy i rozwój budownictwa, m.in. Hiskiasz zbudował nowy wodociąg, na wypadek oblężenia Jerozolimy[26].

Kiedy w roku 705 p.n.e. na tron asyryjski wstąpił Sancheryb, Hiskiasz przystąpił do koalicji antyasyryjskiej, która 4 lata później pod Eltekah zagrodziła drogę Sancherybowi, niestety nieskutecznie. Koalicja poniosła klęskę. Asyria zaatakowała państwo judzkie. Na haracz, który musiał zapłacić Hiskiasz składało się całe złoto z pałacu królewskiego i świątyni, m.in. zdarto złoto z bramy świątynnej i wszystkie ornamenty. Klęska byłaby jeszcze większa, gdyby nie nadprzyrodzona interwencja, która wygubiła 185 tysięcy wojowników asyryjskich[27]. Na wieść o tym wydarzeniu ci, którzy ocaleli, wrócili do Asyrii, gdzie Sancheryb został zamordowany przez swoich synów[28].

---

24. Jeszcze przed upadkiem państwa północnego, w państwie judzkim królami byli: Uzjasz, Jotam i Achaz.
25. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 255.
26. 2 Krl 20, 20. Zob. Iz. 7, 3.
27. 2 Krl 19, 35.
28. 2 Krl 19, 36.37.

Przeciwieństwem Hiskiasza był jego syn Manasses, który cofnął wszystkie reformatorskie zarządzenia swego ojca[29]. Przez cały, pięćdziesięcioletni okres swego panowania, był wasalem Asyrii.

Po dwuletnim panowaniu Amona, królem judzkim został Jozjasz. W tym czasie dogorywała potęga asyryjska. W roku 612 p.n.e. połączone siły Babilończyków, Medów i Scytów zdobyły Niniwę[30]. Było to również dobra sposobność do przeprowadzenia reformy religijnej w Judzie. „Niszczenie obcych (a wśród nich i asyryjskich) symboli kultowych było równoczesne z wypowiedzeniem poddaństwa i wstrzymaniem płacenia haraczu”[31]. Najważniejszym jednak motywem reformy religijnej było odnalezienie podczas prac remontowych zwoju zawierającego przepisy Zakonu. Publicznie odczytano go ludowi i przyjęto jako kodeks państwowy. Jednym z jego głównych postulatów było przywrócenie ważności świątyni jerozolimskiej, jako jedynego miejscu kultu Jahwe.

Gdy Babilończycy i Medowie przystąpili po podziału Asyrii, do rozgrywki postanowił się włączyć faraon Necho[32]. Jozjasz nie chcąc do tego dopuścić, w roku 608 p.n.e. zagrodził mu drogę ze swoim nielicznym wojskiem pod Megiddo. Niestety, co było łatwe do przewidzenia, poniósł sromotną klęskę. Jego następca, Jehoachaz został uprowadzony do Egiptu, gdzie dokonał

---

29. 2 Krl 21, 1-18.
30. “W roku 612 p.n.e. Nabopolasar, Ummanmanda i Kyaksares połączyli swe siły i pomaszerowali na Niniwę. Po trzymiesięcznym oblężeniu miasto padło, a jego ostatni król, Szinszariszkun – według przekazów greckich – zginął w płomieniach palącej się stolicy. Miasto zostało złupione i splądrowane, a pozostali przy życiu mieszkańcy uprowadzeni w niewolę. Źródła greckie i Nahum (Proroctwo Nahuma, I, 8) utrzymują wiarygodnie, że zdobycie tego potężnie ufortyfikowanego miasta umożliwił wylew Tygrysu, który podmył część murów obronnych” – H.W.F. Saggs, *Wielkość i upadek Babilonii*, s. 129.
31. A. Tschirschnitz, dz. cyt., s.257.
32. Zob. H.W.F. Saggs, dz. cyt. ss. 130.131

żywota[33]. Na tronie judzkim osadził Necho, jako swego wasala, Jehojakima[34]. Necho bez trudu podporządkował sobie Syrię i Palestynę. W tym czasie Medowie i Babilończycy uzgodnili ostatecznie, jak podzielić tereny Asyrii. Ci pierwsi objęli w posiadanie ziemie północne i północno-zachodnie wraz z pogórzem armeńsko-irańskim, natomiast drudzy objęli tereny właściwej Mezopotamii. Aby utrzymać swą hegemonię w Syrii i Palestynie, Necho musiał stoczyć bezpośredni bój z wojskami babilońskimi. Do starcia doszło w roku 605 pne pod Karkemisz. Na czele armii babilońskiej stał Nabu-kudurri-ussur (Nebukadnesar, Nabuchodonozor), który rozgromił wojska egipskie. Doszło do ogromnej rzezi, co plastycznie opisał Jeremiasz[35], według którego armia faraona popadła w charakterystyczną dla niej panikę i uciekła do Egiptu[36]. Nebukadnesar doszedł do granic Egiptu i pewnie by zdobył ten kraj, gdyby nie wiadomość o śmierci jego ojca Nabopolasara, króla babilońskiego. Musiał wrócić do Babilonu, by objąć tron. Od roku 605 p.n.e. datuje się okres supremacji babilońskiej[37].

Jehojakim, król Judy, stał się wasalem Nebukadnesara, został nim również jego syn Jehojachin, który objął tron w wieku 18 lat. Stary Testament jednoznacznie określa jego panowanie: „A czynił on to, co złe w oczach Pana, we wszystkim tak, jak czynił jego ojciec”[38]. Jego rządy doprowadziły do najazdu Nebukadnesara w roku 598 p.n.e. i pierwszej deportacji ludności, w tym rodziny królewskiej, do Babilonii. W Jerozolimie pozostała jedynie biedota. Z woli Nebukadnesara na tronie judzkim osadzono Sedekiasza, stryja Jehojachina.

Był to człowiek chwiejny i zastraszony, który ulegał podszeptom nacjonalistów,

---

33. 2 Krl 23, 31.34.
34. 2 Krl 23, 33-37.
35. Jer 46, 12.
36. Jer 46, 5-11.
37. Więcej na ten temat zob. K. Bulli, *Księga Daniela,* ss. 70-72.
38. 2 Krl 24, 8.9.

konspirujących z faraonem przeciwko Babilonii[39]. W konflikcie z Sedekiaszem był prorok Jeremiasz, który nawoływał do poddaństwa Nebukadnesarowi przewidując, że imperium babilońskie przetrwa trzy pokolenia[40]. „Fakt, iż cała Palestyna i Syria ponownie znalazły się w rękach wrogiego mocarstwa, musiał siłą rzeczy poważnie zakłócić handel egipski, w szerokim zakresie korzystający z portów fenickich. Tym być może tłumaczy się decyzja Hofry (Apriesa), króla Egiptu (589-570 p.n.e., wspomnianego w Proroctwie Jeremiasza, XLIV,30) dokonania najazdu na Palestynę. Początkowo wojska egipskie odnosiły sukcesy. Zdobyły Sydon; Jerozolimę zaś – a z pewnością i inne miasta – garnizon babiloński musiał opuścić pozostawiając u władzy polityków wrogo ustosunkowanych do Babilonii. Zgodnie z przewidywaniami Jeremiasza, Nabuchodonozor zareagował energicznie wysyłając na zachód potężną armię. Egipcjanie śpiesznie się wycofali, pozostawiając swych dawnych lenników, z którymi wojska babilońskie kolejno się rozprawiały. Oblężenie Jerozolimy trwało osiemnaście miesięcy. Miasto w końcu wzięte zostało głodem (586 p.n.e.)[41]. Sedekjaszowi zabito synów, następnie został oślepiony i zabrany do Babilonu. Jerozolima została splądrowana, jej mury zburzono, pałac królewski i świątynia Salomona zostały spalone, przywódców stronnictwa antybabilońskiego stracono. Nastąpiła druga deportacja ludności i koniec państwowości judzkiej[42]. Wypełniły się słowa Jeremiasza: „I rozproszę ich miedzy narodami, których nie znali ani oni, ani ich ojcowie, i poślę za nimi miecz, aż ich wytracę”[43].

---

39. Por. Jer 37, 17-21; 38, 14-28; A. Tschirschnitz, dz. cyt., s. 259.
40. Jer 27, 7; por. H.W.F. Saggs, dz. cyt., s. 131.
41. H.W.F. Saggs, dz. cyt., ss. 131.132.
42. 2 Krl 25, 8-21.
43. Jer 9, 15.

4. Panowanie babilońskie, perskie i greckie

4.1. Panowanie babilońskie

Po deportacji mieszkańców Judy, Babilończycy nie sprowadzili na ziemię judzką obcych osiedleńców, jak to uczynili Asyryjczycy w wypadku państwa północnego. Juda stała się jedną z prowincji babilońskich, gdzie w Mispie rezydował namiestnik Gedaliasz. Zanim jednak zaczął na nowo organizować życie w zniszczonym kraju, został podstępnie zamordowany przez członka rodziny królewskiej, Ismaela, syna Netaniasza. To spowodowało, że reszta ludności judzkiej, która tam pozostała, uciekła do Egiptu, zabierając również proroka Jeremiasza, wbrew jego woli[1].

W połowie VI wieku p.n.e. ośrodkiem żydostwa stała się Babilonia, gdzie ludzi pochodzących z Judy zaczęto nazywać Żydami. Już wcześniej Jeremiasz nawoływał, aby jego rodacy osiedlali się w Babilonii na stałe i ułożyli sobie jak najlepsze warunki życia: „Budujcie domy i zamieszkujcie je; zakładajcie ogrody i spożywajcie ich owoc!”[2]. Żydzi zamieszkiwali głównie miasta i wioski wzdłuż rzeki-kanału Kebar i traktowani byli dobrze przez Babilończyków. Pojmany przez Nebukadnesara przedostatni król judzki Jehojachin został zwolniony przez Amelu-Marduka i zajął miejsce przy stole królewskim, otrzymując jednocześnie dożywotnią pensję. Tytułowano go również królem Judy. Z racji swego stanowiska przewodniczył radzie starszych, która zajmowała się sprawami wygnańców[3]. Ci nabywali nieruchomości, niektórzy posiadali niewolników. Inni byli żołnierzami i oficerami w armii babilońskiej, zajmowali stanowiska w

1. 2 Krl 25, 25; Jer 41-43.
2. Jer 29, 5.
3. Zob. J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 307.

administracji królewskiej, wielu dzierżawiło grunty królewskie. Jeszcze inni odgrywali dużą rolę w działalności finansowej. Na przykład do rodziny Muraszu należał największy w mieście Nippur prywatny bank i dom handlowy[4].

Żydom pozwolono zachować własne obrzędy religijne i obyczaje. W przeciwieństwie do przodków żyjących w swojej ojczyźnie, których bardzo pociągały wierzenia kananejskie, Żydzi w Babilonii odseparowali się od obcych wierzeń i kultów. W tym czasie swoją działalność profetyczną pełnił prorok Ezechiel, deportowany do Babilonii w roku 597. „Mieszkał tam (z wyjątkiem być może okresu, gdy wrócił do Jerozolimy przed jej ostatecznym zdobyciem) w miejscowości Tel-Abib położonej w pobliżu kanału Kebar. Pięć lat później rozpoczął swą misję prorocką, którą kontunuował mniej więcej do 570 roku p.n.e.”[5]. „Judejczycy przebywający w Babilonii posiadali pokaźny zbiór hebrajskich zwojów (ksiąg) sakralnych, z których z biegiem czasu powstał kanon ksiąg Starego Testamentu. Te święte pisma stanowiły ważne ogniwo łączące duchowo przeszłość narodową Izraela jako całości z zapowiedzią i obiecaną Żydom przyszłością. Księgi święte podtrzymywały także u Żydów świadomość odrębności narodowej i religijnej nie pozwalającej na rozpłynięcie się elementu izraelskiego w środowisku nieżydowskim. Pisma te były odczytywane przez starszych lub kapłanów wygnańcom podczas zgromadzeń szabatowych. W Babilonii też – w czasie szabatowych zgromadzeń – utrwaliły się formy nabożeństw, w których głównym elementem było czytanie Pism, śpiewanie psalmów i modlitw do Boga Jahwe”[6].

Mówiąc o niewoli babilońskiej, nie sposób nie wspomnieć proroka Daniela[7], prawdopodobnie księcia z królewskiego rodu, który został

---

4. Zob. M.D. Coogan, *Biblical Archeologist*, ss. 6-12.
5. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, s.192.
6. A. Tschirschnitz, *Dzieje ludów biblijnych*, ss. 261.262.
7. Zarówno hebrajskie, jak i aramejskie znaczenie imienia Danije’l oznacza „Bóg jest moim sędzią” – por. K. Bulli, *Księga Daniela*, s. 9.

uprowadzony późnym latem albo jesienią 605 roku p.n.e.. Po latach dostąpił na dworze babilońskim wielkich zaszczytów i godności dzięki swej niezłomnej wierze, postawie moralnej i wysokim zaletom intelektu. Nie wiadomo, jak długo Daniel piastował urząd ministra i doradcy króla babilońskiego, wiadomo jednak na pewno, że już po upadku Babilonii, był pierwszym ministrem w perskim rządzie. Daniel żył aż do trzeciego roku panowania Cyrusa, osiągając wiek około 90 lat[8].

4.2. Panowanie perskie

Zgodnie z zapowiedziami proroczymi[9] Babilonia została pokonana. Po śmierci Nebukadnesara w roku 562 p.n.e. rządy objął jego syn Amelu-Marduk, który po trzech latach panowania został zamordowany przez stronnictwo kapłańskie. Królem został ogłoszony Neriglissar, zięć Nebukadnesara (559-556). Po nim przez 9 miesięcy królem był Labasi-Marduk, także zamordowany przez stronnictwo kapłańskie. Ostatni król babiloński to Nabonid (555-539), którego współregentem został Belsazar. „Król Nabonid, zamiłowany więcej w archeologii, starych zabytkach, budowie świątyń i literaturze, aniżeli w sprawach państwowych, a w dodatku – jako reformator religijny – dążąc do scentralizowania bóstw w Babilonie, zniechęcił do siebie ludność, stracił zaufanie u sfer wyższych i duchowieństwa oraz sympatię armii. Kiedy mocarstwom Azji Zachodniej zaczęło grozić niebezpieczeństwo ze strony Persów pod panowaniem Cyrusa, który zawładnąwszy Medią, założył nowe, silne państwo perskie, Babilończycy poczęli się pośpiesznie zbroić; ale ich król Nabonid, zamiast brać żywy udział w organizacji obrony kraju i osobiście nią kierować, oddał dowództwo synowi Belsazarowi, a sam odbywał pielgrzymki

8. Zob. K. Bulli, dz. cyt., ss. 12.13.
9. Np. Dan 2, 39; Izaj 44, 28 – 45, 2.

po miejscach świętych i ściągał bogów do stolicy, aby ich uchronić w razie klęski od profanacji. Sam Belsazar, będąc rozpustnym niezbożnikiem i alkoholikiem, nie był w stanie utrzymać autorytetu królewskiego. Toteż oczy możnowładców, kapłanów i wodzów zwróciły się ku nowej gwieździe na horyzoncie politycznym, jaką był Cyrus, władca Medów i Persów. (...) Belsazar został pobity pod Opisem, a następnie pod Sipparem. Do stolicy Babilonii wkroczył Cyrus w r. 539. W ten sposób, dzięki wysiłkom politycznym i przedsięwzięciom strategicznym króla Cyrusa (559-529) powstało nowe olbrzymie państwo perskie, (...) ze stolicą w Suzie”[10].

Polityka Persów w stosunku do podbitych narodów w sprawach religijnych i kulturowych była dość liberalna. Objęła również Żydów, którzy Cyrusa uważali za narzędzie w rękach Jahwe, wybawcę a nawet pomazańca[11]. Zwrócili się więc do niego w sprawie odbudowy świątyni w Jerozolimie. Przychylając się do ich prośby, w roku 538 p.n.e. Cyrus wydał edykt zezwalający na odbudowę[12], którą mieli pokierować Tattenaj, namiestnik Zarzecza i Szetar-Boznaj. Zdążono jednak tylko zrobić fundamenty i prace stanęły, m.in. z tego powodu, że bardzo mało Żydów powróciło do starej ojczyzny. Dopiero kiedy król Dariusz I odnowił dekret Cyrusa, odbudowa ruszyła na nowo. W roku 520 p.n.e. następna grupa Żydów powróciła do

---

10. K. Bulli, dz. cyt., ss. 72.73.

11. Izaj 44, 28; 45, 1.

12. Oto najistotniejszy fragment edyktu: „Dom ten ma być odbudowany w miejscu, gdzie składane są ofiary krwawe i ogniowe, według następujących wymiarów: jego wysokość ma wynosić trzydzieści łokci, jego długość sześćdziesiąt łokci, jego szerokość dwadzieścia łokci, z trzech warstw kamienia ciosanego, z jednej warstwy drzewa, których koszt pokryje skarb królewski. Również złote i srebrne naczynia świątynne, które Nebukadnesar zabrał ze świątyni w Jeruzalemie i sprowadził do Babilonu, mają być zwrócone, by wszystko wróciło do świątyni w Jeruzalemie na swoje miejsce i zostało złożone w domu Bożym” – Ezdr 6, 3-5. Całość dekretu znajduje się w 1. i 6. rozdz. Księgi Ezdrasza.

Jerozolimy, a pięć lat później poświęcono nowo wybudowaną świątynię. Największą rolę w tym przedsięwzięciu odegrali Zorobabel (Serubbabel), pochodzący z rodu Dawida perski komisarz Judei oraz prorocy Aggeusz i Zachariasz. Musieli stoczyć niejedną batalię z wrogami odbudowy, szczególnie Samarytanami, którzy być może obawiali się, że perski namiestnik przeniesie się z Samarii do odbudowanej Jerozolimy, a tym samym Samaria straci na znaczeniu.

W roku 457 p.n.e. król perski Artakserkses I wydał bardzo ważny dekret o przywróceniu żydowskiej władzy politycznej w Jerozolimie. Państwo żydowskie otrzymało pełną autonomię, podlegało jedynie zwierzchniej władzy królów perskich. Najprawdopodobniej mając już ten dekret w ręku, przy końcu marca 457 do Jerozolimy wyruszył, wraz z grupą repatriantów, Ezdrasz, kapłan i uczony żydowski[13]. W roku 444 p.n.e. władca perski zezwolił na wyjazd do Jerozolimy Nehemiaszowi, królewskiemu podczaszemu, aby kontynuować odbudowę stolicy Żydów, a szczególnie jej mury obronne. „Król patrzył na te sprawy z punktu widzenia politycznego. Egipt był niepewny, ciągle skłonny do powstania. Trzeba więc było stworzyć sobie przyjaciół wśród Żydów, którzy pozostali wierni królowi. Silna warownia, jaką miała być Jerozolima, w ręku zaprzyjaźnionego ludu, i to w sąsiedztwie niespokojnego Egiptu, stanowiła jego zdaniem najlepszą podporę perskiej potęgi”[14]. Żydzi jednak mieli wielu wrogów, którzy usiłowali przeszkodzić w odbudowie murów Jerozolimy, m.in. Sanballata – gubernatora Samarii i Tobiasza z Ammanu – namiestnika prowincji przedjordańskiej[15].

Nehemiasz przez 12 lat był namiestnikiem w Jerozolimie. W tym czasie zaprowadził ład i porządek w Judei. Między innymi wystąpił przeciwko

---

13. Zob. Ezdr 7 i 8 (w rozdz. 7. znajduje się treść dekretu Artakserksesa); K. Bulli, dz. cyt., 312-314.
14. J. Jelito, *Historia czasów Starego Testamentu*, s. 293.
15. Neh 2, 10; 4, 1.

niesprawiedliwości społecznej, wyzyskowi biednych przez bogatych. Rozwiązał sprawy bezpieczeństwa Jerozolimy. Osiedlił w niej część Żydów, mieszkających dotąd na prowincji, dokonał spisu ludności. Gdy wyjechał do Persji, wkrótce musiał powrócić, gdyż podczas jego nieobecności zaczęto zawierać związki małżeńskie z Ammonitkami i Moabitkami, przestano święcić sobotę, a nawet na terenie świątynnym ustawiono kramy, gdzie handlowano. Ponieważ kapłani nie otrzymywali wynagrodzenia, wrócili do swoich rolniczych zajęć. Nehemiasz ostro wystąpił przeciwko tym zaniedbaniom i wykroczeniom, a ponieważ był człowiekiem prawym i bogobojnym, posiadał autorytet i cieszył się ogromnym szacunkiem[16].

4.3. Panowanie greckie

W IV wieku p.n.e. na arenę dziejów wystąpił Aleksander Wielki Macedoński, syn Filipa i uczeń Arystotelesa. Najpierw zaprowadził porządek w samej Grecji a w roku 334 pne był gotowy do wojny z Persją. Wkrótce po wejściu do Azji Mniejszej starł się z Persami pokonując ich. Szybko zdobył strategiczne miasta, takie jak Sardes, Milet i Halikarnas. Z Azji Mniejszej wyruszył do północnej Syrii, gdzie w bitwie pod Issos rozgromił armię perskiego króla Dariusza III. Następnie ujarzmił Tyr i Gazę, i wkroczył do Egiptu, gdzie powitano go jako syna boga słońca Amona-Re. Tam założył miasto ku swojej czci nazwane Aleksandrią, która później stała się centrum hellenistycznego judaizmu. Wracając z Egiptu podążył przez Syrię, aby na terenach północnej Mezopotamii pod Gaugamelą zmierzyć się z wojskami króla Dariusza. Stamtąd ruszył na południe i zdobył Babilon a później po kolei Suzę, Persepolis i Ekbatan. Wreszcie zajął Baktrię a nawet dotarł do Pendżabu w Indiach. „Jakkolwiek rozmiary podbojów Aleksandra były aż tak wielkie, to

16. Neh 13.

jednak jego żądanie, by traktowano go jako boga, samowolne obchodzenie się z wiernymi towarzyszami oraz próby zmuszania swoich oficerów do mieszania się i zawierania małżeństw z kobietami perskimi spowodowały wielkie oburzenie. Apostoł hellenizmu zmienił się, a jego popularność zaczęła słabnąć”[17]. „Dalsze dzieje Aleksandra stały pod znakiem dekadencji. Ponieważ nic już nie pozostało do zdobycia, spędzał Aleksander czas na zabawach i uciechach. Zachęcał swych współtowarzyszy do tak nadmiernego picia, że po jednej z tego rodzaju libacji zmarło ich aż dwudziestu. Wreszcie biorąc udział w jednej długotrwałej pijatyce, został bezpośrednio zaproszony na drugą, gdzie po wypiciu z każdym z 20 obecnych gości, wypił jeszcze (...) dwa pełne herkulańskie puchary, zawierające 1,5 l. Nawiedziła go wówczas gwałtowna gorączka, w której zmarł 11 dni później, tj. 13 czerwca 323 r.”[18].

Po śmierci Aleksandra, jego generałowie rezydujący w różnych częściach państwa, gdzie pełnili urzędy gubernatorów, zaczęli rywalizować o władzę. Ta rywalizacja stała się źródłem wielu wojen, które określone zostały walkami diadochów, czyli następców[19]. W roku 301 p.n.e. w Wielkiej Frygii doszło do jednej z najkrwawszych bitew świata antycznego, w wyniku której walczący diadochowie podzielili królestwo Aleksandra na cztery części. Ptolemeusz (Ptolemaios) I Soter panował nad Egiptem. Seleukos I Nikator, od którego wywodzi się linia Seleucydów (Seleukidów), objął w posiadanie Syrię i Babilon. Lizymach (Lysimachos) władał Azją Mniejszą. Kassander (Kassandros) panował w Macedonii i krajach sąsiednich[20].

Początkowo Żydzi dostali się pod panowanie Ptolemeuszy, którzy nie powołali w Judei swego namiestnika. Administracją kierowała Rada Starszych pod kierownictwem arcykapłana. Ludziom żyło się dostatnio, szczególnie

17. *Atlas biblijny,* s. 164.
18. K. Bulli, dz. cyt., s. 79.
19. J. Modrzejewski, *Aleksander Macedoński,* ss. 309.310.
20. Por. K. Bulli, dz. cyt., ss. 253.254.

dobrze wiodło się warstwie wyższej, której przewodził ród Tobiadów, wywodzących się od Tobiasza Ammonity, wroga Nehemiasza[21]. „Za panowania Ptolemeusza II Euergetesa (246-221) przed Tobiadami otworzyła się nowa szansa. Kiedy bowiem arcykapłan Oniasz (Honi) z lini Sadoka odmówił płacenia podatków temu monarsze – prawdopodobnie z poduszczenia wrogich Egiptowi Seleukidów – władze egipskie zemściły się za ten krok odbierając jurysdykcję w sprawach świeckich arcykapłanowi i przenosząc ją do kompetencji innego Tobiasza, podówczas głowy rodu, i powiększając jeszcze zakres jego władzy. Tobiasz, syn Józefa, zyskał sobie sławę jako poborca podatków, przedsiębiorca i finansista na skalę międzynarodową, odwiedzający regularnie dwór Ptolemeuszów”[22].

Hellenizm coraz bardziej wdzierał się do kultury a nawet wierzeń żydowskich. Język grecki stopniowo wypierał aramejski. Z inicjatywy Żydów aleksandryjskich powstał grecki przekład Starego Testamentu, tzw. Septuaginta[23], której jednym z zadań miało być zbliżenie greckiej i żydowskiej myśli filozoficznej a przede wszystkim przybliżenie Żydom, rozproszonym po świecie hellenistycznym tekstu Pisma Świętego, bowiem oryginalnego, hebrajskiego języka Biblii, oni już nie znali.

W III wieku p.n.e. Judea przeszła pod jurysdykcję Seleucydów. W bitwie pod Paneas, u źródeł Jordanu, Antioch III Wielki zadał wojskom egipskim druzgocącą klęskę i objął zwierzchnictwo nad Judeą. Jej mieszkańcom zagwarantował prawo do zachowania narodowych obyczajów, administrację przekazał w ręce arcykapłana Szymona i Rady Starszych. Świątynia była zwolniona od płacenia podatków. „Mniej więcej wtedy – w znacznym stopniu

---

21. Neh 2, 19.
22. M. Grant, dz. cyt., s. 232.
23. Nazwa „Septuaginta” pochodzi od łacińskiego *septuaginta* – siedemdziesiąt, ponieważ była dziełem siedemdziesięciu tłumaczy. Oprócz pism wchodzących w skład kanonu hebrajskiego, zawiera również 15 ksiąg apokryficznych.

dzięki energicznym staraniom Szymona – doniosłym elementem w życiu mieszkańców Palestyny stała się synagoga. Z czasem zaczęła ona spełniać jednocześnie rolę ‘domu zgromadzeń’ (*Bejt ha-kneset*: parlament w dzisiejszym Izraelu nosi nazwę ‘Knesset’) oraz ‘domu modlitwy’ (*Bejt tfila*), a także ‘domu egzegezy’ (*Bejt midrasz*). W murach tego Przybytku czytano, nauczano, interpretowano i studiowano Torę, przechowywaną w Arce, czyli świętej skrzyni umieszczonej po wschodniej stronie synagogi; odmawiano tam żarliwe modły o odrodzenie narodu i śpiewano psalmy, których postać ustaliła się ostatecznie w tym okresie. Nie zapomniano również o sprawach bardziej przyziemnych, jak kwatery dla przybyszów z dalszych okolic”[24].

Wyznawanie religii żydowskiej zostało zakazane w czasach panowania Antiocha IV Epifanesa, który siłą narzucił Żydom hellenizm. Nie dość, że obrabował świątynię, to jeszcze zniszczył kopie przykazań, zabronił przestrzegania szabatu, a zwyczaj obrzezania uznał za nielegalny. W Judei powstały tak obce Żydom instytucje, jak *gimnazjon*, gdzie młodzi mężczyźni, tzw. efebowie, którzy nie byli obrzezani, nago uprawiali atletykę. To szokowało prawowiernych Żydów. Na domiar złego Antioch poświęcił świątynię jerozolimską Zeusowi, najważniejszemu greckiemu bogu. „Posunięcie to stanowiło jeden z elementów ogólnej polityki hellenizacji społeczności prowincjonalnych na całym obszarze imperium seleukidzkiego, aby doprowadzić do unifikacji istniejących tam różnorodnych kultur, a w końcu stępić niechęć ludności do władzy centralnej. W czasach, gdy synkretyzm (zespalanie) wierzeń religijnych był ideą modną w całym świecie hellenistycznym, wydawało się temu władcy i jego otoczeniu, że lokalny bóg żydowski może być z powodzeniem utożsamiany z Zeusem; ostatecznie część Żydów identyfikowała Zeusa, zwanego na Bliskim Wschodzie Zeusem Sabaziosem, ze swoim Jahwe, czczonym pod imieniem Cewaot”[25]. Działanie te

24. M. Grant, dz. cyt., s. 235.

25. Tamże, s. 239. Określenie „Cewaot” tłumaczy się jako „Jahwe Zastępów”, „Jahwe

doprowadziły do wybuchu powszechnego powstania, zwanego powstaniem Machabeuszy[26].

Wszystko zaczęło się od odmowy złożenia przez Matatiasza ofiary według rytu pogańskiego i zabicia przez niego Żyda, który taką ofiarę złożył. Matatiasz wraz z pięcioma synami uciekli w góry. Przyłączyło się do nich wielu pobożnych Żydów, z którymi prowadzili walkę partyzancką przeciwko Seleucydom. Po śmierci ojca dowództwo przejął Juda odnosząc znaczne sukcesy w walce z wrogiem. W roku 165 p.n.e. powstańcy wkroczyli do Jerozolimy. Oczyścili świątynię i przywrócili obrzędy, zniesione przez Antiocha[27]. Nie był to jednak koniec powstania. W roku 160 p.n.e. w bitwie pod Elasą, na północ od Jerozolimy zginął Juda. Dowództwo przejął najmłodszy brat Jonatan. Sytuacja polityczna zaczęła sprzyjać Żydom. Rzym i Sparta zawarły przymierze, królem Syrii został Demetriusz II, który mianował Jonatana cywilnym i wojskowym gubernatorem Judei. Niestety, w roku 142 p.n.e. Jonatan został zamordowany przez Tryfona, pretendenta do tronu syryjskiego. Trzeci syn Matatiasza, Szymon, kontynuował dzieło Jonatana. Demetriusz odwdzięczając się Żydom za stawienie oporu Tryfonowi, zapewnił Żydom pełną niezależność i zrzekł się wszelkich roszczeń do pobierania od nich daniny. Szymon został mianowany etnarchą i dziedzicznym najwyższym kapłanem. Tak więc powstanie machabejskie zakończyło się sukcesem. Była to jedyna uwieńczona powodzeniem rebelia w obronie religii, jaką zna historia świata starożytnego. Odtąd przez osiemdziesiąt lat, z krótką przerwą, istniało

---

Wojownik", gdyż *cewa* znaczy „wojsko".

26. Na ogół przyjmuje się, że przezwisko to pochodziło od przydomka Judy, syna Matatiasza, i brzmiało *makkebet,* co oznacza *młot*, albo od *makkab,* czyli *wyznaczać*, co możnaby też tłumaczyć jako *wyznaczony przez Jahwe*, i przeniesione zostało na całą rodzinę. Machabeuszy zwano też Hasmonejczykami (Hasmoneuszami), od imienia ich przodka Hasmoneusza.
27. Na pamiątkę tego wydarzenia społeczność żydowska co roku w grudniu obchodzi święto zwane Chanuka (święto świateł).

niepodległe państwo żydowskie[28].

W roku 134 p.n.e. władzę w Judei objął Jan Hirkan, syn Szymona. Mimo początkowych kłopotów z Syryjczykami, rozszerzył terytorium swego państwa o Samarię i Idumeę, której mieszkańców zmusił do przyjęcia judaizmu. Związał się z saduceuszami i wystąpił przeciwko faryzeuszom, co doprowadziło do wielu tarć wewnętrznych. Jeszcze gorzej było za panowania jego brata Aleksandra Jannaja[29], gdzie na dobre rozpętała się wojna domowa. Niewiele sytuacja poprawiła się pod rządami Aleksandry Salome, żony Jannaja, która przejęła władzę po śmierci męża. Jej następcą został drugi syn Salome, Arystobulos II, ale o tron walczył, cały czas spiskując, jego brat Hirkan II. Hirkana wspierał, pochodzący z Edomu, Antypater[30]. W trakcie trwania wojny domowej pomiędzy Arystobulem i Hirkanem, na wschodzie pojawił się rzymski wódz Pompejusz. Podbił Syrię a w roku 63 p.n.e. wszedł do Judei i obległ Jerozolimę. Mimo, że dynastia hasmonejska sprawowała wciąż formalnie władzę, to faktycznie rządził już Rzym[31].

28. Por. M. Grant, dz. cyt., s. 244.
29. Aleksander jako pierwszy z dynastii hasmonejskiej nazywał siebie królem.
30. Antypater zdołał tak przebiegle zaaranżować bieg wypadków, że w ich następstwie królem Judei został jego syn Herod.
31. Zob. H. Ringgren, *Izrael*, w: Cywilizacje starożytne, s. 150.

5. Panowanie rzymskie

5.1. Schyłek rządów dynastii hasmonejskiej

Pompejusz rozprawił się z Seleucydami i w imieniu Rzymu zaanektował Syrię. W sąsiadującej z nią Judei toczyła się batalia o władzę pomiędzy skłóconymi braćmi, Janem Hirkanem II i Arystobulem II. Obaj zaapelowali do Pompejusza, aby rozstrzygnął ich spór. Po wysłuchaniu obydwu stron Pompejusz poparł Arystobula. Ten jednak później wystąpił zbrojnie przeciw wojskom rzymskim i Pompejuszowi nie pozostało nic innego, jak rozprawić się z Judeą i ją również zaanektować[1]. Zajął Jerozolimę, dokonał rzezi na 12 000 Żydów[2]. „Był to wstrząsający widok (...) patrzeć na kapłanów, którzy w tym samym czasie pełniąc służbę świątynną z całym spokojem i poczuciem powagi wykonywali tradycyjne ceremonie, jakoby nieświadomi zupełnie docierającego do nich dzikiego zgiełku, dopóki ich własna krew nie zmieszała się z krwią ofiar właśnie składanych”[3]. Pompejusz dopuścił się też rzeczy niewybaczalnej. Wszedł do miejsca najświętszego w świątyni jerozolimskiej, czego oprócz arcykapłanów, nikt pod karą śmierci i przekleństwa nie mógł uczynić. Będący na usługach Rzymu, historyk żydowski Jozef Flawiusz pisze na ten temat: „Dopuszczono się tez wtedy niemałego grzechu wobec świętego Przybytku, który dotychczas był zupełnie niedostępny, nawet spojrzeniu. Teraz wszedł tam Pompejusz ze sporą grupą swoich ludzi i ujrzeli oni rzeczy, których nie godzi się oglądać nikomu oprócz arcykapłanów. Ale chociaż znajdował się tam stół złoty, święty lichtarz, naczynia i mnóstwo wonności, a oprócz tego w skarbcu

---

1. Zob. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela,* s. 259.
2. Por. K. Bulli, *Księga Daniela,* s. 383.
3. U. Smith, *The Prophecies of Daniel and Revelation,* s.247.

sakralnym leżały pieniądze, w sumie około dwóch tysięcy talentów, Pompejusz przez pobożność nie tknął żadnej z tych rzeczy; a więc i w tym przypadku utrzymał się on na wyżynie swej szlachetności. Nazajutrz polecił służebnikom świątynnym oczyścić świątynię i zachęcił do składania tradycyjnych ofiar Bogu. Urząd arcykapłański przywrócił Hirkanowi w nagrodę za wiele doznanych od niego przysług, zwłaszcza za to, że Hirkan nie dopuścił Judejczyków do udzielenia Arystobulowi pomocy wojennej”[4].

Jan Hirkan otrzymał również tytuł etnarchy, który utracił pięć lat później, kiedy w Judei doszło do kolejnych zamieszek. Jego doradcą wciąż pozostawał Idumejczyk Antypater, wysługujący się Rzymianom i dzięki temu zachowujący swą wpływową pozycję, m.in. otrzymał w zarząd Idumeę i prawo do poboru podatków w Jerozolimie. Już za rządów Juliusza Cezara, starszy syn Antypatra, Fazael otrzymał w zarząd Jerozolimę, natomiast młodszy, Herod, Galileę.

5.2. Królestwo Heroda Wielkiego i jego dynastia

Gdy Herod, jako zarządca Galilei, krwawo stłumił tam powstanie, został bardzo ostro potępiony przez Sanhedryn, co zmusiło go do opuszczenia Judei. Kiedy jednak władzę w Rzymie przejęli Marek Antoniusz i Oktawian, Herod najpierw został przywrócony na swoje uprzednie stanowisko a w roku 37 p.n.e. został królem Żydów[5]. Stało się to wbrew ich woli i dopiero po pięciu miesiącach walk, przy udziale wojsk rzymskich, zdobył Jerozolimę i zasiadł na tronie. Herod dążył do pozyskania względów Żydów poprzez publiczne przestrzeganie przykazań żydowskich oraz przedsięwziętą na wielką skalę rozbudowę świątyni, ale Żydzi nie okazywali wdzięczności za ten trud, dlatego, że jego okrucieństwo przewyższało uczynki religijne, no i nie był Żydem lecz

4. J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela,* s. 662.
5. Zob. M. Grant, dz. cyt., ss. 262.263.

Idumejczykiem[6].

Jego panowanie wzbudzało mieszane uczucia. Z jednej strony bezlitośnie ściągał wysokie podatki, z drugiej zaś, kiedy trzeba było w latach głodu wspomóc ubogich, działał szczodrze i szybko. Był wytrawnym finansistą, dbał o prawa Żydów w diasporze. Miał ambicję odgrywania roli męża stanu formatu międzynarodowego, tak więc obsypywał darami cały świat grecki. W roku 12 p.n.e. dostąpił zaszczytu przewodniczenia igrzyskom olimpijskim. Dzięki jego pomocy organizacyjnej i finansowej na pewien czas odzyskały one dawny splendor[7]. Herod zainicjował zakrojone na szeroką skalę prace budowlane, których owocem były miasta Cezarea i Sebastos oraz twierdze Herodium i Masada.

Nieznośna była podejrzliwość Heroda. Wszystko wskazuje na to, że był to wynik choroby psychicznej. Król kazał zamordować kilka najbliższych sobie osób, m.in. Mariam, najbardziej ulubioną ze swych żon, których miał dziesięć, kilkoro ze swych dzieci i innych członków rodziny[8]. Ponadto w przekazie ewangelicznym czytamy, że gdy Herod usłyszał wieść o narodzinach Mesjasza, kazał wymordować wszystkich chłopców do 2 lat w Betlejem i okolicy[9]. „Nadany mu później przydomek ‘Wielki’ oznaczał w istocie tylko ‘Starszy’ i miał go odróżniać od następnych królów o tym samym imieniu. Jeśli jednak pominiemy jego niepowodzenia w polityce wewnętrznej, to musimy przyznać, że osiągnął wielkość, jakiej w tych czasach nie osiągnął nikt, kto nie był Rzymianinem”[10].

Po śmierci Heroda, królestwo zostało podzielone na tetrarchie pomiędzy

---

6. Por. *Atlas biblijny*, s. 179.
7. Zob. J. Flawiusz, *Wojna żydowska*, I, 426.427.
8. Por. *Atlas biblijny*, s. 180.
9. Mt 2, 16.
10. M. Grant, dz. cyt. s. 268.

jego trzech synów[11]. Archelaus został tetrarchą Judei i Samarii. Herod Antypas objął władzę w Galilei i Perei, Filip zarządzał terenami w południowej Syrii. Zdecydowanie najlepszym władcą był Filip, który rządził pokojowo przez 37 lat

W 6 roku n.e., kiedy od władzy został odsunięty Archelaus, Judeę i Samarię przyłączono do imperium. Od tej pory były zarządzane przez prokuratorów. Znany z Ewangelii Poncjusz Piłat był piątym z kolei[12].

W roku 41 n.e. cesarz rzymski Kaligula uczynił Heroda Agryppę królem na terytorium wschodniej Galilei, gdzie wcześniej zarządzał Filip, i na wschód od Damaszku, na obszarze zwanym Abileną. Gdy cesarzem został Klaudiusz, Agryppa otrzymał we władanie również południową Syrię i Judeę. Praktycznie więc jego królestwo było tak rozległe, jak królestwo jego dziadka, Heroda Wielkiego. W przeciwieństwie zaś do niego, był powszechnie akceptowany przez Żydów. Wrogo natomiast odnosił się do chrześcijan[13]. W roku 44 n.e. podczas uroczystości w Cezarei, kiedy uznano go za boga, chwyciły go ostre bóle. Zmarł pięć dni później. Chrześcijanie odebrali to jednoznacznie, jako wyrok Boży[14].

Po śmierci tego władcy, cesarz Klaudiusz dokonał podziału królestwa. Judea, Samaria, Galilea i Perea utworzyły prowincję zarządzaną przez prokuratorów, którzy mieli swoją siedzibę w Cezarei. Pozostałe ziemie dano we władanie Herodowi Agryppie II[15].

---

11. Herod miał siedmiu synów. Trzech z nich zamordował, czwarty Herod Boethos Filip, który był mężem Herodiady, został w 5 roku p.n.e. wydziedziczony i resztę życia spędził w Rzymie.
12. Piłat wydał wyrok śmierci na Jezusa.
13. Herod Agryppa doprowadził do stracenia apostoła Jakuba i uwięzienia apostoła Piotra.
14. Dz Ap 12, 20-23.
15. Do Heroda Agryppy II został przez Festusa doprowadzony apostoł Paweł. Zob. Dz Ap 25, 13 – 26, 32. Nie mogąc zapobiec wybuchowi rewolty, Agryppa stanął po stronie Rzymian, walcząc razem z Wespazjanem. Po upadku Jerozolimy udał się do Rzymu, gdzie zmarł ok. roku 100, piastując urząd pretora.

5.3. Wojny żydowskie

W roku 66 wybuchła pierwsza wojna żydowska z Rzymianami. Zanim do niej doszło, sytuacja zaczęła się pogarszać w szybkim tempie. Kiedy za rządów prokuratora Gesjusa Florusa doszło w Cezarei do zamieszek grecko-żydowskich, stanął on po stronie Greków. Ograbił skarbiec świątynny i ukrzyżował wielu Żydów. W odpowiedzi Żydzi pod dowództwem Eleazara, syna byłego arcykapłana Ananiasza opanowali Jerozolimę i zabili stacjonujących tam Rzymian. Grecy z kolei zaatakowali Żydów w Aleksandrii, dokonali rzezi Żydów w Cezarei i innych miastach. Żydzi to samo zrobili z Grekami w Samarii, Galilei i Zajordanii. W bitwie pod Bejt-Choron powstańcy pokonali armię rzymską, zabijając sześć tysięcy żołnierzy. Stworzyli rząd, który nawet bił własne monety[16].

W roku 69 cesarzem został Wespazjan. Do zdobycia Judei wysłał swego syna Tytusa na czele 65-tysięcznej armii. „Kiedy wezwania do kapitulacji pozostały bez echa, Tytus wzmógł działania oblężnicze. Mimo fanatycznego oporu obrońców udało mu się opanować świątynię, która spłonęła wtedy doszczętnie. Po sześciuset latach Druga Świątynia przestała istnieć – i nigdy już jej nie odbudowano. W niektórych dzielnicach Jerozolimy grupy bojowników żydowskich, mimo wycieńczenia głodem, nadal nie składały broni, a tymczasem żołnierze rzymscy za przyzwoleniem Tytusa grabili, siali śmierć i podpalali. W końcu, po czterech i pół miesiącach oporu, całe miasto znalazło się w rękach Rzymian. W innych rejonach Judei dostała się do niewoli wielka rzesza Żydów, których czekała śmierć z rąk katów lub głodu, a także na arenach podczas walk gladiatorskich”[17].

Ale powstanie nie zakończyło się w roku 70 wraz ze zburzeniem

16. Zob. Y. Meshorer, *Jewish Coins*, s. 154.

17. M. Grant, dz. cyt., s. 278.

Jerozolimy. Wkrótce dwie z trzech fortec, będących ciągle w posiadaniu powstańców, Macheront i Herodium, poddały się. Masada jednak odmówiła złożenia broni, rezultatem czego było długotrwałe oblężenie. Rzymski dowódca Silva otoczył skalną fortecę wałem oblężniczym i wybudował 8 obozów dla swej armii. Od zachodu wzniósł pochyłą rampę, aby wciągnąć po niej machiny oblężnicze na szczyt płaskowzgórza. Miały one za zadanie zburzyć mury twierdzy. Konstrukcja była gotowa na wiosnę roku 73 i Rzymianom udało się uczynić wyłom w murze. Stało się jasne, że opór już nie ma żadnych szans. Wtedy obrońcy zadecydowali, że lepiej ponieść śmierć niż oddać się w ręce wroga. Wspólnie popełnili samobójstwo. Kiedy Rzymianie wtargnęli do twierdzy, znaleźli tam płonące budynki i ciała 960 ludzi. Znaleźli również dwie kobiety i pięcioro dzieci, które ukryły się przed zelotami i w ten sposób uniknęły śmierci[18].

Ostatni, krótki okres suwerenności, nastąpił po powstaniu Szymona Bar Kochby w roku 132. Żydzi odzyskali Judeę i Jerozolimę. Los powstania był jednak przesądzony. Po trzech latach Jerozolima została zdobyta przez Rzymian i zaorana. Nazwę Judea zmieniono na *Palaestina*, a Jerozolima na *Aelia Capitolina*[19].

5.4. Powstanie chrześcijaństwa

W Betlejem, pod koniec panowania Heroda Wielkiego, narodził się Jezus Chrystus. O jego latach dziecięcych i młodzieńczych wiemy niewiele. Kiedy miał zaledwie 40 dni, rodzice zabrali go do świątyni, gdzie został ofiarowany Bogu. W świątyni spotykamy go również w wieku 12 lat. Gdy miał 30 lat, pojawił się nad Jordanem, gdzie został ochrzczony przez Jana Chrzciciela. W

18. Por. S.H. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 164.

19. Por. E. Hirsch, *Izrael w faktach*, s. 17.

ten sposób rozpoczął swoją trzy i pół letnią działalność mesjańską[20].

Większość czasu spędził w Galilei, głównie w Kafarnaum, gdzie zatrzymywał się w domu Szymona Piotra[21]. Przebywał również w Samarii[22] oraz po wschodniej stronie Jeziora Galilejskiego w Perei i Dekapolis[23]. Kilkakrotnie odwiedzał Judeę, gdzie został ukrzyżowany na Golgocie, poza murami Jerozolimy[24] i jak wierzą chrześcijanie, z Góry Oliwnej wstąpił do nieba[25].

Jego expose stanowiło kazanie wygłoszone na Górze Błogosławieństw. Ale był nie tylko nauczycielem. Także uzdrowicielem i cudotwórcą. Jego zwolenników pogardliwie nazywano chrześcijanami[26], najpierw w Antiochii, potem w całym cesarstwie.

W najwcześniejszym okresie chrześcijaństwo było ściśle związane z judaizmem. Chrześcijanie byli Żydami, którzy wierzyli, że Jezus z Nazaretu był obiecanym Mesjaszem. Byli przekonani, że Bóg w osobie Jezusa Chrystusa stał się człowiekiem, aby wybawić swój lud od grzechu. Wyjście poza granice judaizmu stanowiło dość powolny proces. Wielką rolę w tym dziele odegrał Saul z Tarsu, późniejszy apostoł Paweł, sam siebie określający mianem apostoła pogan[27]. Już za życia Pawła chrześcijaństwo było znane w całym cesarstwie rzymskim.

---

20. Mt 3, 13-17.
21. Mr 9, 35.
22. Jan 4.
23. Mt 8, 28; Mr 5, 1-17; Łk 8, 26-37.
24. Mt 27; Hebr 13, 12.
25. Dz Ap 1, 6-11.
26. Od *Chrestos* – Chrystus.
27. Zob. *Atlas biblijny*, s. 201.

6. Od panowania Bizancjum do panowania brytyjskiego

6.1. Rządy Bizancjum

30 kwietnia roku 311 został ogłoszony w Nikodemii edykt tolerancyjny, który zakończył prześladowanie chrześcijan. Był dziełem cesarza Galeriusza, chociaż został wydany w imieniu czterech prawowitych współrządców Imperium Romanum: Galeriusza, Licyniusza, Maxymina Dai i Konstantyna. Euzebiusz z Cezarei cytując treść edyktu, pisze, co postanowiono w sprawie wyznawców Chrystusa: „Niech znowu będą chrześcijanami i niech z powrotem wzniosą domy, w których się zbierali, byle tylko nic nie robili, co się sprzeciwia zwyczajom (...) powinni błagać Boga swego o pomyślność dla nas, dla państwa i dla samych siebie, by i państwo pod każdym względem pomyślnie się rozwijało i oni przy własnym ognisku domowym spokojne życie wieść mogli”[1]. W lutym 313 na zjeździe w Mediolanie spotkali się Konstantyn i Licyniusz, gdzie postanowili kontynuować politykę Galeriusza. „Mimo, że nie wydali wtedy żadnego dokumentu – o decyzji podjętej w Mediolanie wspomina dokument wydany przez Licyniusza 13 VI 313 r. – jednak akt prawny, przynoszący wolność religii chrześcijańskiej w imperium rzymskim, przeszedł pod nazwą edykt mediolanski”[2].

Polityka Konstantyna doprowadziła w końcu do tego, że chrześcijaństwo stało się w imperium rzymskim religią państwową i w wielu wypadkach nietolerancyjną w stosunku do innowierców. Pod koniec IV wieku, po powstaniu Imperium Bizantyjskiego, Palestyna została opanowana przez chrześcijaństwo. W Jerozolimie, Betlejem i wielu miejscach Galilei, związanych

---

1. Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, ss.445.448.
2. D. Olszewski, *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie*, ss. 30.31.

z życiem i działalnością Jezusa Chrystusa, budowano kościoły i zakładano klasztory. Żydzi zostali pozbawieni jakiejkolwiek autonomii, jak również możliwości zajmowania stanowisk publicznych. A co gorsza, zakazano im wstępu do Jerozolimy, z wyjątkiem jednego dnia w roku, kiedy mogli opłakiwać zburzenie świątyni[3].

Kiedy w roku 614 do Palestyny wkroczyli Persowie, zostali radośnie powitani przez społeczność żydowską, pamiętającą z kart Starego Testamentu, wyzwolenie przyniesione przez Cyrusa i innych władców perskich. Ponieważ Żydzi udzielili poparcia Persom, w zamian Jerozolima przeszła pod ich administrację. Był to jednak krótki, trwający niespełna trzy lata okres. Gdy powróciła armia bizantyjska, ponownie wygnano Żydów z Jerozolimy[4].

6.2. Panowanie Arabów

W wieku VI, a szczególnie w drugiej jego połowie i na początku wieku VII świat arabski przeżywał głęboki kryzys wewnętrzny. W tym krytycznym momencie decydującą rolę odegrał Mahomet (Muhammad), twórca islamu. W roku 622 został wypędzony z rodzinnej Mekki do Medyny. Dzięki dyplomacji i propagowanej przez siebie religii udało mu się zjednoczyć rozproszonych Arabów. Nowa wspólnota religijna zorganizowała się w społeczność polityczną. Mahomet stał się motorem politycznej potęgi islamu i zarazem inspiratorem świętej wojny. Pod rządami jego następców wyruszyli na podbój świata. W ciągu dziesięciolecia podbili Syrię, Palestynę, Egipt i Persję. Podbój Palestyny nastąpił w cztery lata po śmierci Mahometa, która miała miejsce w roku 632. Zdobyli również Armenię, północne wybrzeże Morza Śródziemnego i dotarli do Europy. Wystarczyła jedna bitwa, aby rozgromić Hiszpanię. Bizancjum zostało

---

3. Było to Tisza be-Aw (dziewiątego Aw).
4. Por. E. Hirsch, *Izrael w faktach*, s. 19.

okrojone do państwa władającego cieśninami Bosfor i Dardanele[5].

Po wkroczeniu islamu do Palestyny, była ona zarządzana przez kalifów z Damaszku, potem z Bagdadu i Egiptu. W pierwszym okresie trwania rządów muzułmańskich Żydom znów pozwolono się osiedlać w Jerozolimie. Zwyczajowo pod panowaniem islamu, narody niemuzułmańskie były „pod protekcją", z czego skorzystali również Żydzi. „Status ten gwarantował ochronę życia i majątku oraz zapewniał wolność wyznania w zamian za płacenie specjalnych podatków pogłównych i gruntowych"[6].

Wprowadzone po roku 717 restrykcje przeciwko niemuzułmanom, dotknęły również Żydów. Obniżył się ich poziom życia i zmienił status prawny, nie posiadali pełnej swobody kultu religijnego. Na regiony rolnicze nałożono ogromne podatki, co wywołało falę migracji do miast. Ale i tam trudno się żyło Żydom. W roku 1003 kalif Al.-Hakim rozpoczął prześladowanie chrześcijan i Żydów. Niszczył kościoły, synagogi i cmentarze. Zmuszał do przejścia na islam. Chrześcijanie musieli nosić na szyjach ciężkie krzyże, Żydzi duże kawały drewna. Wielu z nich było ukamienowanych. To skłaniało do emigracji z kraju. Pod koniec XI wieku znacznie spadła liczba Żydów jak i chrześcijan zamieszkujących Palestynę[7].

6.3. Wyprawy krzyżowe

W XI wieku zaczęła się ekspansja Turków Seldżuckich. W roku 1070 zajęli Syrię, rok później Palestynę. Zaczęli również zagrażać imperium bizantyjskiemu. W roku 1084 cesarz Aleksy I wystąpił do papieża Urbana II o pomoc. Wszystko wskazuje na to, że była to bezpośrednia przyczyna do

---

5. Zob. D. Olszewski, dz. cyt., ss. 60.61.
6. E. Hirsch, dz. cyt, s. 19.
7. Por. K. Armstrong, *Jerozolima miasto trzech religii*, ss. 304-306.

zorganizowania wypraw krzyżowych. Na synodzie, który odbył się w Clermont, w roku 1095, papież wezwał zachodnie chrześcijaństwo do wyzwolenia Ziemi Świętej z rąk muzułmanów. Jego apel wywołał entuzjazm w całej Europie. Jak na czasy średniowieczne, działano bardzo szybko. Już po czterech latach rycerstwo chrześcijańskie stanęło u bram Jerozolimy.

Ks. Daniel Olszewski tak oto komentuje motywy brania udziału w wyprawach krzyżowych: „U krzyżowców, którzy brali udział w kolejnych wyprawach krzyżowych na Wschód, grały rolę różne motywy od ściśle religijnych i mistycznych aż po zyski materialne: ofiary z siebie, umiłowanie wojny, chęć przygody. Dla wielu uczestników krucjaty były nową formą pielgrzymowania. Idea pielgrzymowania miała w zachodnim chrześcijaństwie swoją bogatą tradycję, zakorzeniona było głęboko w mentalności ludzi Średniowiecza. W przypadku krucjat pielgrzymowanie miało charakter wojenny. Jego celem było ziemskie Jeruzalem, będące obrazem Jeruzalem niebieskiego. Literatura związana z krucjatami (listy, mowy, pieśni) pełna jest eschatologicznej perspektywy. Wyprawom wojennym do Ziemi Świętej towarzyszyły bogate ryty religijne, ceremonie (np. chrzest w Jordanie), nierzadko porywy mistyczne. Wizjonerzy, kaznodzieje nawoływali do odmiany życia. (...) W ciągu XIII w. duch religijny towarzyszący krucjatom degenerował się stopniowo i wygasał, dochodziły natomiast do głosu inne motywy – polityczne, materialne”[8].

Podczas krucjat chrześcijanie walczyli z muzułmanami, w wieku XI z Seldżukami, od schyłku XII wieku z Mongołami. W roku 1099 zostało ustanowione Królestwo Jerozolimskie, które weszło w skład Cesarstwa Łacińskiego. Większość muzułmanów i Żydów w Jerozolimie została zamordowana, np. Żydzi, którzy zabarykadowali się w synagogach, zostali spaleni bądź sprzedani w niewolę. Podczas IV krucjaty (początek XIII wieku)

8. D. Olszewski, dz. cyt. , ss. 112.113.

krzyżowcy rozbili cesarstwo bizantyjskie i opanowali Konstantynopol. Wydaje się, że już wtedy zapomniano, czemu krucjaty miały służyć. W końcu doszło do tego, że chrześcijanie walczyli z chrześcijanami, dokonywano rzezi, grabieży i pogromów. Były też i pozytywne strony krucjat. Otwarte zostały szlaki transportowe z Europy. Popularne stały się pielgrzymki do Ziemi Świętej. Coraz więcej Żydów pragnęło wrócić do ojczyzny swych przodków. Np. z Anglii i Francji przybyła grupa trzystu rabinów, którzy zamieszkali w Jerozolimie i Akrze (Akko)[9].

W roku 1187, gdy sułtan Saladyn wyparł rycerstwo chrześcijańskie, Żydzi ponownie otrzymali prawo do pewnej autonomii i zasiedlenia Jerozolimy. Sześć lat później, po śmierci Saladyna, krzyżowcy odzyskali kontrolę nad większością Ziemi Świętej, ale ich obecność ograniczała się do okupowania sieci ufortyfikowanych zamków. Ostateczna klęska na krzyżowców przyszła z rąk Mameluków pod koniec XIII wieku[10].

6.4. Pod rządami Mameluków

Jerozolima nie miała dla Mameluków, muzułmańskiej kasty wojskowej, która doszła do władzy w Egipcie, żadnego strategicznego znaczenia, więc nie zadali sobie trudu, aby choćby odbudować jej mury. Kraj pod rządami Mameluków był zarządzany z Damaszku i stał się peryferyjną prowincją. Natomiast wielkie wrażenie wywierała na muzułmanach świętość Jerozolimy. Niemal każdy sułtan przynajmniej raz przybył do miasta i postawił tam jakąś budowlę. Ale była to kropla w morzu potrzeb. Z kolei Akko, Jaffo i inne porty zostały zniszczone, obawiano się bowiem nowych wypraw krzyżowych.

---

9. E. Hirsch, dz. cyt., s. 20.
10. Na temat wypraw krzyżowych zob. obszerny komentarz w: K. Armstrong, dz. cyt. ss. 212-375.

Zaprzestano międzynarodowego handlu. Pod koniec średniowiecza miasta popadły w ruinę, Jerozolima była praktycznie opuszczona, niewielka garstka Żydów żyła w skrajnej nędzy. „Na domiar złego, schyłek okresu Mameluków cechowały liczne kryzysy polityczne i ekonomiczne, zarazy, plagi szarańczy i siejące zniszczenia trzęsienia ziemi”[11].

6.5. Rządy Turków Osmańskich

Turcy osmańscy panowali w Palestynie przez cztery wieki (1517-1917). Podzielili kraj na trzy rejony[12] z ośrodkami w Jerozolimie, Gazie i Nablusie. Były one częścią prowincji[13] w Damaszku. Nie próbowano Jerozolimy zaludniać Turkami. Przybył jedynie pasza[14], cywilni urzędnicy i niewielki oddział wojskowy, który zakwaterowano na cytadeli. W tym czasie w Palestynie żyło jedynie ok. tysiąca rodzin żydowskich, głównie w Jerozolimie, Nablusie, Hebronie, Gazie , Safedzie i w wioskach Galilei. Społeczność ta składała się z Żydów, którzy nigdy nie opuścili kraju, jak też imigrantów z Europy i Afryki Północnej[15].

Dobrze zorganizowane rządy osmańskie trwały do śmierci sułtana Sulejmana Wielkiego w roku 1566. Ponieważ były dobre warunki bytowe, rosła żydowska imigracja. Żydzi udawali się głównie do Safed. Miasto to było dobrze rozwiniętym ośrodkiem włókiennictwa, jak też ośrodkiem działalności intelektualnej[16].

---

11. E. Hirsch, dz. cyt., s. 21.
12. Sandżak.
13. Ejalet.
14. Pasza był odpowiednikiem namiestnika.
15. W połowie XVI wieku liczba Żydów wzrosła już do ok. dziesięciu tysięcy.
16. W okresie tym kwitły studia nad mistycyzmem żydowskich. Z domów nauki w Safed na całą diasporę rozprzestrzeniały się nowe objaśnienia żydowskiego prawa.

Niestety, w wieku XVIII, zaczęła się degradacja tureckich rządów, co odbiło się powszechnymi zaniedbaniami. Wzrosły podatki, lasy galilejskie zostały doszczętnie wycięte, na tereny rolnicze wdzierały się bagna i pustynie. Dopiero wiek XIX przyniósł nieco postępu, dzięki kontaktom z Zachodem. Mocarstwa europejskie zaczęły walczyć o wpływy w Palestynie[17]. Rozkwitła archeologia biblijna, dziedzina zupełnie nowa, w której prym wiedli Brytyjczycy, Amerykanie i Francuzi. Kraje takie jak Stany Zjednoczone Ameryki, Wielka Brytania, Francja i Austria otworzyły konsulaty w Jerozolimie. Zainstalowano połączenia telegraficzne i telefoniczne, a między Palestyną i Europą zaczęły kursować regularnie parowce. Dużą rolę w rozwoju Palestyny odegrało również otwarcie Kanału Sueskiego. Liczba Żydów rosła do tego stopnia, że w roku 1860 zaczęto wznosić osiedla już poza murami miasta. Dwadzieścia lat później – jak podaje Karen Armsrong – Jerozolima miała 8750 mieszkańców, w tym 4000 muzułmanów, 2750 chrześcijan i 2000 Żydów[18].

Lata 1881-1882 stanowiły punkt zwrotny w dziejach Jerozolimy i Palestyny. Brytyjczycy zajęli Egipt i umocnili się politycznie w tym regionie. W przyszłości mieli odegrać rozstrzygającą rolę w nadchodzących zmaganiach. Bohaterem kampanii egipskiej był generał Charles Gordon. Dla Jerozolimy zasłużył się odkryciem „Grobu w Ogrodzie". Była to alternatywa dla wielu Europejczyków, u których „kościół Grobu Świętego wzbudzał wstręt; nie mogli pogodzić zatęchłego budynku, pełnego rozzłoszczonych, odrażających mnichów, z kryształowymi tajemnicami wiary"[19]. Gordon, studiując mapy sztabowe, zauważył, że jeden z konturów przypomina kobiece ciało, którego „głowę" stanowiło niewielkie wzgórze na północ od bramy damasceńskiej. To musiało być - uważał - Miejsce Czaszki. Generał znalazł tam kamienny

17. Na pierwszy plan wysunęła się rywalizacja w działalności misyjnej!
18. K. Armstrong, dz. cyt., s. 403.
19. Tamże, s. 423.

grobowiec, który zidentyfikował jako grób Chrystusa. Alan Millard podsumowując dyskusje i kłótnie na temat położenia grobu napisał, iż „chrześcijanie zgodzą się, że wiedza o faktycznym położeniu grobu Jezusa jest mniej ważna od wiadomości, że On z niego powstał”[20].

W roku 1882 w Palestynie założono pierwsze osiedla syjonistyczne. Było to wynikiem imigracji z Rosji, po pogromach dokonanych tam na Żydach[21]. W chwili wybuchu I wojny światowej w roku 1914, żydowska populacja w Palestynie liczyła już 85 tysięcy osób. Trzy lata później zakończyło się tam panowanie tureckie. W grudniu roku 1917 do Jerozolimy wkroczyły wojska brytyjskie, w skład których wchodziły również trzy bataliony Legionu Żydowskiego[22].

---

20. A. Millard, *Skarby z czasów biblijnych*, s. 175.
21. *Syjonizm* to żydowski ruch narodowowyzwoleńczy. Jego nazwa pochodzi od słowa *Syjon*, który jest synonimem Jerozolimy i Izraela. Idea syjonizmu, czyli powrotu ludu żydowskiego do ojczyzny jego przodków, ma swoje korzenie w nieprzerwanej tęsknocie i głębokim przywiązaniu do Erec Israel – Kraju Izraela, które stanowiły nieodłączny element egzystencji społeczności żydowskiej w diasporze. Syjonizm polityczny narodził się w reakcji na długotrwałe prześladowania Żydów w Europie, szczególnie wschodniej. W roku 1897 Teodor Herzel powołał na Kongresie Syjonistycznym w Bazylei Organizację Syjonistyczną, której program zawierał ideologiczne i praktyczne elementy, mające na celu propagowanie i ułatwienie powrotu Żydów do Kraju Izraela (Erec Israel), jak również wskrzeszenie społecznego, kulturalnego, ekonomicznego i politycznego życia narodu żydowskiego oraz zdobycie prawnie zagwarantowanej i uznanej na arenie międzynarodowej, siedziby narodu żydowskiego w jego historycznej ojczyźnie, gdzie byłby zdolny do kształtowania własnej tożsamości i wolny od prześladowań (Por. E. Hirsch, dz. cyt., s. 23).
22. Gdy 11 grudnia 1917 generał Allenby przybył pod bramę Jafy, dzwony biły na jego powitanie. Z szacunku dla świętości otoczenia zsiadł z konia, pieszo wkroczył do miasta i w imieniu Jej Królewskiej Mości zapewnił mieszkańców „błogosławionej

6.6. Mandat brytyjski

Blisko sześć lat Brytyjczycy zarządzali już Palestyną, gdy 29 września 1923 roku Liga Narodów przyjęła uchwałę o przydzieleniu Wielkiej Brytanii mandatu nad tym terytorium. Mandat objął również ziemie, które dzisiaj zajmuje Jordania. Brytyjczycy otrzymali też Irak. Francji przypadł obszar Syrii i Libanu. Mocarstwa ustaliły granice, nie pytając o zdanie ani Żydów ani Arabów[23].

W latach 1919-39 przybywały do Palestyny kolejne fale imigrantów żydowskich, motywowanych syjonizmem i zachęcane przez Brytyjczyków[24]. Z samej Rosji przybyło 35 tysięcy osób. Byli oni pionierami, którzy rozwinęli rolnictwo, założyli kibuce i moszawy, dostarczyli siły roboczej do budowy domów i dróg. W latach 1924-32 przybyło 60 tysięcy Żydów z Polski, którzy osiedli głównie w miastach. W Jerozolimie, Tel Awiwie i Hajfie rozwinęli drobną przedsiębiorczość, przemysł lekki i budownictwo. Natomiast w latach trzydziestych miała miejsce największa fala emigracji przed II wojną światową. Po dojściu Hitlera do władzy, głównie z Niemiec przybyło 165 tysięcy ludzi. Wśród imigrantów było wielu ludzi wykształconych. Ich umiejętności i doświadczenie podniosły poziom przedsiębiorczości, usprawniły życie a także wzbogaciły życie kulturalne społeczności[25].

Ponieważ notorycznie dochodziło do konfliktów żydowsko-arabskich, w roku 1937 Brytyjczycy zaproponowali podział kraju na dwa państwa, arabskie i

---

Jerozolimy", że będzie chronić święte miejsca i zachowa swobody religijne wszystkich wyznań (Por. K. Armstrong, dz. cyt. s. 429).

23. Zob. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael,* s. 13.
24. Dużą rolę odegrały w tym względzie wypowiedzi lorda Balfoura, sekretarza spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, wyrażające sympatię wobec aspiracji syjonizmu żydowskiego.
25. Zob. E. Hirsch, dz. cyt., s. 26.

żydowskie. Żydzi wyrazili zgodę na tę propozycję, Arabowie nie. „Rozprzestrzeniające się arabskie rozruchy antyżydowskie skłoniły Wielką Brytanię do wydania Białej Księgi (maj 1939, nakładającej drastyczne restrykcje na imigrację żydowską, pomimo, że oznaczało to pozbawienie europejskich Żydów miejsca ucieczki przed hitlerowskimi prześladowaniami. Reagując na to posunięcie Dawid Ben-Gurion, przyszły premier pierwszego rządu Izraela, oświadczył po wybuchu II wojny światowej: 'Będziemy przeciwstawiać się wojnie tak, jakby nie było Białej Księgi, a Białej Księdze tak, jakby nie było wojny'"[26]. Podczas II wojny światowej hitlerowcy zamordowali sześć milionów Żydów, w tym półtora miliona dzieci.

Po wojnie Brytyjczycy jeszcze raz podnieśli kwestię podziału Palestyny na dwa państwa, tym razem na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych. 29 listopada 1947 roku Zgromadzenie głosowało za przyjęciem propozycji utworzenia państw arabskiego i żydowskiego. Społeczność żydowska zaakceptowała plan podziału, natomiast Arabowie definitywnie go odrzucili[27].

---

26. Tamże, s. 30.

27. K. Armstrong, dz. cyt., s. 447.

7. Współczesny Izrael

7.1. Powstanie współczesnego państwa izraelskiego

W myśl rezolucji Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych[1] państwo żydowskie w Palestynie miało powstać z terenów wschodniej Galilei, doliny górnego Jordanu, Negewu i równiny nadmorskiej. Resztę kraju przyznano Arabom. Jerozolima i Betlejem miały pozostać pod kontrolą międzynarodową. Ponieważ Arabowie nie przyjęli do wiadomości rezolucji, nie chcieli dopuścić do powstania państwa izraelskiego. Natychmiast po jej ogłoszeniu doszło do walk arabsko-żydowskich. Do marca 1948, jeszcze przed wygaśnięciem brytyjskiego mandatu, w walkach zginęło 70 Żydów i 230 Arabów[2].

W maju roku 1948 żydowska społeczność w Palestynie liczyła ok. 650 tysięcy osób. Posiadała dobrze rozwinięte instytucje polityczne, społeczne i ekonomiczne. Właściwie brakowało jedynie państwowości. Na mocy rezolucji ONZ powołana była Rada Ludowa (Moezet HaAm), która miała przygotować powstanie państwa[3]. Mandat brytyjski wygasał w dniu 15 maja 1948 roku. Ponieważ była to sobota, biblijny siódmy dzień tygodnia, dzień święty dla Żydów, postanowiono, że proklamowanie Państwa Izrael (Medinat Israel) nastąpi w piątek, przed rozpoczęciem szabatu. O godz. 16.00 Ben Gurion odczytał na posiedzeniu Rady Ludowej deklarację niepodległości, która odwoływała się do historycznych praw narodu żydowskiego do Erec Israel.

---

1. Rezolucję przyjęto większością głosów w dniu 29 listopada 1947 roku.
2. Zob. K. Armstrong, *Jerozolima miasto trzech religii*, s. 447.
3. M.in. podjęto przygotowania do druku pieniędzy i znaczków pocztowych. Przygotowano również projekty ustaw, które miały być podstawą państwa.

Stwierdzała wygaśnięcie mandatu brytyjskiego oraz ogłaszała niepodległość na podstawie rezolucji ONZ. W deklaracji czytamy m.in. „My członkowie Rady Ludowej, reprezentujący lud żydowski Palestyny oraz światowy ruch syjonistyczny, zebraliśmy się dziś na uroczystym posiedzeniu, w dniu ustania brytyjskiego mandatu dla Palestyny, na mocy naturalnych i historycznych praw ludu żydowskiego oraz uchwały Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych. Proklamujemy niniejszym utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie, które nazywać się będzie Państwo Izrael (Medinat Israel)”[4]. Ponadto w deklaracji była mowa o demokratycznych zasadach ustroju i propozycji pokojowej współpracy z wszystkimi sąsiadującymi państwami i narodami oraz otwarcia dla imigracji wszystkich Żydów. „Tego samego dnia po południu USA oraz ZSRR uznały *de facto* nowe państwo (ZSRR uznał je *de jure* 18 maja 1948r., USA – 1 lutego 1949r.). 16 maja, w odpowiedzi na depeszę izraelskiego ministra spraw zagranicznych Mosze Szertoka, polski minister Zygmunt Modzelewski powiadomił o dyplomatycznym uznaniu Izraela przez Polskę. Wielka Brytania uznała Izrael *de facto* dopiero 29 stycznia 1949r.”[5].

W następnym dniu po proklamowaniu państwa izraelskiego, o północy 15 maja 1948 na teren kraju wkroczyły wojska Iraku, Syrii, Jordanii, Libanu i Egiptu. Dawid Ben Gurion, premier Izraela, powiedział, że 700 tysięcy Żydów stanęło do walki przeciwko 27 milionom Arabów[6]. W rzeczywistości kraje arabskie posłały do walki jedynie 27 tysięcy żołnierzy wspieranych przez ok. 8 tysięcy partyzantów. Żydzi przeciwstawili im ok. 40 tysięcy uzbrojonych ludzi, którzy dysponowali jedynie lekkim sprzętem, podczas gdy Arabowie byli wyposażeni w 150 dział, 150 pojazdów opancerzonych, 40 czołgów oraz 60

4. *The Israel-Arab Reader. A Documentary History of the Middle East Conflict,* s. 108.
5. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, s. 63.
6. Zob. S. Flapan, *Birth of Israel. Myths and Realities*, s. 189. Wielu komentatorów porównywało konflikt izraelsko-arabski do walki Dawida i Goliata.

samolotów myśliwskich[7]. Po 15 miesiącach walk armie arabskie zostały wyparte.

W roku 1949 pod auspicjami Organizacji Narodów Zjednoczonych prowadzone były rozmowy pomiędzy Izraelem i poszczególnymi krajami arabskimi[8]. Zawarto rozejm w granicach odpowiadających sytuacji w momencie zakończenia walk. Na terenie Izraela znalazły się: Równina nadbrzeżna, Galilea i pustynia Negew. Judeę i Samarię, czyli zachodni brzeg Jordanu otrzymała Jordania. Strefę Gazy kontrolował Egipt. Jerozolima została podzielona. Jordania otrzymała część wschodnią i Stare Miasto, Izrael część zachodnią[9].

7.2. Izrael w latach 1949-1967

W dniu 25 stycznia 1949 roku odbyły się w Izraelu pierwsze wybory powszechne, w wyniku których powołano 120-osobowy parlament, Kneset. Dawid Ben-Gurion objął urząd premiera. Natomiast Chaim Weizmann został wybrany na prezydenta. Natomiast 11 maja tego roku Izrael został pięćdziesiątym dziewiątym członkiem Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wkrótce do Izraela przybyło ok. 50 tysięcy ocalałych z holokaustu imigrantów. Do końca roku 1951 przybyło ich jeszcze 687 tysięcy, z czego prawie połowę stanowili uchodźcy z państw arabskich. Nastąpił rozwój budownictwa, rolnictwa i przemysłu. Powstawały nowe drogi, linie energetyczne i telekomunikacyjne. Liczba zatrudnionych podwoiła się a eksport zwiększył się czterokrotnie . Zalesiono 20 tysięcy hektarów nieużytków i obsadzono drzewami 800 kilometrów dróg. Rozwinął się również system edukacji. Wprowadzono bezpłatne, obowiązkowe nauczanie w szkołach. Rozkwitła kultura i sztuka[10].

---

7. Por. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, dz. cyt., s. 88.
8. Jedynie Irak nie przystąpił do rozmów.
9. Zob. E. Hirsch, *Izrael w faktach*, s. 33.
10. Por. tamże, s. 35.

Nie wszystko jednak działo się po myśli Izraelczyków. Nastąpiła nacjonalizacja Kanału Sueskiego, z którego Egipt zabronił korzystać transportom z i do Izraela. Blokowana dla żeglugi izraelskiej była również Cieśnina Tyrańska na Morzu Czerwonym. Na domiar złego Półwysep Synajski zamienił się w potężną egipską bazę wojskową, a Egipt, Syria i Jordania zawarły sojusz wojskowy w październiku 1956 roku. W odpowiedzi Izrael podjął 8-dniową kampanię wojskową, podczas której zajął strefę Gazy i prawie cały Synaj. Wycofał się stamtąd po odblokowaniu przez Egipt szlaków wodnych[11].

W roku 1961 w Jerozolimie sądzony był Adolf Eichmann, jeden z głównych twórców hitlerowskiego programu eksterminacji Żydów podczas II wojny światowej. Został uznany za winnego zbrodni przeciwko ludzkości i skazany na karę śmierci w dniu 30 maja 1962 roku[12]. Trzy lata później nastąpiła wymiana ambasadorów pomiędzy Izraelem a Republiką Federalną Niemiec, co wywołało ogromną dyskusję. Rany II wojny światowej jeszcze się nie zabliźniły[13].

7.3. Wojna sześciodniowa (1967) i wojna Jom Kippur (1973)

W latach sześćdziesiątych artyleria syryjska prowadziła ciągły ostrzał osad rolniczych w Galilei, na terenach granicznych z Jordanią i Egiptem nasiliły

---

11. Zob. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, dz. cyt., ss.166-170.
12. Zob. M.R. Marrus, *Holocaust. Historiografia*, ss. 14-15.
13. Ambasadora Rolfa Paulsa przywitały w Tel Awiwie gwizdy, kamienie i butelki. Rok później kanclerz Niemiec Konrad Adenauer otrzymał doktorat honoris causa od Instytutu Weizmanna. Po uroczystościach poleciał helikopterem do kibucu Sde Boker, gdzie oczekiwał na niego Dawid Ben-Gurion. Dwaj starsi panowie ze wzruszeniem ucałowali się. W ten oto sposób symbolicznie został zamknięty ponury rozdział w stosunkach niemiecko-żydowskich.

się sytuacje konfliktowe. Izrael znów znalazł się w sytuacji zagrożenia, kiedy Egipt ponownie skierował swe wojska na Synaj[14], zablokował Cieśninę Tyrańską i zawarł sojusz wojskowy z Jordanią. Wymienione kraje arabskie wyraźnie szykowały się do wojny. Egipcjanie zgromadzili na Synaju 7 dywizji, w tym dwie pancerne, w sumie 100 tysięcy żołnierzy, 900 czołgów, 200 dział samobieżnych i 900 holowanych oraz 385 samolotów. Syria, Irak i Jordania mogły użyć przeciwko Izraelowi ok. 250 samolotów, 140 tysięcy żołnierzy, 800 czołgów, 500 dział. Izrael ubiegł Arabów i zaatakował pierwszy. 5 czerwca 1967 roku samoloty izraelskie zniszczyły lotnictwo egipskie, zanim te zdążyły poderwać się z ziemi. Trzeciego dnia armia egipska była rozbita, Izraelici doszli do Kanału Sueskiego. Armia jordańska została pokonana jeszcze szybciej. 9 czerwca rozpoczęła się kampania przeciwko Syrii. Zwycięstwo przyszło już wieczorem dnia następnego. „W trakcie sześciodniowych działań Izrael stracił 759 zabitych, 3 tys. rannych (40 samolotów i 80 czołgów), Egipt 10-12 tys. zabitych i 20 tys. rannych, Jordania 1 tys. zabitych i 2 tys. rannych, natomiast Syria 2,5 tys. zabitych i 5 tys. rannych. Przebieg wydarzeń wykazał zarówno bezsilność arabskiego wywiadu, jak też katastrofalny stan wyszkolenia, ducha, organizacji i myśli operacyjnej armii arabskich, które straciły większość posiadanego (i przy tym nowoczesnego) sprzętu wojskowego”[15]. Judea, Samaria, Gaza, Półwysep Synajski i Wzgórza Golan oraz cała Jerozolima znalazły się pod jurysdykcją Izraela.

Państwa arabskie nie pogodziły się z tą porażką. W roku 1973 zaatakowały Izrael. Dokładnie 6 czerwca, w Jom Kippur[16], Egipt i Syria dokonały ataku na Izrael. Armia egipska przekroczyła Kanał Sueski, Syria zajęła Wzgórza Golan. Walki trwały trzy tygodnie. Kontrofensywa Izraela przyniosła takie efekty, że jego wojska weszły do Egiptu, a w Syrii zatrzymały się ok. 30

14. Stacjonującym tam od roku 1957 wojskom ONZ Egipt nakazał opuszczenie terenu.

15. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, dz. cyt., s. 210.

16. Dzień Pojednania – najważniejsze święto religijne Izraela.

kilometrów od Damaszku. W wyniku rozejmu, Izrael wycofał się z części terenów zajętych w czasie wojny[17]. Izrael stracił 2552 zabitych, 3 tys. rannych, 800 czołgów i 114 samolotów. Egipcjanie i Syryjczycy stracili ponad 11 tys. zabitych, 2 tys. czołgów, 450 samolotów i 19 okrętów[18].

7.4. Po roku 1973

Trudno byłoby opisać wszystkie wydarzenia, które miały miejsce w ostatnim czterdziestoleciu. Niemniej jednak niektórych z nich nie można pominąć. Należy je przynajmniej wspomnieć.

8 sierpnia1974 arcybiskupa katolickiego ks. Hilariona Cappucciniego skazano na 12 lat więzienia za przemyt broni dla palestyńskich organizacji terrorystycznych.

W roku 1975 Izrael został członkiem stowarzyszonym z Europejską Wspólnotą Gospodarczą.

20 marca 1977 Jasera Arafata wybrano przewodniczącym Organizacji Wyzwolenia Palestyny, natomiast 19 i 20 listopada gościł w Izraelu prezydent Egiptu Anwar Sadat.

18 września 1978 w Camp David w obecności prezydenta Stanów Zjednoczonych Jamesa Cartera, premier Izraela Menachem Begin i prezydent Egiptu Anwar Sadat zawarli porozumienie pokojowe, za co w grudniu przyznano im pokojową nagrodę Nobla. W roku 1979 otwarto granicę egipsko-izraelską.

30 lipca 1980 Knesset ustanowił Jerozolimę stolicą Izraela.

W roku 1982 Izrael wycofał się z Synaju. Jednocześnie przeprowadził w Libanie operację, mającą na celu położenie kresu atakom OWP z Libanu na

17. Z Synaju Izrael wycofał się w roku 1982.

18. Por. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, dz. cyt., s. 268.

Izrael.

20 maja 1985 nastąpiła wymiana 3 uwięzionych żołnierzy izraelskich za 1.100 więźniów palestyńskich.

9 grudnia 1987 wybuchła *intifada*, gwałtowne zamieszki na terenach anektowanych przez Izrael.

27 lutego 1990 Izrael nawiązał z Polską a 26 grudnia z ZSRR stosunki dyplomatyczne. W roku 1990 ze Związku Radzieckiego do Izraela wyemigrowało 200 tys. Żydów.

W roku 1991 Irak zaatakował rakietami Izrael podczas wojny w Zatoce Perskiej.

W styczniu 1993 w Oslo toczyły się rozmowy pokojowe przedstawicieli Izraela i OWP, zakończone podpisaniem Deklaracji Zasad Autonomii Palestyńskiej w Okresie Przejściowym, w dniu 13 września w Waszyngtonie. Za to osiągnięcie Jaser Arafat, Szymon Peres i Icchak Rabin otrzymali w następnym roku pokojową Nagrodę Nobla. Natomiast 30 grudnia 1993 Izrael nawiązał stosunki dyplomatyczne z Watykanem.

25 lipca 1994 Izrael i Jordania ogłosiły zakończenie stanu wojny.

4 listopada 1995 podczas wiecu pokojowego z rąk żydowskiego fanatyka zginął premier Icchak Rabin.

24 września 1996 z polecenia premiera Beniamina Netaniahu został otwarty tunel pod wzgórzem świątynnym w Jerozolimie. Jest to starożytny tunel, biegnący w pobliżu Muru Zachodniego i meczetu Kopuła Skały. Decyzja ta wywołała gwałtowne protesty Palestyńczyków. Zginęło 14 żołnierzy izraelskich i 69 Palestyńczyków.

14 stycznia 1997 zostało zawarte palestyńsko-izraelskie porozumienie w sprawie wycofania wojsk izraelskich z Hebronu i z części Zachodniego Brzegu.

W roku 1998 Izrael obchodził 50-lecie swego istnienia. W dniach 15-23 października tego roku w Wye Plantation (USA) toczyły się rozmowy

palestyńsko-izraelskie z udziałem króla Jordanii Husajna i prezydenta Stanów Zjednoczonych Billa Clintona.

15 lutego 2000 roku Jaser Arafat przybył do Watykanu, gdzie z papieżem podpisał umowę o ochronie wolności religijnej w Jerozolimie. 22 marca papież Jan Paweł II przybył do Betlejem, gdzie m.in. spotkał się z Arafatem i odwiedził obóz uchodźców w Dahajszy. W kolejnych trzech dniach papież złożył wizytę w Yad Vashem, spotkał się z Ezerem Weizmanem, Ehudem Barakiem, naczelnym rabinem Izraela i wielkim muftim Jerozolimy oraz przywódcami Kościołów chrześcijańskich.

Wizyta Ariela Szarona na wzgórzu świątynnym w dniu 29 września 2000 doprowadziła do wybuchu kolejnego powstania palestyńskiego, tzw. intifady Al-Aksa. Gdybyśmy chcieli dalej wymieniać najważniejsze wydarzenia, należałoby pisać o zamachach Palestyńczyków, zwykle samobójczych i odwecie izraelskiej armii. Szczególnie rok 2002 zapisał się krwawo w dziejach Izraela. Chojnowski i Tomaszewski komentują: „Po stronie palestyńskiej nie widać żadnego politycznego programu, niezmiennie realizowany jest jedynie dramatyczny scenariusz *intifady*. Politycy Autonomii Palestynskiej twierdzą, że Izraelczycy uznają swoją przegraną, jako że w dalszej wojnie mają więcej do stracenia, liczą też zapewne na umiędzynarodowienie konfliktu. Jednak Izrael nie jest Bośnią Bliskiego Wschodu, pozostaje on stabilną demokracją, silną ekonomicznie i militarnie, z ludnością zahartowaną przez długie lata obcowania z niebezpieczeństwem terroru”[19].

19. Tamże, s. 397.

CZĘŚĆ II
RELIGIE KSIĘGI

1. Judaizm

Wśród trzech głównych religii istniejących i praktykowanych w Izraelu, najstarszą jest judaizm. Jest to, mająca ponad trzy tysiące lat, religia narodowa wyznawana przez Żydów. Ale judaizm to nie tylko religia. To także zespół wartości etycznych i postaw cechujących sposób życia członków narodu żydowskiego oraz ich obyczaje i tradycje[1]. Ze względu jednak na objętość mojej pracy, skoncentruję się na wybranych elementach, szczególnie religijnych.

Zazwyczaj judaizm dzieli się na dwa okresy. Pierwszy z nich to tzw. judaizm biblijny, ponieważ wiadomości o nim czerpiemy głównie Biblii hebrajskiej, czyli Starego Testamentu. Drugi to judaizm rabinistyczny lub talmudyczny, który choć też opiera się na Starym Testamencie, to ukształtował się w czasach działalności rabinów, czyli mędrców i nauczycieli. Podstawowym źródłem jego poznania jest literatura talmudyczna[2].

Stary Testament składa się z trzech części: Tora, Newiim i Ketuwim. Tora czyli Prawo (Zakon) zwana jest również Pięcioksięgiem Mojżeszowym. Jak sama nazwa wskazuje, jest to pięć ksiąg Mojżesza: Księga Rodzaju – Genesis (po hebrajsku Bereszit), Księga Wyjścia – Exodus (Szemot), Księga Kapłańska – Leviticus (Wajjikra), Księga Liczb – Numeri (Bamidbar) i Księga Powtórzonego Prawa - Deuteronomium (Dewarim). Newiim obejmuje księgi prorockie: Księga Jozuego (Jehoszua), Księga Sędziów (Szofetim), dwie Księgi

---

1. Zob. W. Tyloch, *Judaizm*, s. 9.
2. Nazwa pochodzi od najważniejszego dzieła tego okresu – Talmudu.

Samuela (Szemuel alef, bet), dwie Księgi Królów (Melachim alef, bet), Księga Izajasza (Jeszajahu), Księga Jeremiasza (Jirmejahu), Księga Ezechiela (Jechezkel), Księga Dwunastu Proroków[3]. Ketuwim, czyli Pisma to następujące księgi: Psalmy (Tehilim), Przypowieści (Miszle), Joba (Ijjow), Pieśń nad pieśniami (Szir haszirim), Rut, Lamentacje (Ejcha), Kohelet, Estery, Daniela, Ezdrasza (Ezra), Nehemiasza (Nechemja) i dwie Księgi Kronik (Diwre hajjamim alef, bet)[4].

Talmud (nauka), podobnie jak Stary Testament, jest zbiorem wielu utworów, będących dziełem różnych autorów. Najstarszą jego część stanowi Miszna, którą przypisuje się Jehudzie ha-Nasi, żyjącemu na przełomie II i III wieku n.e., który zebrał nauki głoszone przez jego poprzedników od III wieku p.n.e. Miszna to kodeks prawa, który jest zbiorem zasad i nauk przekazywanych przedtem jedynie ustnie. Dzieli się na sześć działów zwanych sedarim (porządki). Nauki, które nie znalazły się w Misznie określano aramejskim terminem barajta. Natomiast dodatkowe nauki, zwane tosefta, złożyły się na Gemarę. Miszna wraz z Gemarą stanowiły Talmud, który zbierano w Palestynie i Babilonii. Stąd zachował się w dwóch wersjach. Jest Talmud Jerozolimski i Talmud Babiloński. Obok Talmudów powstały inne zbiory zwane Midraszami (midrasz – wyjaśnienie, komentarz)[5].

Mimo, że wielu badaczy początki judaizmu osadza w czasach zburzenia Jerozolimy przez Nebukadnesara w roku 586 p.n.e. i niewoli babilońskiej[6], to jednak prapoczątków powinniśmy szukać już w czasach Abrahama, a później Mojżesza. Abrahamowi objawił się Bóg (El Szaddaj – Bóg Wszechmocny),

---

3. Była to ksiega, w skład której wchodziło 12 ksiąg tzw. proroków mniejszych: Ozeasz (Hoszea), Joel, Amos, Abdiasz (Owadja), Jonasz (Jona), Micheasz (Micha), Nachum, Habakuk, Sofoniasz (Cefania), Aggeusz (Chagaj), Zachariasz i Malachiasz (Malachi).
4. Zob. W. Tyloch, dz. cyt., ss. 11.12.
5. Tamże, ss. 13.14.
6. Zob. *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, s. 198.

który nakazał mu udać się do Kanaanu[7]. W związku z Abrahamem pojawia się określenie Hebrajczyk[8], którym nazywano jego potomków z linii Izaaka. Natomiast nazwa Izrael pojawia się w momencie, gdy Bóg zmienia imię Jakubowi[9].

Kiedy naród izraelski miał być wyprowadzony z Egiptu, ten sam Bóg, który tym razem określił się jako „Jestem, który jestem”[10], do Egiptu posłał Mojżesza. Jego zadaniem było wyzwolenie Izraelitów i doprowadzenie do Ziemi Obiecanej, czyli Kanaanu. Mojżesz okazał się wodzem, który nie tylko dokonał wybawienia, ale też stworzył podwaliny narodu, co zapoczątkowało u tego ludu poczucie odrębności. Pod górą Synaj Jahwe zawarł przymierze z ludem izraelskim, nadając mu w formie pisanej dekalog oraz inne prawa. Naród zaś ślubował Bogu lojalność[11].

W pełni niezależnym państwem Izrael stał się dopiero pod panowaniem Dawida i Salomona. W tym czasie Bóg złożył nową obietnicę, że uczyni trwałym panowanie tej dynastii, z której też miał pochodzić Mesjasz. Wielu powołując się na tę obietnicę, było lojalnych wobec królów z rodu Dawida, nawet wówczas, gdy na to nie zasługiwali[12]. W swojej historii Izraelici

---

7. Gen 12, 1-5.
8. Niektórzy badacze uważają, że Hebrajczyk = ten, który przybył z drugiej strony rzeki, lub należał do grupy ludności określanej jako Habiru. Zob. Encyklopedia Katolicka, t. VI, s. 606.
9. „Wtedy rzekł: Nie będziesz już nazywał się Jakub, lecz Izrael, bo walczyłeś z Bogiem i ludźmi i zwyciężyłeś” (Gen 32, 28).
10. „A Mojżesz rzekł do Boga: Gdy przyjdę do synów izraelskich i powiem im: Bóg ojców waszych posłał mnie do was, a oni mnie zapytają, jakie jest imię jego, to co im mam powiedzieć? A Bóg rzekł do Mojżesza: Jestem, który jestem. I dodał Tak powiesz do synów izraelskich: Jahwe posłał mnie do was!” (Ex 3, 13.14).
11. Ex 24, 3-8.
12. Por. 2 Sam 7.

wielokrotnie odstępowali od swego Boga, wiążąc się z kultem „bogów obcych". To powodowało określone konsekwencje, łącznie z pozbawieniem państwowości i wygnaniem. „Wygnanie, będące nieprzyjemnym doświadczeniem (...) nie oznaczało przerwy w historii Izraela. Chociaż był to czas niedoli dla wielu tysięcy Żydów, był to jeden z najbardziej twórczych okresów w dziejach narodu. (...) Wielu Izraelitów postrzegało wygnanie jedynie jako klęskę. Lecz ci, którzy widzieli w nim Boże narzędzie karcące naród, potrafili okres wygnania traktować jako czas oczyszczenia"[13].

1.1. Prawa

1.1.1. Dekalog

Na Synaju Jahwe przekazał kilka praw. Przede wszystkim prawo moralne zwane dekalogiem. Jest to prawo uniwersalne, które w formie ustnej było znane od dawna, a które za pośrednictwem Izraela miało być propagowane wśród wszystkich ludów. W Starym Testamencie występuje dwukrotnie[14].

Oto jego treść:

Ja jestem Pan, twój Bóg, który cię wywiódł z ziemi egipskiej, z domu niewoli.

- Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie!
- Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią! Nie będziesz im oddawał pokłonu i nie będziesz im służył, ponieważ Ja Pan, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze występek ojców na synach do trzeciego i czwartego

13. *Encyklopedia Biblii*, s. 116.

14. Ex 20; Deu 5.

pokolenia względem tych, którzy Mnie nienawidzą. Okazuję zaś łaskę aż do tysiącznego pokolenia tym, którzy mnie miłują i przestrzegają moich przykazań.

- Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, do czczych rzeczy, gdyż Pan nie pozostawi bezkarnie tego, który wzywa Jego imienia do czczych rzeczy.
- Pamiętaj o dniu szabatu, aby go uświęcić. Sześć dni będziesz pracować i wykonywać wszystkie twe zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem ku czci Pana, Boga twego. Nie możesz przeto w tym dniu wykonywać żadnej pracy ani ty sam, ani twój syn, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani cudzoziemiec, który mieszka pośród twych bram. W sześciu dniach bowiem uczynił Pan niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, w siódmym zaś dniu odpoczął. Dlatego pobłogosławił Pan dzień szabatu i uznał go za święty.
- Czcij ojca twego i matkę twoją, abyś długo żył na ziemi, która Pan, Bóg twój, da tobie.
- Nie będziesz zabijał.
- Nie będziesz cudzołożył.
- Nie będziesz kradł.
- Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jako świadek.
- Nie będziesz pożądał domu bliźniego twego. Nie będziesz pożądał żony bliźniego twego, ani jego niewolnika, ani jego niewolnicy, ani jego wołu, ani jego osła, ani żadnej rzeczy, która należy do bliźniego twego[15].

15. Cytuję za Biblią Tysiąclecia.

1.1.2. Prawo obrzędowe

Prawo to zawierało przepisy liturgiczne i obrzędowe, które dotyczyły osób, miejsc, przedmiotów, czynności i czasów sakralnych, a więc świątyni, kapłanów, ofiar, świąt i ceremonii. Przepisy te określały wygląd, urządzenie i sprzęty świątyni[16], stanowisko kapłanów, ich ubiór i ordynację[17], rodzaj ofiar i sposób ich składania[18], ceremonie świątynne[19] oraz święta, zwane także szabatami, ale odrębne od szabatu cotygodniowego[20]. Do prawa obrzędowego należały również inne przepisy kultowe[21], dotyczące pokarmów obrzędowych (np. spożywania paschy), napojów (np. picia gorzkich ziół podczas uczty paschalnej) oraz obmyć rytualnych (np. ablucje rytualne przy oczyszczeniu). W skład tych przepisów wchodziły też postanowienia dotyczące obrzezki[22].

1.1.3. Inne prawa

W starotestamentowym prawodawstwie izraelskim można wyróżnić jeszcze inne działy prawa: np. cywilne i karne[23]. Niezwykle interesujące jest również prawo dotyczące tzw. czystych i nieczystych pokarmów[24], zakazujących spożywania między innymi mięsa świni, królika, konia, ptaków drapieżnych i ryb, które nie posiadają skrzeli i łusek.

---

16. Ex 25 – 27.
17. Ex 28 – 29.
18. Lev 1 – 6.
19. Ex 29, 38-43; Lev 15.
20. Lev 23, 24-39
21. Hebr 9, 10; Kol 2, 13
22. Gal 5, 3; zob. Z. Łyko, *Nauki Pisma Świętego*, ss. 139.140.
23. *Podręczna encyklopedia biblijna*, t. II, s. 335.
24. Lev 11, 1-43; Deu 14, 3-21.

1.2. Święta

Cotygodniowy szabat, święcony na pamiątkę stworzenia świata[25], a także większość świąt żydowskich, były obchodzone od najwcześniejszych lat dziejów Izraela. Oto najważniejsze święta:

- Pascha i święto przaśników

  Pascha była jednym z najważniejszych świąt dla Żydów. Odbywała się 14 dnia miesiąca Nisan. Każda rodzina składała w ofierze baranka, aby przypomnieć sobie pierwszą taką ofiarę, która miała miejsce w noc poprzedzającą wyjście Izraelitów z niewoli egipskiej. Wtedy krwią baranka Izraelici pokropili odrzwia i progi domów, aby anioł śmierci, idący zgładzić pierworodnych Egipcjan, ich ominął. Złożony na ofiarę baranek był również symbolem przyszłego Mesjasza. W czasie paschy oraz przez cały tydzień jedzono przaśny chleb. To było również przypomnieniem spiesznych przygotowań do wyjścia z Egiptu, a także pierwszego chleba upieczonego z nowego ziarna po przybyciu do Ziemi Obiecanej. Początkowo paschę obchodzono w prywatnych domach, potem pielgrzymowano na to święto do Jerozolimy. Również dzisiaj jest to jedno z najważniejszych świąt żydowskich[26].

- Pierwociny

  Tę ceremonię obchodzono ostatniego dnia Święta Przaśników. Jako pierwociny ofiarowywano Bogu pierwszy snop jęczmienia[27].

- Święto tygodni

  Gdy kończono żniwa, kapłani ofiarowywali dwa bochenki chleba

---

25. Obchodzony od zachodu słońca w piątek do zachodu słońca w sobotę. Święcenie szabatu wynika z IV przykazania dekalogu.
26. Ex 12; Joz 5, 10-12; Mk 14, 1-2.
27. Ex 13, 3-10.

upieczone z nowej mąki. Odbywało się to pięćdziesiąt dni po Święcie Paschy i rozpoczęciu żniw. Później święto to nazwano świętem Pięćdziesiątnicy. Był to szczególny czas radości i dziękczynienia za zebrane plony[28].

- Święto trąbienia

  Dźwięk trąb rozpoczynał każdy miesiąc, jak również każde święto. Lecz pierwszego dnia siódmego miesiąca był szczególny czas trąbienia. Był to dzień odpoczynku i kultu. Składano w tym dniu szczególne ofiary. Po wygnaniu święto to traktowano jako święto religijne Nowego Roku (Rosz Haszana), ale miesiące wciąż były liczone od miesiąca Nisan[29].

- Dzień przebłagania

  To święto jest bardziej znane jako Jom Kippur. Tego dnia odbywał się czas sądu. Cały naród wyznawał swe grzechy, prosząc Boga o przebaczenie i oczyszczenie. Arcykapłan składał najpierw ofiarę za swe własne grzechy i grzechy kapłanów, potem składał ofiarę za cały naród. Był to jedyny dzień w roku, kiedy arcykapłan wchodził do miejsca najświętszego świątyni[30].

- Święto Namiotów

  Było to najbardziej popularne i radosne ze świąt. Odbywało się jesienią po zebraniu wszystkich plonów. Ludzie budowali szałasy z gałęzi. Namioty te przypominały życie na pustyni podczas wędrówki do Ziemi Obiecanej. W czasie święta wylewano wodę modląc się o obfite deszcze w nadchodzącym roku[31].

---

28. Ex 23, 16; Lev 23, 15-21; Deu 16, 9-12.
29. Num 10, 10; 29, 1-5.
30. Lev 16; więcej na ten temat zob. Z. Łyko, dz. cyt. ss. 266.267; E.G. White, *Patriarchowie i prorocy*, ss. 258-268.
31. Ex 34, 22; Sędz 21, 19-21; Lev 23, 39-43.

- Nów

  Dzień nowiu oznaczał rozpoczęcie nowego miesiąca. Z tej okazji składano specjalne dary i grano na trąbach. Święto nowiu miało przypominać o Bożym stworzeniu uporządkowanego świata. W tym dniu nie pracowano. Przyrządzano specjalne posiłki i wygłaszano nauki religijne[32].

- Rok szabatowy

  Co siódmy rok następował szabat dla ziemi, odpoczynek, kiedy nie uprawiano pola. Wszystko, co wtedy samo wyrosło, mogło być zbierane przez biednych. Co siedem lat również uwalniano wszystkich niewolników i darowano długi[33].

- Rok jubileuszowy

  Co pięćdziesiąt lat ziemia i własność miała powrócić do ich pierwotnych właścicieli, niewolnicy byli uwalniani, wszystkie długi darowane, a ziemia miała leżeć odłogiem[34].

- Święto świateł

  Święto zostało ustanowione na pamiątkę oczyszczenia świątyni i ponownego poświęcenia ołtarza przez Judę Machabeusza w roku 165 p.n.e., po tym, jak została zbezczeszczona przez Antiocha IV Epifanesa. W domach i synagogach umieszcza się światła. Dzisiaj święto to nazywa się Chanuka[35].

- Purim

  Święto wywodzące się z czasów Estery, kiedy naród żydowski został uratowany przed masakrą podczas rządów Kserksesa. Purim znaczy

---

32. Gen 1, 16; Num 10, 10; 28, 11-15.

33. Lev 25, 1-7; Ex 23, 10.11; 21, 2-6; Deu 15, 1-6.

34. Lev 25, 8-17.23-55; Iz 61, 1-2.

35. 1 Mch 4, 52-59.

„losy” i jest to nawiązanie do losów rzucanych przez Hamana, aby zdecydować, którego dnia Żydzi mieli być wygubieni[36].

1.3. Przybytek i świątynie

1.3.1. Przybytek

Przybytek, który też niekiedy bywa nazywany świątynią, był dużym namiotem zrobionym przez Izraelitów według wzoru, jaki Mojżesz otrzymał na górze. Uczyniony był tak, aby można było go składać i zabierać w drogę, co było bardzo przydatne podczas wędrówki do Kanaanu. Stanowił centrum życia religijnego Izraelitów, gdzie objawiała się chwała Boga.

Namiot miał konstrukcję z drzewa akacjowego o długości 14 metrów, 4 metrów szerokości i 5 metrów wysokości. Konstrukcję przykrywały 4 rodzaje materiałów. Przed namiotem był dziedziniec o wymiarach 50x25 metrów, na którym stał ołtarz do całopaleń i kadź do obmywań. Sam przybytek dzielił się na dwie części. Większa stanowiła miejsce święte, w którym przed zasłoną oddzielającą od miejsca najświętszego, znajdował się ołtarz do spalania kadzidła, po prawej stronie był stół z chlebami pokładnymi, po lewej świecznik siedmioramienny. W miejscu najświętszym stal tylko jeden sprzęt. Była to Arka Przymierza, prostokątna skrzynia o wymiarach 115x70x70 cm, wykonana z drzewa akacjowego, pokryta złotem. W skrzyni znajdowały się tablice z dekalogiem, złote naczynie z manną i laska Aarona. Wieko arki stanowiło ubłagalnię, na końcach której były rzeźby cherubów z rozpostartymi skrzydłami[37].

---

36. Est 3; 7; 9, 24-26.

37. Ex 25 – 27; 30, 1-10.17-21.

1.3.2. Świątynia Salomona

Już Dawid bardzo chciał zbudować świątynię, ale ponieważ przelał zbyt dużo krwi, Bóg na to nie zezwolił. Uczynił to jego syn Salomon. Jak na tamte czasy, była to ogromna budowla, która miała ok. 30 metrów długości, 9 metrów szerokości i ok. 14 metrów wysokości. Sprzęt był bardzo podobny do tego z przybytku, z tym, że w świątyni Salomona było pięć par świeczników. Naturalnie materiały, z których zbudowano świątynię zdecydowanie różniły się od skór, z których zrobiono przybytek. Tutaj użyto drzewa cedrowego, kamieni już obrobionych w kamieniołomach i mnóstwa złota.

Świątynia Salomona przetrwała do najazdu Nebukadnesara, który zburzył ją doszczętnie zabierając złoto, srebro i naczynia świątynne do Babilonu[38].

1.3.3. Druga świątynia

Gdy Żydzi powrócili z Babilonu, przynieśli ze sobą wszystkie przedmioty zrabowane przez Babilończyków ze świątyni jerozolimskiej. Od razu przystąpili do budowy świątyni i odbudowy Jerozolimy. Budowę świątyni ukończyli w roku 515 p.n.e. Niewiele o niej wiadomo. Najprawdopodobniej była podobna do świątyni Salomona, ale nie dorównywała jej świetnością[39]. W roku 168 p.n.e. została zbezczeszczona przez Antiocha IV Epifanesa a potem ponownie poświęcona. W roku 63 p.n.e. została uszkodzona podczas inwazji wojsk rzymskich. Restauracji, a właściwie rozbudowy dokonał Herod Wielki. Po renowacji była dwa razy wyższa od świątyni Salomona i cała w złocie. Gdy odbijało się od niej światło słoneczne, oślepiała oglądających. Główne wejście znajdowało się po stronie południowej, skąd wchodziło się na Dziedziniec

---

38. 2 Sam 6; 7; 24, 18-25; 1 Krn 28, 2-3; 2 Krl 16, 5-9; 24, 10-13; 25, 8-17.

39. 2 Krn 36, 22.23; Ezd 1; 3 – 6.

Pogan. Do tej części mógł wejść każdy. Jednak informacje w języku greckim i łacińskim zakazywały poganom wejścia do kolejnych sektorów. Kolejnym dziedzińcem był Dziedziniec Kobiet. Dalej kobietom wstęp był wzbroniony. Mężczyźni mogli wejść na Dziedziniec Izraela, a nawet na Dziedziniec Kapłański z procesją wokół ołtarza w czasie uroczystości świątynnych. Świątynia ta została zrównana z ziemią w roku 70 n.e. przez wojska rzymskie[40].

1.4. Kapłani i ofiary

1.4.1. Kapłani i lewici

Kapłani pochodzili z rodu Aarona, brata Mojżesza, z pokolenia Lewiego. Lewici uzyskali szczególną pozycję wśród ludu Bożego, ponieważ bronili honoru Jahwe, gdy wszyscy od Niego odstąpili. Ponieważ nie posiadali dziedzictwa, jakie miały inne pokolenia, utrzymywani byli z dziesięcin całego Izraela. Otrzymali również 48 miast w całym kraju. Ich zadaniem była służba świątynna, jak również misja nauczycielska wśród ludu. Jednak jedynie kapłani mogli składać ofiary oraz służyć w miejscu świętym. W miejscu najświętszym służbę sprawował jedynie arcykapłan, i to tylko raz w roku[41].

1.4.2. Rodzaje ofiar

Ofiary Bogu składano od bardzo dawna. Już Abel, Noe i Abraham tak czynili. Kiedy ustanowione zostało prawo obrzędowe, zawierało w sobie również składanie ofiar, przede wszystkim baranków, które miały symbolizować przyszłego Odkupiciela[42]. Ofiary były dobrowolne i obowiązkowe.

---

40. Zob. *Encyklopedia Biblii,* ss. 125.126.

41. Ex 28 – 29; Lev 8 – 10; 16; 21 – 22; 1 Krn 6, 31-48.

42. Zob. Iz 53.

- Ofiara dobrowolna

  Była to ofiara całopalna. Zwierzę po zabiciu i omyciu woda, spalano na ołtarzu całopalenia[43]. „Ofiara ta była najbardziej charakterystyczną dla pobożności izraelskiej i zawierała w sobie cechy innych ofiar. Składano ją przy różnych okazjach. Była ofiarą zadośćuczynną (ekspiacyjną), pojednania, poświęcenia i dziękczynienia. Reprezentowała całkowite poświęcenie swego życia dla Boga”[44].

- Ofiary obowiązkowe

  Do tej grupy należały:

  ofiara z pokarmów, składająca się z produktów rolnych, przedstawiająca poddaństwo i zależność[45];

  ofiara spokojna, nazywana również ofiarą pojednania, składająca się ze zwierząt ofiarnych, a przedstawiająca pojednanie, wdzięczność i przyjaźń[46];

  ofiara za grzech zwana również ofiarą przebłagalną[47];

  ofiara za występek, nazywana również ofiara zadośćuczynienia, połączona ze zwrotem rzeczy zabranej wraz z piątą częścią nawiązki[48].

1.5. Prorocy

Prorocy, w przeciwieństwie do kapłanów, którzy swoją działalność prowadzili ciągle od momentu powołania urzędu kapłańskiego, pojawiali się jedynie w czasie kryzysu. Ich przesłania dotyczyły konkretnego czasu i miejsca.

---

43. Lev 1, 1-17.
44. Z. Łyko, dz. cyt., s. 264.
45. Lev 2, 1-16.
46. Lev 3, 1-17.
47. Lev 4, 1-5.13
48. Lev 5, 14-26.

Co prawda prorocy pojawiali się już wcześniej, ale szczególną rolę zaczęli odgrywać w wieku IX p.n.e., kiedy działalność prowadzili Eliasz i Elizeusz. Ruch prorocki rozwinął się znacznie w wieku VIII kiedy Izraelowi i Judzie zagrażała potęga asyryjska i potem, gdy Juda znalazła się w obliczu inwazji babilońskiej. Wielką rolę odegrali również prorocy już po utracie niepodległości w niewoli babilońskiej. Największymi prorokami w dziejach starotestamentowego Izraela byli: Amos, Ozeasz, Izajasz, Micheasz, Jeremiasz, Ezechiel, Daniel, Aggeusz, Zachariasz, Sofoniasz, Habakuk, Baruch, Nachum, Joel i Malachiasz[49].

1.6. Powstanie synagogi

Ponieważ przebywający na wygnaniu w Babilonii Żydzi nie mogli składać ofiar dla Jahwe w Jerozolimie, pod wpływem Jeremiasza, starali się zbliżyć do Boga w inny sposób. „Zaczęli się więc w siódmym dniu tygodnia, w sobotę, zbierać w swoich domach, aby odczytywać księgi Tory czyli Prawa Jahwe oraz pisma proroków. Ponadto mogli także czytać opowieści o dawnych dziejach swojego ludu spisane w różnych wersjach i nie połączone jeszcze ostatecznie w jeden, ogólnie przyjęty, kanoniczny tekst. Po odczytaniu tekstów jeden z uczestników wyjaśniał ich znaczenie zgromadzonym, z których nie wszyscy pamiętali to, co działo się w ojczystym kraju. Przed odczytaniem tekstów i po ich lekturze odmawiali modlitwy, którym przewodniczył jeden ze zgromadzonych oraz śpiewali hymny, głównie psalmy, wykonywane kiedyś podczas kultu w świątyni. Z upływem czasu stało się powszechną praktyką, że w każdą sobotę zbierali się na takim zgromadzeniu, które określano później greckim terminem *synagoge*, skąd pochodzi polska nazwa synagoga. W ten sposób wytworzyły się nowe formy kultu, kultu bez ofiar, nazwanego kultem

49. Por. W. Tyloch, dz. cyt., ss. 56.57.

synagogalnym. (...) Wtedy też położono niezwykły nacisk na obrzezanie, gdyż wygnańcy znaleźli się wśród ludów nie uznających tego zwyczaju. Stało się ono wówczas znakiem wyróżniającym ich spośród innych. Właśnie w czasach niewoli, jak nigdy przedtem, kiedy przebywali wśród obcych, ale także praktykujących obrzezanie ludów, wytworzyło się i umocniło u Żydów przekonanie, że różnią się od innych narodów. Obrzezanie uznano wówczas za szczególny znak przymierza z Jahwe i poczęło się utwierdzać przekonanie o wybraniu ich ludu przez Boga spośród innych narodów. Podkreślano także zachowywanie soboty jako szabatu czyli dnia odpoczynku. Szabat, choć pozbawiony teraz dawnych ofiar składanych w świątyni stał się nie tylko dniem odpoczynku, ale i głównym dniem wspólnych modłów ujętych w nowe formy kultu. Zarówno szabat, jak i obrzezanie znano i praktykowano od dawna, ale teraz stały się zjawiskami o podstawowym znaczeniu dla życia religijnego i narodowego i nadano im w związku z tym nowe znaczenie”[50].

1.7. Żydowskie stronnictwa

Aby zrozumieć klimat religijny Judei w czasach rzymskich i okresie je poprzedzającym, należy zapoznać się ze stronnictwami, które nadawały ton żydowskiej religijności.

- Chasydzi, czyli pobożni

  Grupa ta nie była zorganizowanym stronnictwem. Chasydami nazywano Żydów, którzy sprzeciwiali się wpływom kultury greckiej na życie i kulturę żydowską. Niektórzy z nich przyłączyli się do powstania machabejskiego[51], inni byli pacyfistami. Jedno jest pewne, wszyscy ściśle przestrzegali Prawa.

---

50. Tamże, ss. 93.94.

51. 1 Mch 2, 42.

- Faryzeusze, czyli oddzieleni

Stronnictwo faryzeuszy powstało prawdopodobnie w II wieku p.n.e. Jego członkowie ściśle przestrzegali żydowskiego prawa, często je rozszerzając do tego stopnia, że sami nie potrafili temu prawu sprostać. Faryzeusze m.in. wierzyli w zmartwychwstanie, sąd ostateczny i koniec świata. Jednym z bardziej znanych faryzeuszy był Saul (Szaweł), późniejszy apostoł Paweł[52].

- Saduceusze

Saduceusze wywodzili się z rodzin kapłańskich. Byli stronnictwem mniej licznym niż faryzeusze, ale bardziej wpływowym. Popierali Hasmoneuszy a później władców rzymskich. Sprzeciwiali się faryzejskiemu rozszerzaniu prawa. Nie przyjmowali nauki o zmartwychwstaniu[53].

- Esseńczycy

Esseńczycy pojawili się w II wieku p.n.e. jako ruch protestu przeciwko hellenizmowi, skorumpowaniu królów i zaniedbaniu prawa. Byli tak rozczarowani społecznością, że wielu udało się na pustynię, gdzie stworzyli zamknięte wspólnoty. Do tego ruchu należała społeczność z Qumran nad Morzem Martwym, która zajmowała się przepisywaniem tekstów biblijnych[54].

- Zeloci

Zeloci to nacjonaliści, którzy byli duchem walki w powstaniu machabejskim. Odmawiali płacenia Rzymowi podatków i byli gotowi do podjęcia walki zbrojnej. Mieli swój udział w powstaniu przeciwko Rzymianom, które doprowadziło do klęski w roku 70 n.e[55].

---

52. Dz Ap 23, 6-10.

53. Mt 16, 1-12; Mk 12, 18-27; Dz Ap 4, 1.2; 5, 17-19; 23, 6-10.

54. W roku 1947 i dalszych w Qumran odkryto najstarsze rękopisy Pisma Świętego.

55. Zob. *Encyklopedia Biblii,* s. 134.

1.8. Filozofia judaizmu

Filozofia żydowska czyni próby racjonalnego wyjaśnienia objawienia. Już w starożytności Filon z Aleksandrii starał się ująć prawdy zawarte w Biblii w spójny system myślowy, który różniłby się od filozofii pogańsko-greckiej. Jego system nie znalazł jednak echa w judaizmie. W X wieku, głównie pod wpływem teologii islamskiej, myśliciele żydowscy, m.in. Saadia ben Josef, starali się dać racjonalne podstawy religii. Objawienie i rozum zostały uznane za dwa różne źródła prawdy, między którymi nie ma żadnej sprzeczności. Pogląd ten stał się filozoficzną podstawą całej średniowiecznej egzegezy żydowskiej. Ostatecznie bowiem jest tylko jedna prawda, którą można wyrazić na dwa różne sposoby, dlatego też problematyczne teksty biblijne interpretowano w ten sposób, aby usunąć wszystkie możliwe sprzeczności z wiedzą dyktowaną przez rozum. Jehuda ben Samuel Halewi twierdził, że wiara wprawdzie wykracza poza racjonalną prawdę, jednak w żadnym wypadku nie jest z nią sprzeczna. Czasy nowożytne nacechowane są dążeniem wielu myślicieli żydowskich do zajęcia stanowiska wobec nowych kierunków filozoficznych, m.in. filozofii Kanta czy Heideggera. Do najwybitniejszych myślicieli żydowskich tego okresu należą: H. Cohen, F Rosenzweig, E. Levinas, M. Buber, W. Benjamin, J.F. Lyotard, J. Derrida i A. Finkielkraut[56].

1.9. Kalendarz żydowski

Kalendarz żydowski uformował się podczas niewoli babilońskiej w VI wieku p.n.e. Ma on ogromne znaczenie, ponieważ według niego ustalane są terminy świąt[57]. Jego charakter jest księżycowo - słoneczny. Miesiące określane

56. Zob. *Encyklopedia Katolicka,* t. VIII, s. 205.

57. Tradycja żydowska podaje, że rachuba kalendarza rozpoczęła się od stworzenia świata, a obecnie mamy rok 5763.

są w oparciu o cykl faz księżyca, natomiast lata w oparciu o ruch słońca. Miesiąc księżycowy liczony jest od nowiu do nowiu i trwa 29 i pół dnia. W związku z tym rok księżycowy trwa 354 dni, podczas, gdy rok słoneczny 365 i ¼ dnia, co daje ok. 11 dni różnicy. W ciągu 19 lat, gdy fazy księżyca przypadają ponownie na te same dni tygodnia, różnica urasta już do 210 dni, a więc siedmiu trzydziestodniowych miesięcy. Dlatego w ciągu tych 19 lat siedmiokrotnie dołączany jest dodatkowy miesiąc. Odbywa się to w 3, 6, 8, 11, 14, 17 i 19 roku cyklu. Dodatkowy miesiąc jest nazywany Adar bet lub Adar szeni. Dla dokładnego wyrównania rachunku niekiedy w miesiącach Cheszwan i Kislew dodaje się po jednym dniu. W zależności od konfiguracji tych miesięcy rok posiada następujące nazewnictwo[58]:

Długość miesiąca	Długość miesiąca	
Cheszwan	Kislew	Nazwa roku
29	29	Haser
29	30	Kesidrach
30	30	Szelemach

Oto pełne zestawienie nazw miesięcy, ich długości i gregoriańskich odpowiedników[59]:

58. Zob. SDA BC, t. II; Chronologia Starego Testamentu, ss. 9.10.

59. Tamże.

		Rok	Rok	Rok	
Nr	Miesiąc	Haser	Kesidrach	Szelemach	Odpowiednik gregoriański
1	Nisan	30	30	30	marzec-kwiecień
2	Ijar	29	29	29	kwiecień-maj
3	Siwan	30	30	30	maj-czerwiec
4	Tamuz	29	29	29	czerwiec-lipiec
5	Aw	30	30	30	lipiec-sierpień
6	Elul	29	29	29	sierpień-wrzesień
7	Tiszri	30	30	30	wrzesień-październik
8	Cheszwan	29	29	30	październik-listopad
9	Kislew	29	30	30	listopad-grudzień
10	Tewet	29	29	29	grudzień-styczeń
11	Szwat	30	30	30	styczeń-luty
12	Adar alef	29/30*	29/30*	29/30*	luty-marzec
13	Adar bet	30	30	30	luty-marzec
	Suma dni:	354/383	355/384	356/385	

*) W roku przestępnym Adar alef ma 30 dni, w nieprzestępnym 29.

Dni tygodnia nie mają swoich nazw. Określa się je kolejnymi cyframi od 1 do 6, lub literami alfabetu od alef do waw. Ostatni siódmy dzień tygodnia przypada w sobotę i nazywa się szabat[60]. Doba rozpoczyna się o zachodzie słońca i kończy o zachodzie słońca następnego dnia[61].

60. W Biblii szósty dzień tygodnia (piątek) nazywano dniem przygotowania. Zob. Łk 23, 54.

61. Gen 1, 5; Lev 23, 32.

2. Chrześcijaństwo

Chrześcijaństwo zostało założone przez Jezusa Chrystusa, cieślę z Nazaretu, syna Marii, który narodził się w Betlejem za czasów cesarza Augusta i poniósł śmierć na krzyżu za rządów cesarza Tyberiusza.

2.1. Historyczność Jezusa

Zanim zajmiemy się biografią Chrystusa, spójrzmy najpierw na Niego jako postać historyczną. Wszyscy chrześcijanie wierzą w Jezusa jako Syna Bożego. Na przestrzeni wieków powstało jednak wokół Jego osoby wiele spornych poglądów i teorii. Już w pierwszych wiekach poapostolskich pojawiły się tzw. herezje chrystologiczne, kwestionujące bądź to bóstwo Jezusa, bądź Jego człowieczeństwo. Wtedy nie zakwestionowano jeszcze historyczności, podobnie jak i później w średniowieczu. Podniesienie problemu historyczności Jezusa pojawiło się w czasach nowożytnych. Spróbujmy więc przyjrzeć się świadectwom żydowskim, pogańskim i chrześcijańskim, które tę historyczność potwierdzają[1].

2.1.2. Świadectwa żydowskie

- Świadectwa Józefa Flawiusza żydowskiego historyka, który żył w pierwszym wieku n.e.:
  "W tym czasie żył Jezus, człowiek mądry, jeżeli w ogóle można go nazwać człowiekiem. Czynił bowiem rzeczy niezwykłe i był

1. Por. Z. Łyko, *Nauki Pisma Świętego*, s. 77.

nauczycielem ludzi, którzy z radością przyjmowali prawdę. Poszło za nim wielu Żydów, jako też pogan. On to był Chrystusem. A gdy wskutek doniesienia najznakomitszych u nas mężów, Piłat zasądził go na śmierć krzyżową, jego dawni wyznawcy nie przestali go miłować. Albowiem trzeciego dnia ukazał im się znów jako żywy, jak o nim oraz wiele innych zdumiewających rzeczy przepowiadali boscy prorocy. I odtąd aż po dzień dzisiejszy istnieje społeczność chrześcijan, którzy od niego otrzymali tę nazwę"[2]. "Otóż Ananos (...) zwołał Sanhedryn i stawił przed sądem Jakuba, brata Jezusa zwanego Chrystusem, oraz kilku innych. Oskarżył ich o naruszenie Prawa i skazał na ukamienowanie"[3].

- Świadectwa talmudyczne z I i II wieku n.e.:
  "Jezus uprawiał magię, zwodził lud, szydził z wywodów i argumentów żydowskich; twierdził, że nie przyszedł po to, aby z zakonu coś uszczknąć... W przeddzień Paschy wieczorem został powieszony jako kacerz i uwodziciel ludu"[4]. Wzmianka ta zniekształca opinię o Jezusie, jednak nie kwestionuje Jego historyczności.

2.1.3. Świadectwa pogańskie

- Świadectwo Tacyta, rzymskiego historyka (54-119 n.e.):
  "Aby zniweczyć hałaśliwe wieści, Neron podsunął winnych i na najbardziej wyszukane kary oddał tych, których ludność, jako znienawidzonych z powodu ich zbrodni nazywa chrześcijanami.

2. Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, XVIII, 3, 3, s. 841.
3. Józef Flawiusz, dz. cyt., XX, 9, 1, s. 956.
4. Księga talmudyczna Tazinaim, wg Klausnera, za: K. Wolfram, *Życie Jezusa*, s. 25.

Twórca tej nazwy, Chrystus, za rządów Tyberiusza został przez prokuratora Pontiusza Piłata skazany na śmierć. Stłumiony wówczas zgubny zabobon znowu wybuchł i to nie tylko w Judei, źródle owego zła, lecz także w mieście Rzymie, dokąd wszystko, co wstrętne i hańbiące przybywa i praktykuje się"[5].

- Świadectwo Swetoniusza, historyka rzymskiego (75-160 n.e.): "Wypędził Klaudiusz Żydów z Rzymu, którzy z polecenia Chrystusa (Chresto), wywoływali ustawiczne niepokoje"[6].
- Świadectwo Pliniusza Młodszego, zarządcy Bitynii, w ok. 110 roku n.e.: "Chrześcijanie zbierają się określonego dnia i śpiewają hymn ku czci Chrystusa niczym ku czci Boga"[7].

2.1.4. Świadectwa chrześcijańskie

- Świadectwa listów apostoła Pawła.

  Listy te pisane były w latach 50-66, a więc ok. 20 lat po śmierci Jezusa, i mają pod względem historycznym nieocenioną wartość, tym bardziej, że Paweł był również Żydem, jak Chrystus. Tak więc listy te są najstarszym świadectwem, a ich autentyczność potwierdzają historycy i bibliści. Wynika z nich, że Jezus był rzeczywistym człowiekiem, narodzonym z kobiety (Gal 4, 4), potomkiem Abrahama i Dawida (Gal 3, 16; Rzym 1, 3), miał uczniów (1 Kor 9, 5; 15, 4-7; Hebr 1,3), ustanowił Wieczerzę Pańską (1 Kor 11, 23-29). Wiadomości te są pewne, gdyż apostoł Paweł –

5. Annales, XV, 44, za: W. Granat, *Chrystus, Bóg-Człowiek*, s.39.
6. Życie Nerona, za: K. Wolfram, *Życie Jezusa*, s. 29.
7. List do Trajana, za: K. Wolfram, dz. cyt., s. 28.

poza własnym doświadczeniem (Dz Ap 7, 1.3; 9, 1-9) - czerpał wiadomości od apostołów (Gal 1, 18; 2, 1-10), a nawet wspomina o 500 świadkach (1 Kor 15, 6)[8].

- Świadectwo czterech Ewangelii.

  Są to pisma apostołów Mateusza i Jana oraz uczniów apostolskich Marka i Łukasza. Pisane były w latach 60-96 n.e. i opisują życie i nauczanie Jezusa bardziej szczegółowo[9].

- Świadectwa innych pism Nowego Testamentu.

  Listy Piotra, Jakuba, Jana i Judy są także świadectwami historyczności Chrystusa, gdyż apostołowie ci byli naocznymi świadkami życia Jezusa[10].

2.2. Zarys biografii Jezusa

2.2.1. Narodzenie i pobyt w domu rodzinnym

Narodzenie Jezusa Chrystusa poprzedzone zostało nawiedzeniem Marii przez anioła Gabriela, który zwiastował jej poczęcie syna z Ducha Świętego i narodzenie Zbawiciela (Łk 1, 26-35). Jezus urodził się prawdopodobnie jesienią roku 5 p.n.e.[11] w Betlejem, dokąd Józef z Marią udali się na spis ludności

8. Por. Z. Łyko, dz. cyt., s. 78.79.
9. Historyczność czterech Ewangelii potwierdził Sobór Watykański II, por. *Sobór Watykański II*, s. 350.359.
10. Zob. 1 Jan 1, 1, 1-4; 2 Piotr 1, 16.
11. Uczeni nie są zgodni w tym względzie. Podają przedział lat 4-7 pne. Np. Biblia Tysiąclecia, w tabeli chronologicznej, mówi o 6-7 roku pne. Zainteresowanych odsyłam do bogatej w tym względzie literatury, np. E. Dąbrowski, *Życie Jezusa Chrystusa w opisie Ewangelistów*; G. Ricciotti, *Życie Jezusa*; E.G. White, *Życie Jezusa*; W. Zaleski, *Jezus Chrystus*.

zarządzony przez namiestnika rzymskiego w Syrii, Kwiryniusza[12]. O narodzonym dziecku pierwsi dowiedzieli się pasterze, staruszkowie Symeon i Anna (Łk 2, 8-38) oraz mędrcy ze Wschodu (Mt 2, 1-12). Później nastąpiła ucieczka do Egiptu (Mt 2, 13-15), rzeź niemowląt zarządzona przez Heroda (Mt 2, 16-18), śmierć Heroda oraz powrót Marii i Józefa z Jezusem do Nazaretu (Mt 2, 19-23). Ewangelia Łukasza odnotowuje, że "Jezusowi zaś przybywało mądrości i wzrostu oraz łaski u Boga i u ludzi" (Łk 2, 52). W tym czasie miała miejsce podróż 12-letniego Jezusa do Jerozolimy i dysputa z uczonymi. Tam Jezus uświadomił sobie w pełni mesjańskie posłannictwo i Synostwo Boże (Łk 2, 42-51)[13].

2.2.2. Działalność publiczna[14]

- Działalność w Judei (jesień 27 - pascha 29 n.e.)

Jezus rozpoczął działalność publiczną w jesieni roku 27 n.e.[15], mając ok. 30

---

12. Por. E. Dąbrowski, *Chronologia Nowego Testamentu*, w: Pismo Święte NT, s. 786. Dekret Augusta o spisie ludności wyszedł w roku 8 p.n.e. Wprowadzenie dekretu na terenie Palestyny nastąpiło w roku 6 p.n.e. Zob. SDABC, t. V., ss.127.140-141.
13. Por. Z. Łyko, dz. cyt., s. 80.
14. Tamże, s. 81.82.
15. Datę uzyskujemy na podstawie proroczego cyklu 70 tygodni z Księgi Daniela (9, 24-27), z którego wynika, że od wydania dekretu o odbudowie Jerozolimy do wystąpienia Mesjasza miały upłynąć 483 lata. Ponieważ dekret wydany przez króla Artakserksesa 7 roku jego panowania na wiosnę roku 457 pne wszedł w życie jesienią tegoż roku (Ezdr. 7, 8.9), pełne 483 lata skończyły się w jesieni roku 27 ne. Data ta została potwierdzona w Nowym Testamencie w związku z rokiem wystąpienia Jana Chrzciciela, który to rok przypadł na 15 rok Tyberiusza (Łuk. 3, 1). Jeśli uwzględni się dwuletni okres współrządów Tyberiusza z Cezarem, to 15 rok jego panowania przypada właśnie na rok 27 ne (podaję za: Z. Łyko, dz. cyt., s. 81. Na takim stanowisku stoi również ks. W. Zaleski (*Jezus Chrystus*, s. 173.614).

lat, wkrótce po wystąpieniu Jana Chrzciciela (Łk 3, 1-18), który ochrzcił Jezusa w Jordanie (Mt 3, 13-17). Następnie Jezus przeszedł okres kuszenia na pustyni (Mt 4, 1-11), pozyskał pierwszych uczniów (Jan 1, 37-51), uczynił pierwszy cud w Kanie Galilejskiej (Jan 2, 1-12), pierwszą paschę wiosną roku 28 obchodził w Jerozolimie, gdzie dokonał oczyszczenia świątyni (Jan 2, 13- 25) i rozmawiał z Nikodemem (Jan 3, 1-21). Rozpoczął pracę nauczycielską w Judei (Jan 3, 12-23), udał się do Galilei (Jan 4, 1-4. 43-45), rozmawiał w drodze z Samarytanką (Jan 4, 5-42), był w Kanie i Kafarnaum (Jan 4, 46-54), powrócił na święto paschy do Jerozolimy (Jan 5, 1), gdzie uleczył paralityka nad sadzawką Betesda (Jan 5, 2-15) i został odrzucony przez Sanhedryn (Jan 5, 16-47).

- Działalność w Galilei (pascha 29 - pascha 30 n.e.)

Po odrzuceniu przez Sanhedryn i uwięzieniu Jana, Jezus przeniósł swoją działalność do Galilei (Mt 4, 12). Rozpoczął pracę w Nazarecie (Łk 4, 16-30) i Kafarnaum (Mt 4, 13-17; Mr 1, 21-34), tam powołał pierwszych apostołów (Łk 5, 1-11). Odbył pierwszą podróż misyjną (Mr 1, 35-39), podczas której powołał Mateusza i obrał dwunastu apostołów (Mr 3, 13-19), jak również wygłosił kazanie na Górze Błogosławienia (Mt 5, 1 - 8, 1). Odbył drugą podróż misyjną (Łk 8, 1-3), podczas której wskrzesił młodzieńca z Naim (Łk 7, 11-17), wygłosił kazanie nad Jeziorem Galilejskim (Mt 13, 1-53), przeżył wraz z uczniami burzę na jeziorze (Mt 8, 18. 23-27) i wydał świadectwo o Janie Chrzcicielu (Mt 11, 7-19). Odbył trzecią podróż misyjną (Mt 9, 35-38), podczas której wysłał po raz pierwszy apostołów do pracy misyjnej (Mt 10, 1 - 11, 1). Dokonał cudownego rozmnożenia chleba (Mr 6, 32-44), chodził po jeziorze (Mt 14, 25-33), wygłosił kazanie o chlebie życia, wskutek czego wielu uczniów Go opuściło (Jan 6, 24 - 7, 1) i napiętnował żydowskie tradycje (Mr 7, 1-23).

- Działalność na północy Palestyny (wiosna - jesień 30 n.e.)

Chrystus udał się w okolice Fenicji (Mt 15, 21-28), przeszedł przez Dekapolis, powrócił nad Jezioro Galilejskie (Mr 7, 31), gdzie dokonał ponownego rozmnożenia chleba (Mt 15, 29-39), odbył dyskusję z faryzeuszami (Mt 16, 1-12), pracował w Betsaidzie (Mr 8, 22-26), udał się do Cezarei Filipowej, gdzie Piotr wyznał swą wiarę w Jezusa (Mt 16, 13-28), przeszedł przez Galileę (Mr 9, 30-32), przemienił się na górze Tabor (Mt 17, 1-13) i udzielił lekcji pokory (Mr 9, 33-34; Mt 18, 1-35).

- Działalność w Samarii i Perei (jesień 30 - pascha 31 n.e.)

Jezus udał się na święto namiotów do Jerozolimy (Jan 7, 2 - 10, 21) i powrócił do Galilei (Mt 19, 1.2). Stamtąd poszedł do Jerozolimy przez Samarię (Łk 9, 51- 53), wysłał 70 uczniów do pracy ewangelizacyjnej (Łk 10, 1-24), święto poświęcenia spędził w Jerozolimie (Jan 10, 22-42), pracował w Perei, gdzie wygłosił wiele nauk, m.in. o modlitwie (Łk 11, 1-13), zgubionej owcy (Łk 15, 1-7) i synu marnotrawnym (Łk 15, 11-32). W tym czasie wskrzesił Łazarza (Jan 11, 1-46), a Sanhedryn podjął uchwałę przeciw Jezusowi (Jan 11, 47-53). Jezus schronił się do miasta Efraim (Jan 11, 54-57), potem powrócił do Jerozolimy przez Galileę i Samarię (Łk 17, 11). Uzdrowił dziesięciu trędowatych (Łk 11, 12-19), rozmawiał z bogatym młodzieńcem (Mt 19, 1-10), spotkał się w Jerychu z Zacheuszem (Łk 19, 1-10), przebywał w domu Szymona Trędowatego (Łk 7, 36.37.39-50). W tym czasie Sanhedryn uchwalił pojmanie Jezusa (Mt 26, 1-5), zaś Judasz Go zdradził (Mt 26, 14-16)..

2.2.3. Śmierć, zmartwychwstanie i wniebowstąpienie

- Wielki Tydzień - rok 31 p.n.e.

Podczas tego tygodnia, Jezus odbył triumfalny wjazd do Jerozolimy (Mat. 21, 1-11) i dokonał ponownego oczyszczenia świątyni (Mt 21, 12-17), napiętnował faryzeuszy (Mt 23, 1-39), wygłosił swą mowę eschatologiczną na Górze Oliwnej (Mt 24, 1-51), przedstawił podobieństwo o dziesięciu pannach (Mt 25, 1-13) i sądzie (Mt 25, 31-46), odbył wieczerzę paschalną w wieczerniku (Łk 22, 14-16, gdzie ustanowił obrzęd Umywania Nóg (Jan 13, 2-20) i Wieczerzę Pańską (Mt 26, 26-29), wygłosił mowę pożegnalną (Jan 13, 31 - 14, 31) i skąd udał się do Getsemane (Mt 26, 30.36), gdzie został pojmany (Mt 26, 47-56).

- Proces i skazanie, ukrzyżowanie i zmartwychwstanie

Jezus został pojmany w czwartek wieczorem. Postawiono Go przed Annaszem i Kajfaszem (Jan 18, 13-24). Odbyło się także nocne przesłuchanie przed Sanhedrynem (Mt 26, 57-75). Ponownie sądzono Go rano (Łk 22, 66-71). Następnie stanął przed Piłatem (Jan 18, 28-38), Herodem (Łk 23, 6-12) i ponownie Piłatem (Mt 27, 15-30). W końcu skazano Go na śmierć (Jan 19, 4-16) i ukrzyżowano na Golgocie w piątek (Mt 27, 31-33; Jan 19, 18-27; Łk 23, 39-43). Przed zachodem słońca złożono Go do grobu (Jan 19, 31-37; Mr 15, 42-47). Piłat nakazał ustawić straże (Mt 27, 62-66), Jezus jednak zmartwychwstał w niedzielę rano (Mt 28, 1-4).

- Wniebowstąpienie

W niedzielę rano do grobu udały się niewiasty a także Piotr z Janem, ale nie znaleźli w nim ciała Jezusa, gdyż zmartwychwstał. Maria zobaczyła aniołów a niebawem samego Jezusa (Jan 20, 11-18; Mt 28, 5-15). Uczniowie spotkali Jezusa w drodze do Emaus, a wieczorem ukazał się apostołom w wieczerniku (Łk 24, 13-35), a potem po kilku dniach po raz

drugi, w obecności Tomasza (Jan 20, 24-29), wreszcie trzeci raz nad Jeziorem Galilejskim (Jan 21, 1-23). W końcu wstąpił do nieba, do Ojca (Łk 24, 50-53). Wniebowstąpienie miało miejsce w czterdziestym dniu po zmartwychwstaniu (Dz Ap 1, 3-5)[16].

2.3. Powstanie i rozwój Kościoła chrześcijańskiego

Pierwszym aktem organizacyjnym Kościoła chrześcijańskiego było powołanie kolegium dwunastu apostołów, którzy mieli krzewić ewangelię Jezusa Chrystusa i zdobywać nowych wyznawców[17]. Po śmierci Chrystusa, działalność chrześcijan skoncentrowała się początkowo w Jerozolimie, później przeniosła się w inne rejony.

W połowie lat trzydziestych wyznawcy chrześcijaństwa w Jerozolimie liczyli co najmniej kilka tysięcy osób. Ponieważ byli to w zdecydowanej większości Żydzi, przeto dzielili życie religijne swoich współbraci izraelskich, uczęszczając do świątyni i biorąc udział w modlitwach[18]. Ale zbierali się również po domach w celu „łamania chleba" i modlitwy. Warta podkreślenia jest również wspólnota ekonomiczna[19].

W początkowej fazie Kościół (ecclesia), który mimo, że był oficjalnie zorganizowaną wspólnotą, nie miał jeszcze ani poczucia ani chęci odłączenia się od judaizmu. Chrześcijanie nadal byli wierni nakazom Prawa Mojżeszowego, co wyrażało się m.in. w dokonywaniu obrzezania.

Stopniowo Kościół zaczął przenosić się poza Jerozolimę. Chrześcijanie

16. Por. Z. Łyko, dz. cyt., s. 83.84.

17. Mt 28, 18-20.

18. Dz Ap 2, 46; zob. D. Olszewski, *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie*, s. 15.

19. Dz Ap 2, 44-47.

pojawili się w Judei, Samarii i Galilei. Jednak nie był to zbyt duży rozwój. Dopiero dotarcie poza tereny Palestyny przyniosło większe rezultaty. „ Znacznie większym ośrodkiem ekspansji chrześcijaństwa w latach następujących bezpośrednio po śmierci Chrystusa była żydowska diaspora, co tłumaczy się zapewne między innymi faktem, że liczebność Żydów w diasporze była o wiele większa aniżeli na terenie Palestyny. Historycy oceniają liczbę mieszkańców Palestyny w interesującym nasz okresie na 500 tys. do 1 mln. (łącznie z mieszkającą w Palestynie ludnością pochodzenia nieżydowskiego), a liczebność żydowskiej diaspory na około 7 mln. Judeochrześcijanie najliczniej zamieszkiwali Syrię z jej największym ogniskiem życia chrześcijańskiego w Antiochii i Damaszku (Dz Ap 9, 1-2; 11, 20-26; Gal 2, 11-14). Źródła stwierdzają ponadto istnienie judeochrześcijan na terenach położonych na wschód od Jordanu (Transjordania). Istnieją ponadto wzmianki źródłowe – co prawda bardzo nieliczne – o istnieniu Kościołów judeochrześcijańskich w Azji (np. w Efezie), w Egipcie, a nawet w Rzymie”[20].

Właściwie początkowa działalność Kościoła chrześcijańskiego koncentrowała się wokół następujących miast: Jerozolima, Samaria, Cezarea, Joppa (Jaffa), Damaszek, Antiochia i Tars. Należy wspomnieć najistotniejsze fakty z tej działalności. W Jerozolimie w dniu Pięćdziesiątnicy Piotr wygłosił kazanie, po którym ochrzczonych zostało ok. 3000 osób[21]. W Samarii, położonej ok. 50 km na północ od Jerozolimy, działalność apostolską prowadził Filip[22]. Samaria w przeszłości była stolicą północnego państwa izraelskiego. Miasto zostało odbudowane przez Heroda Wielkiego i nazwane Sebaste. Natomiast Cezarea, leżąca na wybrzeżu Morza Śródziemnego, także wzniesiona przez Heroda, była

20. D. Olszewski, dz. cyt. s. 16.

21. Dz Ap 2, 14-41.

22. Dz Ap 8, 5-25.

siedzibą prokuratorów rzymskich. Usytuowana 37 km od góry Karmel i 100 km na północny zachód od Jerozolimy, posiadała duży port. Właśnie w Cezarei nawrócił się setnik rzymski Korneliusz. Był to jeden z pierwszych przypadków konwersji poganina na chrześcijaństwo[23]. W Joppie, 48 km na południe od Cezarei i 55 km na północny zachód od Jerozolimy, działalność duszpastersko-misyjną prowadził apostoł Piotr. Tam została przywrócona do życia Dorkas[24], a Piotr doświadczył bardzo ważnego widzenia na temat misji wśród pogan[25]. Ważnym miejscem dla chrześcijaństwa był Damaszek, usytuowany na wschód od gór Hermonu, uznawany za najstarsze nieprzerwanie zamieszkałe miasto świata. W drodze do Damaszku nastąpiło nawrócenie Saula (Szawła), późniejszego apostoła Pawła. W Antiochii Syryjskiej, położonej na równinie, rozdzielającej góry Libanu i Taurus, stolicy rzymskiej prowincji Syria, trzecim co do wielkości mieście Imperium Romanum, działał prężny zbór chrześcijański, który głosił ewangelię nie tylko w mieście, ale wysłał nawet swoich przedstawicieli, Pawła i Barnabę, na misję[26]. Paweł nazywany *apostołem pogan*, urodził się w Tarsie, stolicy Cylicji, w południowej części Azji Mniejszej. Przez Tars przebiegały starożytne szlaki handlowe. „Wschód i Zachód spotykały się w Tarsie, a wpływy tak jednego, jak i drugiego w znacznym stopniu wpłynęły na życie jego najznakomitszego syna, Pawła. Mieszkańcy Tarsu, według historyka Strabona, odnosili się z entuzjazmem do nauki i filozofii, w czym przewyższali Ateńczyków i Aleksandryjczyków. Uniwersytet w Tarsie był w znacznym stopniu uczęszczany przez cylijskich studentów i utrzymywany przez państwo. Ta kosmopolityczna atmosfera, w połączeniu z ortodoksyjną pobożnością żydowską, kształtowała klimat życia sławnego apostoła pogan”[27].

23. Dz Ap 10.
24. Dz Ap 9, 36-43.
25. Dz Ap 10, 11.
26. Dz Ap 13, 1-4.
27. *Atlas biblijny*, s. 196.

2.4 Konflikt judeochrześcijan z poganochrześcijanami

Wraz z rozszerzaniem się misji Kościoła, jego szeregi zasilało coraz więcej osób pochodzenia pogańskiego. W latach czterdziestych pierwszego stulecia zaczęło dochodzić do sytuacji konfliktowych, w szczególności na tle zachowywania prawa obrzędowego. Wielu judeochrześcijan stało na stanowisku, że konwertyci z pogaństwa również powinni tego prawa przestrzegać. Oczywiście nikt nie kwestionował ważności dekalogu. Spór dotyczył jedynie prawa obrzędowego.

Aby rozwiązać sytuację kryzysową, w roku 49 zwołano w Jerozolimie sobór, podczas którego zadecydowano, że nie należy na chrześcijan nakładać brzemion prawa obrzędowego. Nakazano jednak wstrzymywanie się od „rzeczy splugawionych przez bałwany, od nierządu, od tego co zadławione, i od krwi”[28].

2.5 Podróże misyjne apostoła Pawła

Rozwój chrześcijaństwa nie byłby możliwy w tym stopniu, gdyby nie podróże misyjne apostoła Pawła. Paweł zawsze najpierw zwracał się do Żydów. Dopiero później do pogan.

- Pierwsza podróż (lata 45 – 49)

  Paweł z Barnabą i Janem Markiem wyruszyli z Antiochii Syryjskiej. Pierwszym celem była misja na Cyprze[29]. Następnie udali się do Azji Mniejszej, gdzie działali w następujących miejscowościach: Attalia, Perge, Antiochia Pizydyjska, Derbe i Listra. Powrót nastąpił tą samą trasą, z jednym wszak wyjątkiem, ominięto Cypr. Jan Marek przerwał

28. Dz Ap 15, 20.

29. Na Cyprze przeszli całą wyspę od Salaminy do Pafos.

swoją podróż w Perge i wrócił do Antiochii Syryjskiej[30].

- Druga podróż (50 –53)

  Drugą podróż odbył Paweł z Sylasem. Podróżując z Antiochii, podążali trasą przez Derbe, Listrę, Ikonium, Antiochię Pizydyjską, Troadę, Filippi, Tessalonikę, Bereę, Ateny, Korynt i Efez. Statkiem wrócili do Cezarei. Niektóre miejsca Paweł odwiedził po raz drugi, umacniając założone tam podczas pierwszej podróży zbory. W tej wyprawie apostoł dotarł aż do Europy[31].

- Trzecia podróż (53 – 58)

  Wraz z towarzyszącymi osobami, Paweł przemierzył Galację i Frygię, umacniając wszystkich wyznawców Chrystusa. Na ponad dwa lata zatrzymał się w Efezie. Głosił tam ewangelię do czasu, gdy zaniepokojeni o utratę dochodów handlarze posążków Artemidy wzniecili przeciw niemu rozruchy. Z Efezu udał się do Filippi i Koryntu. Statkiem wracał wzdłuż wybrzeża od Troady do Assos przez Mitylenę, Milet, Rodos, Patarę, a następnie morzem do Tyru, Ptolemaidy i Cezarei, skąd lądem dotarł do Jerozolimy[32].

- Podróż do Rzymu

  W Jerozolimie Paweł został aresztowany i następne dwa lata spędził w więzieniu (58 – 60). Jako rzymski obywatel odwołał się do cesarza i został wysłany statkiem do Rzymu jako więzień. Jesienią roku 60 statek, po wypłynięciu z Krety, natrafił na sztorm i rozbił się na Malcie. Wszyscy pasażerowie jednak ocaleli. Paweł dotarł do Rzymu, gdzie przez dwa lata w oczekiwaniu na sąd cesarski, w swoim

30. Dz Ap 13, 4 – 15, 39.

31. Dz Ap 15, 40 – 18, 22.

32. Dz Ap.18, 23 – 21, 16.

mieszkaniu zwiastował ewangelię, czyli dobrą nowinę o Jezusie Chrystusie[33].

2.6. Chrześcijaństwo w Palestynie w wiekach późniejszych

Mimo, że chrześcijaństwo narodziło się w Palestynie, rozprzestrzeniło się stamtąd we wszystkich kierunkach, ale przede wszystkim na zachód i wschód. W wieku VII tereny wschodnie zostały podbite przez islam, w tym również tereny Palestyny. Stan taki utrzymywał się aż do wieku XI, kiedy rycerstwo zachodnie wyparło muzułmanów z Ziemi Świętej, a roku 1099 Jerozolima została stolicą królestwa łacińsko-chrześcijańskiego. Ponownie muzułmanie zawładnęli Jerozolimą w roku 1189. Wyprawa króla Ryszarda Lwie Serce przeciwko Saladynowi w celu odzyskania Jerozolimy nie powiodła się. Dopiero w połowie XIX wieku niewielkie grupy chrześcijan znów zaczęły osiedlać się w Palestynie. Za sprawą lorda Palmerstona Brytyjczycy ustanowili urząd konsula w Jerozolimie, który miał opiekować się przede wszystkim Żydami. Francja wyznaczyła konsula, który strzegł praw Kościoła rzymskokatolickiego, natomiast Rosjanie wzięli pod opiekę społeczność ortodoksyjną. Kościół katolicki miał również oparcie w Austrii, Włoszech i Niemczech[34]. Nawet Amerykanie wykazali zainteresowanie ziemiami biblijnymi z powodu ich religijnego znaczenia. W roku 1838 Edward Robinson, nauczyciel języka hebrajskiego w Andower, udał się do Palestyny, aby napisać pracę na temat geografii miejsc biblijnych[35]. Rozwinęła się również archeologia biblijna, o czym piszę w trzeciej części mojej pracy.

---

33. Dz Ap 21, 27 – 28, 31.

34. W roku 1870 kilka grup niemieckich chrześcijan osiedliło się w Jerozolimie, Nazarecie, Jaffie i Hajfie. Byli oni pionierami w zakresie ucywilizowania kraju, przynosząc do Palestyny europejskie metody uprawy roli i prowadzenia handlu.

35. Zob. Atlas biblijny, s. 235.

2.7. Chrześcijaństwo w Izraelu w czasach obecnych

Wpływ na stan chrześcijaństwa w Izraelu ma przede wszystkim położenie geograficzne i kulturowe. Rozmaitość tutejszych konfesji chrześcijańskich „wiąże się z *centralizmem duchowym* Ziemi Świętej, a zwłaszcza Jerozolimy, co jest przyczyną nieustannego pielgrzymowania chrześcijan do miejsc świętych, a także wysiłków zmierzających do ustanowienia stałej obecności grupy wiernych, reprezentującej dany Kościół; stąd też obok chrześcijan autochtonicznych liczną grupę stanowią przybysze”[36].

Największy potencjał w Ziemi Świętej posiadają rzymskokatolicy. Działa 13 zakonów męskich i 16 żeńskich. Główną rolę wśród zakonników odgrywają franciszkanie. W Izraelu jest ok. 90 tysięcy katolików, którzy posiadają 2 patriarchaty, 1 archidiecezję, 3 wikariaty patriarchalne i 86 parafii. O połowę mniej wyznawców mają prawosławni. Jeszcze mniej jest protestantów. W zależności od źródeł, podaje się, że chrześcijan w Izraelu jest ok. 150 – 200 tysięcy[37], co stanowi niewielki procent całej populacji.

---

36. *Ecyklopedia katolicka,* t. VII, ss. 608.609.

37. Zob. tamże, ss. 610.611; por. E. Hirsch, *Izrael w faktach,* s. 119, gdzie podaje się, że chrześcijanami są jedynie Arabowie, których jest ok. 130 tys. osób, z czego 42% jest związanych z Kościołem grekokatolickim, 32% z prawosławnym, a 16% z Kościołem katolickim.

3. Islam

Islam jest najmłodszą z trzech monoteistycznych religii, występujących na terenie Izraela. Jej założycielem jest Mahomet (Muhammad) urodzony w Mekce, najprawdopodobniej w 571 roku[1].

3.1. Zarys dziejów

Mahomet ogłosił, że od roku 610 za pośrednictwem archanioła Gabriela wielokrotnie otrzymywał objawienia, które następnie zostały spisane w Koranie, świętej księdze islamu. Podawał się za wysłannika Boga[2] i jego proroka, a także następcę proroków biblijnych. To spowodowało prześladowanie Mahometa i jego emigrację z Mekki do Medyny w 622 roku, zwaną hidżrą[3]. Od tego roku liczy się erę muzułmańską.

W roku 630 Mahomet powrócił do Mekki i zajął ją bez walki. W ciągu dwóch lat, czyli do śmierci proroka, islam rozszerzył się na al-Hidżaz i Jemen na Półwyspie Arabskim. Arabowie przyjmowali go dobrowolnie lub pod presją. Czasami muzułmanie używali argumentów politycznych, innym razem militarnych, aby zmusić do przyjęcia islamu.

Po śmierci Mahometa, przywódcą muzułmanów został Abu Bakr, którego wybrano *zastępcą posłańca Boga*[4]. Zarówno on, jak i inni kalifowie prowadzili

---

1. Zob. M. Rodinson, *Mahomet*, s. 42.
2. *Ar-rasul Allahi*.
3. Przybycie Mahometa do Mediny miało miejsce dokładnie 12 dnia miesiąca rabi I, czyli 24 września 622 roku ery chrześcijańskiej; por. M., Rodinson, dz. cyt., s. 146. Słowo *hidżra* jest często błędnie tłumaczone jako *ucieczka*. Znaczy dosłownie *emigracja*.
4. Zastępca = *chalifa*, od tego słowa pochodzi *kalif*.

podboje, które rozpowszechniły islam w północnej Afryce oraz zachodniej Azji aż po Indie i Chiny.

Jeszcze za życia Mahometa cesarstwo bizantyjskie, które było spadkobiercą Rzymu, otrzymało wyzwanie ze strony imperium perskiego. W obu panowały odmienne wierzenia. Pierwsze wyznawało chrześcijaństwo, drugie zoroastryzm. Obie potęgi walczyły o Palestynę i Jerozolimę. Mahomet starał się je pogodzić nakłaniając do przyjęcia islamu. W kilka lat po śmierci Mahometa, Palestyna została podbita dla islamu przez Omara, który opanował zarówno Damaszek jak i Jerozolimę. Decydująca bitwa odbyła się nad potokiem Jarmuk w 636 roku[5].

Pod rządami islamskimi w Palestynie zarówno Żydzi jak i chrześcijanie mieli zagwarantowaną swobodę sprawowania kultu. W tym czasie w swe rodzinne strony powróciła z emigracji niewielka grupa Żydów. Początkowo chrześcijanie i Żydzi jako Lud Księgi[6] nie byli nawracani na islam siłą, lecz należeli do kategorii tzw. podopiecznych, zwanych *dhimmi*.

Islam podbił również Mezopotamię i Persję, Egipt, Cypr i doszedł w Afryce aż do Maroka. W roku 710 siedmiotysięczna armia muzułmańska pod dowództwem Tarika najechała Hiszpanię i zaczęła zagrażać Europie. Poniosła jednak decydującą klęskę we Francji pod Tours i jej pochód został zatrzymany[7].

Muawija, szwagier Mahometa, założył dynastię Omajjadów. Ze swej stolicy w Damaszku Omajjadowie rządzili imperium, które rozciągało się od rzeki Indus do Oceanu Spokojnego. Dynastia ta panowała ok. 100 lat, a po niej władzę przejęli Abbasydzi, dynastia założona przez Persa o imieniu Abbas. W roku 762 Abbasydzi wznieśli nową stolicę, Baggdad nad rzeką Tygrys.

---

5. Por. *Atlas biblijny*, s. 227.
6. *Al-ahlu al-kitab*. Zob. A. Mez, *Renesans islamu*, ss.58-79; *Encyklopedia katolicka*, t. VII, s. 501.
7. Por. *Atlas biblijny*, s. 228.

Natomiast w IX wieku muzułmański Egipt uniezależnił się od potęgi arabskiej i zawładnął Syrią oraz Palestyną. Powstała dynastia Fatymidów, którzy wywodzili swe pochodzenie od Fatimy, córki Mahometa. Władcy ci już nie byli tak tolerancyjni dla chrześcijan i Żydów. Kłopoty te jeszcze bardziej się nasiliły za Seldżuków, którzy wywodzili się z Turkiestanu i najechali Palestynę w początku XV wieku. Nie dość, że nie pozwolili pielgrzymować chrześcijanom do Ziemi Świętej, to jeszcze prześladowali tych, którzy tam mieszkali. Było to bezpośrednim powodem rozpoczęcia krucjat rycerstwa zachodniego w celu zdobycia Ziemi Świętej[8].

W wiekach średnich „kultura muzułmańskiego Wschodu znacznie wyprzedzała kulturę chrześcijańskiego Zachodu. Chociaż krzyżowcy walczyli o ocalenie miejsc świętych z rąk 'niewiernych', to znajdowali w świecie muzułmańskim wiele wartości, które były warte wprowadzenia w Europie. Filozofia, matematyka, sztuka i materialne dobra Wschodu były jedną z iskier, które spowodowały wytworzenie się europejskiego renesansu. Podczas, gdy filozofowie starożytnej Grecji zostali zapomniani we własnej ojczyźnie, byli studiowani w arabskich tłumaczeniach przez Arabów z Bagdadu. Jednakże wkrótce po krucjatach, Wschód dotknęła seria najazdów ludów ze wschodniej Azji, które spowodowały stagnację kulturalną (...) Mongołowie i Tatarzy przed rozkładem królestwa łacińskiego zagrażali na obszarze Bliskiego Wschodu zarówno chrześcijanom, jak i muzułmanom. Koczownicy zostali ostatecznie zwyciężeni w decydującej bitwie w pobliżu Beisan (Bt-Szean) w Palestynie. Jednakże przez ten czas zniszczyli oni główne centra cywilizacji arabskiej w Mezopotamii i spustoszyli znaczną część Palestyny. W ciągu trzynastego i czternastego wieku na Środkowy Wschód wciąż najeżdżali nowi koczownicy z centralnej Azji. Koczownicy ci, znani nam pod nazwą Turków Ottomańskich, przyjęli islam w momencie, gdy weszli w kontakt z królestwami arabskimi. Pod

8. Zob w niniejszej pracy paragraf na temat chrześcijaństwa.

koniec piętnastego wieku sprawowali oni kontrolę na całym imperium Arabów. W 1453 roku zdobyli Konstantynopol (Bizancjum), doprowadzając do upadku cesarstwa bizantyjskiego, które przetrwało tysiąc lat. Podbili oni kraje bałkańskie i kilka razy doszli do samych bram Wiednia”[9].

W XVIII i XIX wieku na Bliskim Wschodzie dominowali Anglicy, którzy byli przyjaźnie nastawieni do Arabów. Klęska Turcji poniesiona w I wojnie światowej pozwoliła na odrodzenie się nacjonalizmu arabskiego. Po II wojnie światowej utworzonych zostało na Bliskim Wschodzie kilka państw arabskich, m.in. Jordania, Irak, Syria czy Liban. Arabowie palestyńscy nie skorzystali jednak z rezolucji ONZ mówiącej o powstaniu dwóch państw w Palestynie. Jedynie Żydzi wskrzesili do życia swoje państwo[10].

3.2. Istota doktryny

Źródłem teologii islamu jest Koran oraz tradycja, czyli pozakoraniczne przekazy pochodzące od Mahometa, na którego duży wpływ wywarły Stary i Nowy Testament. Muzułmańskie wyznanie wiary brzmi: „Nie ma (żadnego) bóstwa poza Bogiem (prawdziwym), a Mahomet jest jego posłańcem (prorokiem). Bóg (Allah) jest stwórcą, zachowawcą i władcą świata jak również opiekunem stworzeń[11]. Nie ma początku ani końca, stworzył świat z niczego. Z grzesznymi ludźmi Bóg zawarł przymierze, aby ich ocalić i zbawić. Na sądzie ostatecznym rozstrzygnie, kto pójdzie do raju a kto do piekła. Najcięższym i niewybaczalnym grzechem jest niewiara, największymi grzesznikami są

9. *Atlas biblijny*, s. 229.
10. Dzisiaj na świecie jest blisko miliard muzułmanów. Wyznawcy islamu dzielą się na sunnitów i szyitów. A temat podziałów religijnych i politycznych w islamie zob. A. Mez, dz. cyt., s. 471.
11. Przymioty Boga są wyrażone w 99 imionach, np. Miłosierny, Litościwy, Mądry, Wszechmocny, Wszechwiedzący, Sprawiedliwy, Prawdomówny.

obłudnicy. Mahomet twierdził, że Żydzi i chrześcijanie zaakceptowali tylko część Bożego objawienia, odrzucając objawienie koraniczne. Zniekształcili objawienie pierwotnie udzielone Abrahamowi[12].

Muzułmanin ma pięć obowiązków wiary, zwanych filarami:

- wyznanie wiary
- modlitwa rytualna
- pielgrzymka do Mekki (Kaaby)
- post
- jałmużna[13]

Charydżyci dodają jeszcze szósty filar – dżihad (walka o wiarę).

W islamie nie ma stanu kapłańskiego ani sakramentów. Urzędy religijne sprawują:

- imam, który przewodniczy modlitwom piątkowym
- mufti – znawca prawa
- kadi – sędzia w sprawach religijnych, wydający wyroki według prawa Koranu i prawa zwyczajowego.

Najważniejszymi świętami muzułmańskimi są:

- Święto Zakończenia Postu
- Święto Ofiar (Bajram)
- Święto Urodzin Proroka

Rok muzułmański oparty jest na fazach miesięcznych księżyca[14].

---

12. Por. *Encyklopedia Katolicka,* dz. cyt., s. 501.
13. Por. B. Koziróg, *12 współczesnych krajów biblijnych*, s. 22.
14. Zob. *Encyklopedia katolicka,* dz. cyt. s. 502.

CZĘŚĆ III
NAJWAŻNIEJSZE ODKRYCIA ARCHEOLOGICZNE

1. Qumran

Statystycy wyliczyli , że ok. 80% wydarzeń opisanych na kartach Starego i Nowego Testamentu rozgrywało się na terenach, które dzisiaj zajmuje państwo Izrael. Tam też znajduje się wiele interesujących miejsc, które zostały odkryte przez archeologów. Przegląd najważniejszych odkryć rozpoczniemy od Qumran nad Morzem Martwym, gdzie w roku 1947 i latach następnych miało miejsce największe odkrycie archeologii biblijnej, znaleziono bowiem rękopisy ksiąg Pisma Świętego. Następnie odwiedzimy Jerozolimę, by potem odbyć wędrówkę z północy na południe Izraela.

Oumran znajduje się nad Morzem Martwym w północnej jego części. Stary Testament wymienia sześć miast położonych na Pustyni Judzkiej[1], gdzie Chirbet Qumran miałoby być jednym z nich. Pierwotnie na tym obszarze istniała pustynna forteca Izraelitów, która prawdopodobnie upadła za ostatniego króla judzkiego Sedekiasza. W późniejszym czasie – jak dowiedziono – od II wieku p.n.e. aż do roku 68 n.e. miasto było zasiedlone, z przerwą po trzęsieniu ziemi w roku 31n.e[2].

1.1. Esseńczycy

Kompleks mieszkalny, którego ruiny odkopano w pobliżu grot, gdzie znaleziono dzbany z rękopisami biblijnymi, należał do esseńczyków[3]. Tam

---

1. Joz 15, 61.62.
2. Zob. S. Kochav, Izrael – ludzie, tradycja, historia, s. 268.
3. Prace prowadzono w latach 1951 – 1956.

mieszkali, pracowali, studiowali i odprawiali nabożeństwa. Była to żydowska społeczność ascetyczna, istniejąca w latach 200 p.n.e. – 70 n.e. Głównym ich zajęciem było przepisywanie ksiąg Pisma Świętego[4].

Wejście do kompleksu prowadziło przez bramę, przy której znajdowała się dwupiętrowa wieża. Istniały też dwa mniejsze wejścia. W skład budynków wchodziła bardzo duża kuchnia z pięcioma paleniskami. W pobliżu znajdował się refektarz, do którego przylegała mniejsza sala. Znaleziono w niej pozostałości naczyń glinianych, takich jak wazony, półmiski, talerze, dzbanki czy kubki. Odkryto również warsztat garncarski. Ponadto odkopano podłużną salę zgromadzeń, która najprawdopodobniej służyła jako skryptorium, ponieważ znaleziono tam pulpit do pisania i kilka kałamarzy. Wodę dostarczano akweduktem, którą gromadzono w siedmiu cysternach[5].

Na temat esseńczyków wypowiadają się starożytni historycy żydowscy Józef Flawiusz i Filon z Aleksandrii[6]. Podają, że ugrupowanie esseńczyków liczyło 4 tysiące członków, rozproszonych po całej Palestynie, którzy mieszkali we wspólnotach zakonnych[7]. Gdy w roku 68 nadciągała armia rzymska, by zdławić powstanie żydowskie, w skalnych jaskiniach ukryli zwoje, które przetrwały tam aż do połowy XX wieku. Niektóre ze zwojów, jak na przykład Kodeks Damasceński, zawierają reguły, które obowiązywały w społeczności qumrańskiej. Spisano też zasady wiary, które jednakże odbiegały od głównego nurtu judaizmu. Odnaleziono również jeszcze jeden interesujący dokument, który jest zatytułowany *Reguła wojny*. Zawiera on apokaliptyczny opis wydarzeń mających poprzedzić koniec świata.

---

4. Zob. S. Horn, Z archeologią przez kraje biblijne, s. 136.
5. Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 268.
6. Na ich temat wypowiedział się również Pliniusz Starszy.
7. Do wspólnoty mogli należeć wyłącznie mężczyźni i to po rocznym przygotowaniu się. Gdy zostawali pełnoprawnymi członkami społeczności, oddawali jej swe dobra, a swoich zarobków zrzekali się na korzyść wspólnoty.

1.2. Odkrycia

W roku 1947 niejaki Muhammad-adh-Dhib, beduiński pasterz, przypadkowo odkrył w jednej z grot nad Morzem Martwym rękopisy biblijne. Nie czas tu na opisywanie drogi, jaką rękopisy przebyły, aby w końcu dotrzeć do prof. W.F. Albrighta. Faktem jest jednak, że po zbadaniu zawartości stwierdzono, iż dokonano niezwykłego odkrycia. Znaleziono kopie starsze o ok. 1000 lat od dotychczas posiadanych. Wśród innych tekstów biblijnych i niebiblijnych, jeden był niezwykle ważny. Odnaleziono bowiem kompletną księgę Izajasza, zwój mający 7, 34 m długości i 26 cm wysokości[9].

Nie było to jednak jedyne odkrycie. Oprócz groty I, gdzie znaleziono zwój Izajasza, odkryto jeszcze wiele innych grot. „Najstarszy manuskrypt pochodzi z III w. p.n.e., najmłodszy – z II w. n.e. Do dnia dzisiejszego opublikowane zostały nie tylko teksty z qumrańskiej groty I, lecz także z grot II, III i od V do X (1962). Dalej, dobrze zachowany zwój z psalmami, znaleziony w grocie XI, został opublikowany w 1965 r. a w 1971 r. – targum (aramejskie parafrazowane tłumaczenie) Księgi Hioba. Zwoje odkryte w Wadi Murabba'at opublikowano w 1961 r. Z 35 tys. fragmentów odnalezionych w grocie IV i manuskryptów odkrytych w innych miejscach wydano w r. 1968 i 1977 r. jedynie teksty komentarza biblijnego, filakterie (zwitki zawierające pewne teksty biblijne, używane do modlitwy) i targumy. Z kategorii innych tekstów jak dotąd zostały opublikowane jedynie próbki. (...) w 1977 r. Yigael Yadin opublikował długi, 8,5 metrowy tzw. 'Zwój Świątynny". Został on skonfiskowany w Betlejem podczas sześciodniowej wojny w 1967 r., lecz później odkupiony od właścicieli (...) Tekst zawiera wiele religijnych przepisów, listy ofiar i opis, w jaki sposób przyszła świątynia ma być budowana"[10].

---

8. Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 270.
9. A. Millard, Skarby z czasów biblijnych, s. 162.

1.3. Znaczenie odkryć

W Qumran znaleziono teksty pochodzące ze wszystkich ksiąg Starego Testamentu, z wyjątkiem Księgi Estery. Niektóre księgi znaleziono w kilku kopiach. Najwięcej manuskryptów, bo aż 30, dotyczyło Psalmów. Księga Powtórzonego Prawa, czyli 5 Mojżeszowa miała 25, Księga Izajasza 19, natomiast Księga Rodzaju i Księga Wyjścia, czyli 1 i 2 Mojżeszowa, miały po 15 różnych zwojów. W sumie odkryto 179 manuskryptów ksiąg biblijnych. „Przyglądając się uważniej rękopisom biblijnym, dochodzi się do wniosku, że tekst masorecki (tekst znajdujący się we wszystkich drukowanych Bibliach hebrajskich) pochodzi najpóźniej z początków ery chrześcijańskiej. To zaskoczyło wielu uczonych, którzy byli zdania, że pierwotny tekst Biblii hebrajskiej uległ w czasach talmudu i masory tj. II – X w. n.e. rozmaitym przekształceniom”[11]. Z niecierpliwością oczekiwano na publikacje rękopisów z Qumran, aby porównać je z tekstem masoreckim. Randall Price napisał: „Rozczarowanie spotkało tych, którzy oczekiwali, że zwoje ujawnią radykalne zmiany w tekście biblijnym, bo ich treść potwierdziła tylko wiarygodność i stabilność Starego Testamentu, jakim dysponujemy we współczesnych przekładach”[12]. Porównanie zwoju księgi Izajasza znad Morza Martwego z jego młodszą o tysiąc lat kopią masorecką dowiodło, że różnią się minimalnie. Owe różnice polegają na innej pisowni tego samego słowa lub innym szyku wyrazów w zdaniu. Ale przecież już w starożytności istniało kilka form pisowni niektórych słów. Tam, gdzie różnice są większe, kopie z Qumran pozwalają nieraz wyjaśnić pewne pozorne sprzeczności w Biblii. Jako przykład można

10. S. Horn, dz. cyt., s. 137.
11. Tamże, s. 143. Masoreci, to żydowscy uczeni z Palestyny i Babilonii, którzy zaopatrzyli tekst Starego Testamentu w wokalizację, czyli znaki samogłoskowe. Dodali również wstępy i swoje uwagi.
12. R. Price, *Secrets of the Dead Sea Scrolls*, s. 146.

podać manuskrypty Samuela. Tekst qumrański z III w. p.n.e. mówi, że Goliat mierzył znacznie ponad 2 metry, ale nie ponad 3, jak zapisano w tekście masoreckim. Inny tekst z Qumran z 1 Księgi Samuela 11, 1.2 zawiera dwa zdania więcej niż posiadają przekłady masoreckie. A. Palla komentuje: „W tym przypadku ich brak nieco utrudnia pełne zrozumienie poniższego tekstu biblijnego: 'Nadciągnął Nachasz Ammonita i obległ miasto Jabesz w Gileadzie. Oznajmili Nachaszowi wszyscy mieszkańcy Jabesz: Zawrzyj z nami przymierze, a będziemy ci służyć. Odrzekł im Nachasz Ammonita: Zawrę z wami przymierze pod warunkiem, że każdemu z was wyłupię prawe oko: tak okryję hańbą całego Izraela'. Powyższy tekst nie mówi kim był Nachasz, ani dlaczego powziął tak okrutny zamiar wobec mieszkańców Jabesz. Wspomniane dwa zdania, które występują w kopii tej księgi z Qumran, wyjaśniają, że Nachasz był królem Ammonitów, zaś 7000 spośród jego wrogów ukryło się po przegranej bitwie w murach Jabesz, za co mieszkańcy tego miasta mieli ponieść karę, gdy Nachasz obległ ich miasto. Józef Flawiusz, starożytny żydowski historyk, opowiedział tę historię w zgodzie z tekstem znalezionym w Qumran. Sugeruje to, że owe dwa zdania przepadły w późniejszych czasach za sprawą błędu kopisty (tzw. homeoteleuton), który polegał na pominięciu jednego z następujących po sobie zdań, które kończyły się tym samym słowem"[13].

Jedną z najpoważniejszych różnic pomiędzy tekstem masoreckim a tym z Qumran jest kwestia ilości osób przybyłych z Jakubem do Egiptu[14]. Tekst masorecki podaje liczbę 70, natomiast Septuaginta, Nowy Testament[15] i tekst z Qumran liczbę 75. Skąd ta różnica, nie wiadomo.

Generalnie jednak trzeba stwierdzić, że zwoje znad Morza Martwego dowiodły, iż księgi biblijne mimo wielokrotnego ręcznego przepisywania przez

13. A. Palla, Sekrety Biblii, ss. 29.30.

14. Ex 46, 27.

15. Dz Ap 7, 14.

ponad tysiąc lat praktycznie nie zmieniły się. A co najważniejsze, różnice, które występują nie mają wpływu na biblijne zasady wiary[16].

16. Por. A. Palla, dz. cyt., s. 31.

2. Jerozolima

Jerozolima jest jednym z najczęściej wymienianych miast na kartach Pisma Świętego. Pojawia się również w źródłach syryjskich i egipskich pod nazwą Urusalin. Zanim Joab zdobył Jerozolimę i Dawid przeniósł tam stolicę państwa izraelskiego, miasto nazywało się Jebus i należało do Jebuzytów. Według opisu biblijnego Joab wdarł się do miasta wydrążonym przez Jebuzytów chodnikiem prowadzącym do źródła[1].

W roku 975 p.n.e. Salomon przystąpił do rozbudowy miasta. Swój pałac wybudował na miejscu, gdzie dzisiaj stoi meczet Al-Aksa, a na północ od tego miejsca zbudował świątynię. Tradycyjnie, za jej kamień węgielny, uchodzi ogromny głaz pod Kopułą na Skale. W miarę potrzeb rozbudowywano również mury obronne. Niestety, nie wszędzie da się odtworzyć ich przebieg. „Wskutek gęstej zabudowy starej Jerozolimy i braku zgody muzułmanów na prowadzenie prac wykopaliskowych na górze świątynnej badania archeologiczne są wielce utrudnione. Jednak dzięki francusko-angielskim wykopaliskom prowadzonym od lat 60. uzyskano wiele nowych informacji, a niektóre dawne teorie legły w gruzach. Przede wszystkim odsłonięto na spadzistych stokach doliny Cedronu znaczne części starych murów, w tym ową tajemniczą piramidę kamienną, która służyła za mur oporowy poniżej pałacu Salomona. Tutaj zostały także odnalezione bardzo zniszczone tzw. ‘Groby królewskie’ oraz izraelskie domy mieszkalne wzniesione na fundamentach jebuzyckich”[2].

Niestety, starożytna Jerozolima leży pod budynkami współczesnego miasta. Obecny jego podział datuje się na czasy cesarza Hadriana, który w II wieku stworzył cztery dzielnice, gdzie z północy na południe biegła główna

---

1. 2 Sam 5, 8.
2. W. Keller, *Śladami Biblii. Stary Testament w świetle badań naukowych*, ss. 305.306.

ulica *cardo maximus*, ze wschodu na zachód zaś *decumanus*. Natomiast mury dzisiejszej Jerozolimy pochodzą z czasów osmańskiego kalifa Sulejmana. Począwszy od roku 1537, przez trzy lata budował nowe fortyfikacje. Do budowy użył kamieni ze starych murów[3]. Gdy poruszamy kwestię murów, nie można nie wspomnieć o cytadeli. „Już za czasów Heroda Wielkiego ten fragment murów bardzo wzmocniono. Granice Jerozolimy zostały przesunięte aż do tego miejsca za panowania Jana Hirkana (134 – 104 p.n.e.). Przy tej właśnie ścianie Herod wybudował trzy potężne wieże – Hippicus, Fazael i Mariamne – oraz wspaniały pałac. Pałac uległ zniszczeniu w czasach pierwszego powstania, przetrwały jednak ruiny trzech wież, a na południe od tego miejsca obóz wojskowy założyli żołnierze rzymscy. Pielgrzymi przybywający do Jerozolimy w czasach bizantyjskich uznali te fortyfikacje za pałac Dawida. Symbolem Jerozolimy i powrotu do Syjonu stała się Wieża Dawida, w której obecnie mieści się Muzeum Historii Jerozolimy”[4].

2.1. Tunel króla Ezechiasza

W Dolinie Cedronu znajduje się starożytne źródło Gihon, zwane obecnie źródłem Najświętszej Maryi Panny, które zaopatrywało miasto w wodę od

---

3. Jerozolima posiada kilka bram. Najokazalsza jest Brama Damasceńska, pochodząca z czasów Heroda Agryppy (rok 41). W II wieku została powiększona przez cesarza Hadriana. Brama Jafska, pierwotnie zbudowana w kształcie litery L, została przebudowana w roku 1898 z okazji wizyty Wilhelma II. Brama Syjońska wychodzi na górę Syjon. Nieco dalej na południe jest Brama Gnojna, nazwana tak, ponieważ w pobliżu znajdowało się miejskie wysypisko śmieci. Na północ od obszaru świątyni znajduje się Brama Jozafata, zwana też Bramą Lwów. Prawdopodobnie w jej pobliżu został ukamienowany diakon Szczepan. Jest jeszcze Brama Heroda, zwana Bramą Kwietną (zob. S. Kochav, *Izrael – Ludzie, historia, tradycje*, ss. 143.144).
4. S. Kochav, dz. cyt. ss., 144.147.

czasów jego powstania. Jebuzejczycy połączyli tunelem źródło z leżącą pod miastem grotą. Pionowy szyb umożliwiał im wyciąganie wody w skórzanych workach. Źródło, które znajdowało się poza miastem było zakryte, aby wrogowie nie mogli go znaleźć. Żołnierze Dawida jednak znaleźli zamaskowane źródło, przedostali się szybem do miasta i otworzyli bramy miasta, na co czekała armia Dawida, która zdobyła Jebus[5]. Później przy źródle Gihon na króla został koronowany Salomon[6].

W czasach Ezechiasza (Hiskiasza) wykuty został długi tunel, który połączył źródło Gihon ze sztuczną sadzawką leżącą na południowym krańcu miasta[7]. Jego długość wynosi dokładnie 534 metry[8]. Średnia wysokość wynosi 185 cm, szerokość między 61 a 69 cm. Spadek dna na całej długości wynosi ok. 2 metry[9]. Do dzisiaj tunel jest używany. Wody wypływają ze źródła Gihon i wpływają do sadzawki Syloe. Dwie grupy operacyjne drążyły tunel z dwóch stron, by spotkać się w środku[10].

W roku 1880 niedaleko ujścia kanału odkryto na ścianie inskrypcję, w której budowniczowie opisali metodę drążenia tunelu i podali jego długość oraz głębokość. Inskrypcję wycięto wraz z fragmentem skały. Dzisiaj znajduje się ona w muzeum archeologicznym w Stambule, dokąd zabrali ją Turcy, którzy w tamtych czasach zarządzali Jerozolimą[11].

---

5. 2 Sam 5, 8; 1 Krn 11, 6.
6. 1 Krl 1, 33.44.
7. Z niewyjaśnionych przyczyn tunel ma kształt litery S.
8. Zob. A. Millard, *Skarby z czasów biblijnych*, s. 126.
9. Zob. S. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 131.
10. Horn pisze, że „po pewnych znakach można jeszcze dziś stwierdzić, jak precyzyjnie, w oznaczonym z góry miejscu doszło do połączenia drążonych kanałów. Dokonano tego po kilku nieudanych próbach: ślepe przedłużenia tunelu sugerują, że inżynierowie odkryli swoje błędy i skorygowali je, zanim drążenie nie posunęło się za daleko w fałszywym kierunku" (tamże).
11. Por. A. Millard, dz. cyt., s.127.

2.2. Wzgórze świątynne

Teren byłej świątyni izraelskiej to dzisiaj święty islamski okręg Haram asz-Szarif[12]. Blisko trzy tysiące lat temu nabył go Salomon, aby wybudować świątynię. Ale jeszcze wcześniej w tym samym miejscu Abraham był gotów złożyć w ofierze swego syna Izaaka. Od Salomona aż do zniszczenia drugiej świątyni przez Rzymian w roku 70, było to najświętsze miejsce dla Żydów. Nie zachowały się żadne pozostałości pierwszej świątyni. Stary Testament sprawozdaje, że w czasach panowania Rechabeama, egipski król Szeszonk (Szyszak) najechał Jerozolimę „i zabrał skarby świątyni Pańskiej i skarby domu królewskiego; wszystko to zabrał. Zabrał też złote tarcze, które kazał sporządzić Salomon”[13]. W roku 586 p.n.e. świątynia została doszczętnie zburzona przez Babilończyków. Druga świątynia, zbudowana przez Zorobabela a potem rozbudowana przez Heroda, ostała się do roku 70. Potem w tym miejscu były świątynie chrześcijańskie i muzułmańskie, a może i rzymskie. Uczeni wiodą spory jedynie o to, w jakiej powstawały kolejności. Np. S. Horn podaje, że „na tym miejscu został wzniesiony chrześcijański kościół, który Arabowie przekształcili w meczet Al-Aksa. Następnie wybudowali kilka innych budowli, z których najpiękniejszą jest Kopuła Skały”[14]. Natomiast S. Kochav pisze, że „obszar świątyni leżał w ruinie ponad sto lat, co najmniej do objęcia rządów przez Hadriana. Pośród ruin powstała wówczas prawdopodobnie świątynia Jupitera. Dopiero po podboju arabskim w roku 638 obszar świątyni odzyskał splendor. W latach 691 - 692 ukończono budowę meczetu Kopuła na Skale. Meczet Al-Aksa wznoszono w kilku etapach – najpierw postawiono olbrzymi drewniany budynek, mogący pomieścić 3000 wiernych, później zaś imponującą budowlę z kamienia z piętnastoma nawami. Dalej na południe powstało kilka

12. Po hebrajsku Har ha-Bajit.
13. 1 Krl 14, 26.
14. S. Horn, dz. cyt. s. 131.

wspaniałych pałaców połączonych z obszarem świątyni wybudowanych za czasów Heroda Antypasa. Pałace uległy kompletnemu zniszczeniu w 1033 roku podczas trzęsienia ziemi i nigdy nie zostały odbudowane. W trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych po 1967 roku na południowy zachód od obszaru świątyni odnaleziono ich resztki. W roku 1099, kiedy Jerozolimę zajęli krzyżowcy, meczet Kopuła na Skale stał się świątynią chrześcijańską. Meczet Al-Aksa najpierw pełnił funkcje pałacu władcy Królestwa Jerozolimskiego, później zaś mieścił kwatery templariuszy"[15].

W okresie mameluckim zachodnia i północna ściana obszaru świątynnego zostały otoczone budowlami, z których na szczególną uwagę zasługuje Al-Madrasa al-Aszrafi, przebudowana w latach 1479 –1482 i ozdobiona fasadą z łukowatym wejściem przez sułtana Qa'itbej'a. Jego imię nosi też fontanna, która tam się znajduje. Kolejnej przebudowy dokonano za Turków osmańskich[16].

Kopuła Skały[17], po kamieniu Kaaba w Mekce, jest najświętszym miejscem dla mahometan. Uczeni są zgodni, że skała znajdująca się pod kopułą jest miejscem, na którym w czasach Starego Testamentu stał ołtarz całopaleń. Pod skałą jest grota, która przez pionowy otwór połączona jest z meczetem[18]. Przez ten otwór kapłani wrzucali do groty pozostałości ofiar, a więc krew, kości i popiół. W taki sposób oczyszczali ołtarz. Kiedyś grota była połączona z Doliną Cedron za pomocą tunelu, który później zasypano[19].

---

15. S. Kochav, dz. cyt., s. 155.
16. Do roku 1856, kiedy podpisano traktat turecko-rosyjski, wstęp na wzgórze świątynne mieli jedynie wyznawcy islamu.
17. Kopuła Skały jest często nazywana meczetem Omara, ale niewłaściwie (zob. S. Horn, dz. cyt., s. 131).
18. Oprowadzający po terenie świątynnym przewodnicy arabscy opowiadają, że ze skały, która znajduje się w meczecie, prorok Mahomet wstąpił do nieba. Skała chciała pójść za prorokiem, lecz zjawił się anioł, który ją zatrzymał. I tak skała zawisła w powietrzu, przez co wytworzyła się grota.
19. W ten sposób resztki ofiar wydalano z centrum miasta bez konieczności noszenia ich

Przy południowo-wschodnim narożniku placu świątynnego leżą podziemne hale, zwane stajniami Salomona, choć żadna część tej budowli nie pochodzi z czasów Salomona. Ściany dolne i filary pochodzą z czasów Heroda Wielkiego, a mury, które znajdują się wyżej, zostały wybudowane przez krzyżowców, którzy sklepioną budowlę wykorzystywali jako stajnie. Z czasów Heroda pochodzi również zachodni mur, stanowiący „ścianę płaczu".

Po wojnie sześciodniowej w roku 1967, kiedy Izrael przejął kontrolę nad całą Jerozolimą, archeolodzy żydowscy podjęli wiele ważnych wykopalisk w rejonie Starego Miasta. M.in. prof. Nahman Avigad odkopał dom patrycjuszowski z czasów rzymskich o pow. 186 metrów, w którym odkryto importowane z Italii delikatne naczynia stołowe. Odkryto również mur miejski z czasów Ezechiasza lub jego syna Manassesa, który odsłonięto na długości ok. 65 metrów. Potwierdziło to fakt, że zachodnia część Jerozolimy została włączona w obręb ufortyfikowanego miasta w wieku VII p.n.e. a może nawet wcześniej. Natomiast prof. Benjamin Mazar odkrył wiele pozostałości z czasów Heroda Wielkiego, np. wybrukowaną ulicę z I wieku n.e., na której leżało wiele dużych bloków skalnych pochodzących ze zburzonej świątyni. Ponadto odkryto gigantyczne bloki kamienne o ponad 10-metrowej długości, pochodzące z portyku królewskiego. Zachowały się 34 rzędy tych bloków, każdy grubości ok. 115 cm, a ponieważ przywalone były gruzem i nie narażone na wpływ warunków atmosferycznych, zachowały się w doskonałym stanie[20].

2.3. Góra Oliwna i ogród Getsemane

Góra Oliwna znajduje się za doliną Cedronu, która oddziela ją od Starego Miasta. Leży na wysokości 809 metrów n.p.m. i jest jednym z najwyższych

---

poprzez dziedziniec świątynny.

20. Por. S. Horn, dz. cyt., s. 135.

szczytów w Izraelu. Z góry rozciąga się wspaniały widok na Jerozolimę i okolice[21].

W Starym Testamencie są dwa znamienne fragmenty dotyczące Góry Oliwnej. Pierwsze znajduje się w Księdze Ezechiela: „I uniosła się chwała Pana ze środka miasta, i zatrzymała się na górze, która jest na wschód od miasta”[22]. Drugi w Księdze Zachariasza: „Jego nogi staną w owym dniu na Górze Oliwnej, która leży naprzeciwko Jeruzalemu od wschodu, tak że Góra Oliwna rozpadnie się w środku na wschód i na zachód, tworząc wielka dolinę. Połowa góry cofnie się na północ, a druga na południe”[23]. Również Nowy Testament wielokrotnie wymienia Górę Oliwną, szczególnie opisując tzw. Wielki Tydzień, związany z Jezusem Chrystusem. Na szczycie góry stoi kaplica upamiętniająca jego wniebowstąpienie. W pobliżu jest tez kościół Paternoster[24], gdzie Jezus nauczał swoich uczniów, m.in. modlić się. Inny kościół, Dominus Flevit[25], upamiętnia miejsce, gdzie Jezus płakał nad Jerozolimą. Najbardziej malowniczym kościołem jest cerkiew Marii Magdaleny, posiadająca siedem złotych kopuł.

Na zachodnich stokach Góry Oliwnej znajdują się dwa ogrody, które roszczą sobie prawo do bycia ogrodem Getsemane. Jeden należy do Kościoła rzymskokatolickiego, drugi prawosławnego. Być może, że oba kiedyś tworzyły

---

21. Horn pisze: „U stóp góry leży malownicza Jerozolima z dzielnicami w obrębie starych murów i z nowymi kwartałami mieszkalnymi. Na wschodzie widać Pustynię Judzką, Dolinę Jordanu i Morze Martwe, jak również daleko na horyzoncie Płaskowyż Moabski. Na zachodzie – Góry Judzkie opadające w kierunku Morza Śródziemnego, na południu wyraźnie zarysowuje się Betlejem, a w oddali wznoszą się góry Hebronu i Negew. Na północy spostrzegamy także wiele historycznych miejsc: Gibeę Saula, Mizpę Samuela, a w przejrzyste dni – góry Ebal i Gerizim w Samarii” (dz. cyt., s. 135).
22. Ez 11, 23.
23. Zach 14, 4.
24. Paternoster = Ojcze nasz.
25. Zob. Łk 19, 41.

jeden ogród. Na pewno jednak rosnące tam drzewa oliwne nie pamiętają czasów Chrystusa, co sugerują przewodnicy.

2.4. Golgota i grób Chrystusa

Kiedy w roku 1987 po raz pierwszy odwiedziłem Ziemię Świętą, m.in. w dniach 13-19 września, na zaproszenie burmistrza Jerozolimy Teddy Kolleka i Uniwersytetu Hebrajskiego, wziąłem udział w konferencji na temat religii i archeologii. Głównymi mówcami byli m.in.: prof. Wiliam Shea – wybitny archeolog i znawca Nowego Testamentu z Andrews University w USA, prof. R.J.Z. Werblowsky i dr Steve Kaplan z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, dr Daniel Rossing – dyrektor Departamentu ds. Społeczności Chrześcijańskich Ministerstwa Wyznań Religijnych Państwa Izrael, dr David Marshall z Wielkiej Brytanii i in. Konferencja odbywała się nie tylko w salach wykładowych, ale również w terenie, a dotyczyła m.in. takich kwestii, jak usytuowanie wzgórza Golgoty i grobu Chrystusa. Przekazano nam wyniki badań archeologicznych, które były zaskakujące. Otóż w Jerozolimie jest 14 miejsc, gdzie mogła być Golgota i kilka, gdzie mógł być grób Chrystusa[26].

Odwiedzający Jerozolimę chrześcijanie najczęściej pielgrzymują do Bazyliki Grobu Świętego, gdzie jak wierzą znajdowała się Golgota i grób Chrystusa. Kościół został wybudowany za czasów cesarza Konstantyna Wielkiego na miejscu, które wskazała jego matka Helena[27]. Oryginalny kościół był zbudowany na osi wschód-zachód. Po zachodniej stronie znajdował się grób, który był zwieńczony złotą kopułą. Golgota wyrastała z obszernego dziedzińca

---

26. Por. Materiały z konferencji, zob. też: D. Marshall, *Where Jesus walked*, s.74; A. Górski, *Chodziłem tam, gdzie chodził Jezus*, s. 9; B. Koziróg, Święte miejsca, ss. 12-14.; S. Dąbrowski, Współczesny Izrael, ss. 6-8.
27. Helena, która twierdziła, że w sprawie Golgoty miała wizję, ogłoszona została świętą Kościoła rzymskokatolickiego.

otoczonego kolumnadą. Kościół został zniszczony. Ocalały jedynie niektóre fragmenty, do których dostawiano różne przybudówki, które dzisiaj stanowią kompleks kościelny zawiadywany przez kilka wyznań[28]. Grób należy do Kościoła ortodoksyjnego, Golgota do Kościoła rzymskokatolickiego. Z powodu sporów pomiędzy chrześcijanami, do XIV wieku pieczę nad kluczami do kościoła miał muzułmański strażnik[29].

Alternatywnym do grobu w bazylice jest odkryty przez generała Gordona grobowiec wykuty w skale, który znajduje się w ogrodzie Garden Tomb. Do dziś są toczone dyskusje, który grób jest prawdziwy. Pewne względy przemawiają za jednym bądź drugim miejscem. A jak było naprawdę? Być może było to zupełnie jeszcze gdzie indziej[30].

---

28. Por. B. Koziróg, Tajemnice i proroctwa Pisma Świętego, s. 119.
29. Nawet dzisiaj sytuacja jest skomplikowana. Chrześcijanie różnych obrządków mają tytuły własności pojedynczych fragmentów kościoła, np. ściany, kolumny czy nadproża (Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 175).
30. Por. S. Horn, dz. cyt., ss. 126.127; A. Millard, dz. cyt., ss. 174.175.

3. Galilea

3.1. Dan

Tell el-Qadi to współczesna miejscowość, gdzie kiedyś leżało starożytne Dan, najdalej na północ wysunięta miejscowość Izraela. W Dan król izraelski Jeroboam ustanowił jedno z dwóch centrów religijnych państwa północnego po rozpadzie królestwa Salomona. Drugie było w Betel[1]. W obydwu wprowadził bałwochwalczy kult cielców[2].

Od roku 1966 w Dan prowadzone były wykopaliska przez prof. Abrahama Birana, który odkrył m.in. dobrze zachowaną bramę miejską z czasów królów izraelskich oraz grób rodzinny z XIV lub XIII wieku p.n.e., zawierający 45 szkieletów i przedmioty pogrzebowe pochodzące z Myken. Na akropolu odkopano platformę o wymiarach 19x18,3 m, do której prowadziły 5-metrowe schody. Na niej znaleziono ceramikę datowaną na IX wiek p.n.e. Platforma stanowiła sanktuarium Jeroboama, gdzie stał złoty cielec[3].

3.2. Bar Am

Bar Am leży w Górnej Galilei. Znajdują się tam dobrze zachowane ruiny synagogi[4], której fasada zachowała się w niektórych miejscach do II piętra. Wejście do synagogi zwrócone jest w kierunku Jerozolimy. Budynek posiadał wiele zdobień, m.in. dwie skrzydlate Nike a zbudowany został na planie

1. 1 Krl 12, 28-30.
2. 1 Krl 15, 30.
3. Zob. S. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 160.
4. Zbudował ją prawdopodobnie rabbi Symeon Bar Jochai.

bazyliki. Pomieszczenie było podzielone na trzy nawy przez dwa rzędy kolumn. Posadzka była ułożona z kamiennych płyt. W środku znajdowały się rzeźby z kamienia, m.in. głowa lwa oraz kamienny panel z muszlą, liściem i geometrycznym wzorem[5].

3.3. Hazor

Hazor leży niespełna 25 kilometrów na północ od Tyberiady na ważnym niegdyś szlaku Via Maris. W starożytności było to miasto o dużym znaczeniu. Księga Jozuego nazywa je stolicą wszystkich królestw tego rejonu[6]. Miasto miało powierzchnię 110 ha, a samo akropolis 12 ha. Jozue je zdobył i spalił[7]. Później jednak dźwignęło się z ruin i nawet w czasach sędziów uciskało Izraelitów aż do momentu, kiedy zostało ponownie zniszczone przez Deborę i Baraka[8]. Potem odrodziło się po raz kolejny, już za czasów królów izraelskich. Salomon wybrał Hazor, obok Megiddo i Gezer, na miasto garnizonowe[9].

W latach 1955-1958 i 1968-1970 wykopaliska w Hazor prowadził prof. Yigael Yadin. Badania wykazały, że dolne miasto było zamieszkane od XVIII do XIII wieku p.n.e. Górne miasto, akropolis, było zasiedlone, z małymi przerwami od XXVII wieku p.n.e. do okresu hellenistycznego. Odkryto także fortyfikacje Salomona, m.in. bramę miejską, która była identyczna z tymi w Megiddo i Gezer. Znaleziono także podziemny system zaopatrzenia w wodę, co było szczególnie istotne w czasie oblężenia miasta[10].

---

5. Zob. S. Kochav, *Izrael – ludzie, historia, tradycje*, s. 199.
6. Joz 11, 10.
7. Joz 11, 11.
8. Sędz 4.
9. 1 Krl 9, 15.
10. Instalacja skonstruowana w IX wieku p.n.e. składa się z cylindrycznego szybu o średnicy 16 m i 30 m głębokości ze schodami biegnącymi w dół wokół ścian szybu.

3.4. Kafarnaum

Nazwa miejscowości pochodzi od Kfar Nahum – osiedle Nahuma. Tutaj była galilejska baza Jezusa Chrystusa w domu Szymona Piotra. W Kafarnaum, które założono w XIII wieku p.n.e., podczas prac archeologicznych znaleziono ślady zabudowań, m.in. ruiny domu mieszkalnego z I wieku n.e., który okrzyknięto domem św. Piotra. Ale najważniejszym zabytkiem Kafarnaum jest synagoga z IV wieku, która najprawdopodobniej została zbudowana na miejscu synagogi, w której nauczał Jezus[11]. Synagogę wzniesiono z białego piaskowca, który świetnie kontrastował z czarnym bazaltem, z którego budowano domy mieszkalne.

3.5. Safed i Meiron

Safed był ośrodkiem żydowskiego mistycyzmu. Tam w wieku XVI wydawano pierwsze drukowane książki w języku hebrajskim. W wieku XVII w Safedzie działało 300 rabinów, 18 szkół religijnych, 21 synagog. Natomiast w Meiron, 8 km od Safedu mieszkał rabbi Symeon bar Jochai, autor dzieła pt. *Zohar*, najsławniejszego zbioru żydowskich doktryn mistycznych. W czasie prac badawczych odnaleziono tam pracownię bednarską, gdzie wytwarzano beczki do transportu oleju, z którego słynęła Galilea. W Meiron znajdują się także ruiny synagogi zbudowanej w III wieku. Fasada przetrwała, natomiast nadproże nad głównym wejściem pękło i grozi zawaleniem[12].

Na dnie szybu jest wejście do pochyłego tunelu długości 35 m i 5 m wysokości. Tunel kończy się rezerwuarem, będącym naturalnym zbiornikiem wody. Zob. S. Horn, dz. cyt., s. 161.

11. W Ewangelii Łukasza 7, 5 czytamy o synagodze, która została wzniesiona w Kafarnaum z pieniędzy rzymskiego setnika.
12. Tradycja głosi, że zawalenie się nadproża zapowiada przyjście Mesjasza.

Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 212.

3.6. Sefforis

Za panowania Hasmoneuszów Sefforis było stolicą Galilei[13]. Miasto zapewne dobrze znane było Jezusowi. Po zburzeniu Jerozolimy w roku 70 wielu Żydów udało się stamtąd do Galilei. Przez 17 lat w Sefforis swoją siedzibę miał Sanhedryn. Po tym okresie przeniesiono ją do Tyberiady. W Sefforis została skompilowana pierwsza wersja żydowskiego prawa, czyli Miszna. Dokonał tego Juda ha-Nasi.

Archeolodzy odkryli w Sefforis rezydencję pałacową pochodzącą z III wieku, która składa się z dużej sali głównej oraz pomieszczeń mieszkalnych, rozmieszczonych po trzech jej stronach. Czwarty bok sali łączy się z dziedzińcem, na którym była kiedyś sadzawka. Najciekawszym odkryciem jest mozaika posadzkowa znaleziona w głównej sali. Przedstawia greckiego boga Dionizosa a w centrum mozaiki widnieje portret kobiety[14].

3.7. Tyberiada

Tyberiadę założył Herod Antypas, syn Heroda Wielkiego, gdzie przeniósł stolicę Galilei z Sefforis. W Tyberiadzie powstała znaczna część Talmudu, zbioru tradycji żydowskich, zwłaszcza religijno-prawnych. Podczas prac wykopaliskowych odsłonięto główną ulicę, biegnącą przez całe miasto z północy na południe a także łaźnię, dekorowaną mozaikami z przedstawieniami ryb oraz ruiny rzymskiej bazyliki. Odkryto także kilka synagog z trzynastu, które istniały w mieście[15].

---

13. Miasto rozkwitło dzięki położeniu przy dwóch głównych szlakach Palestyny. Jeden biegł od wybrzeża koło Akki na wschód przez Tyberiadę, drugi natomiast na południe do Jerozolimy i Hebronu.
14. Mozaikowy portret tej kobiety jest często nazywany *Moną Lizą Galilei*. Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 220.
15. Tamże, ss. 217.218.

3.8. Nazaret

W Nazarecie, gdzie wychowywał się Jezus, znajdują się dwa kościoły, które są oblegane przez pielgrzymów i turystów. Pierwszy to Bazylika Zwiastowania, która stoi na miejscu, odkrytych podczas prac renowacyjnych, starszych budowli chrześcijańskich. Drugi natomiast to kościół św. Józefa z grotą, gdzie miał mieścić się warsztat Jozefa[16].

3.9. Góra Tabor

Po raz pierwszy w Starym Testamencie czytamy o górze Tabor, gdy Biblia opisuje zwycięstwo Debory i Baraka nad królem Hazoru[17]. W czasach pierwszego powstania żydowskiego mieściła się tam twierdza. Opisane w Nowym Testamencie przemienienie Jezusa też miało się odbyć na górze Tabor[18].

3.10. Kana

Biblijna Kana Galilejska[19] mogła znajdować się w dzisiejszych dwóch miejscach. Pierwsze to Chirbet Qana, gdzie archeolodzy odkryli osadę z czasów rzymskich. Drugie miejsce to dzisiejsza miejscowość Kfar Kana, oddalona od Nazaretu niespełna 7 kilometrów, gdzie znajdują się dwa kościoły, jeden rzymskokatolicki, drugi ortodoksyjny, oba zbudowane – jak twierdzą ich właściciele – na miejscu cudu dokonanego przez Jezusa.

---

16. W kościele św. Józefa znajduje się baptysterium, gdzie wcześni chrześcijanie dokonywali chrztów przez zanurzenie.
17. Sędz 4, 6.
18. Mt 17, 1-8.
19. W Kanie Jezus uczynił pierwszy cud, przemienił wodę w wino. Zob. Jan 2, 1-11.

3.11. Bet Szearim

To, co szczególnie przyciąga badaczy starożytności do Bet Szearim, to katakumby, cmentarz żydowski, wyżłobiony w miękkim piaskowcu. Podczas prac wykopaliskowych odkryto również synagogę zbudowaną na planie bazyliki. Do ścian były przytwierdzone tablice z nazwiskami darczyńców na rzecz synagogi. Oprócz tego odkryto ogromny budynek, prawdopodobnie gmach użyteczności publicznej. Trudno jednak ustalić dokładnie, jakim celom miał służyć[20].

20. Na pewno nie była to bazylika, jak podawali niektórzy archeolodzy.

4. Równina Nadmorska i Samaria

4. 1. Akka (Akra)

Akka, miasto na wybrzeżu Morza Śródziemnego, uważana była w przeszłości za strażnika Ziemi Świętej, bądź bramę do tego kraju. W starożytności była strategicznym miastem, często podbijanym przez różnych najeźdźców. Jednym z nich był faraon Totmes III[1], innym Ramzes II[2]. Zapewne Akka wchodziła w skład królestwa Dawida, który podbił wszystkie ziemie aż do Tyru. Za czasów Ptolemeusza II Filadelfosa Akka uzyskała status państwa-miasta i dużą niezależność. Zmieniono wówczas jej nazwę na Ptolemais.

Podczas swej trzeciej podróży misyjnej miasto odwiedził apostoł Paweł. Kiedy w latach 66-70 trwało powstanie żydowskie, w Akce Rzymianie mieli bazę wojskową. W roku 636 miasto odzyskało dawną nazwę po zajęciu przez Arabów. Straciło ją ponownie w roku 1104 po wkroczeniu krzyżowców. Przez 83 lata nazywało się St Jean d'Arc[3].

Starożytna Akka leżała na wzniesieniu. Ruiny, które tam odkopano, datuje się na okres XXII – II wieku p.n.e. Mury krzyżowców zostały prawie całkowicie przykryte budowlami nowego miasta, natomiast te, które można zobaczyć obecnie, zbudował Dżazzar Pasza[4]. Najokazalszą budowlą na Starym Mieście jest cytadela. Archeolodzy odkopali podziemne przejście do murów

---

1. Nie dziwi zatem, że Akka pojawia się w listach z Amarny.
2. Zdobycie Akki przez Ramzesa II przedstawia relief, który znajduje się w świątyni Amona w Karnaku.
3. W roku 1187 miasto zdobył Saladyn, natomiast w roku 1291 władzę przejęli mamelukowie.
4. Dżazzar Pasza (1775-1804) w roku 1799 z pomocą Brytyjczyków przełamał oblężenie wojsk Napoleona i zatrzymał marsz wojsk francuskich na północ.

miejskich na północy i na południe do portu[5].

4.2. Dor

Pierwsze wzmianki na temat portu w Dor znajdujemy w tekstach egipskich za panowania Ramzesa II. Odkrycia archeologiczne są datowane już na XX wiek p.n.e. Najpierw była to osada kananejska, potem osiedli tam Fenicjanie. Wreszcie Dor zdobył Dawid[6], ale Izraelici nigdy nie byli tam w większości. Zawsze kulturowo i liczebnie przeważali Fenicjanie[7]. Dopiero za panowania Ptolemeuszy miasto opanowała kultura hellenistyczna[8]. Do czasu wybudowania portu w Cezarei, Dor było ważnym portem.

Archeolodzy odkryli pozostałości murów oraz bramy, prawdopodobnie z czasów króla Achaba. Znaleziono także warsztaty rękodzielnicze, gdzie wytwarzano płótno i purpurę, amfory, pojemniki na oliwę. Podczas prac podwodnych natrafiono na szczątki greckiego statku[9].

4.3. Cezarea

Miasto i port zostały zbudowane przez Heroda Wielkiego i nazwane Cezareą na cześć Oktawiana Augusta. Miasto miało amfiteatr, agorę i utwardzane ulice, pod którymi biegły kanały. W centrum miasta znajdowała się świątynia poświęcona Romie i Augustowi, którą było widać daleko z morza, a na nabrzeżu stała wysoka latarnia morska. Na niewielkim cyplu Herod

---

5. Por. S. Kochav, Izrael – ludzie, historia, tradycje, s. 209.
6. 2 Sam 24, 6-7.
7. Asyryjczycy, Babilończycy i Persowie, którzy później zdobywali miasto, też zawsze byli w mniejszości.
8. Pod rządami Ptolemeusza II Filadelfosa (283-246 p.n.e.).
9. Zob. S. Kochav, dz. cyt. , s. 237.

zbudował wspaniały pałac[10].

Po śmierci Heroda w Cezarei ustanowiono siedzibę prefekta prowincji judejskiej. W trakcie prac archeologicznych odkryto kamień z inskrypcją wymieniającą prokuratora Poncjusza Piłata. Tam też apostoł Piotr nawrócił rzymskiego setnika Korneliusza[11].

W Cezarei mieszkało dwóch wybitnych uczonych chrześcijańskich. W III wieku był to Orygenes[12], natomiast w wieku IV Euzebiusz[13]. W roku 640, kiedy Cezarea dostała się pod panowanie arabskie, port podupadł. Dopiero, gdy w roku 1101 miasto zdobyli krzyżowcy, odzyskał swoją świetność. Mury, które pozostały z tamtych czasów, wzbudzają podziw do dnia dzisiejszego. Wodę, co należy podkreślić ku chwale starożytnych, doprowadzono akweduktem ze źródeł na Górze Karmel[14]. Na południe od miasta archeolodzy odkryli teatr, który odnowiono i dzisiaj odbywają się w nim koncerty muzyczne. Na północny wschód od miasta natomiast znaleziono amfiteatr o rozmiarach 65x103 metry[15].

4.4. Megiddo

Megiddo kojarzy się z Armagedonem, który jest wspomniany w

---

10. Herod zbudował Cezareę, aby osłabić znaczenie Jerozolimy, która była ośrodkiem wspólnoty żydowskiej.
11. Dz Ap 10.
12. Orygenes wychodząc z założeń neoplatońskich i stoickich stworzył koncepcję kosmologiczno-eschatologiczną, według której świat materialny, jak również dusze ludzkie powrócą do pierwotnej jedności z Bogiem.
13. Euzebiusz był teologiem i historykiem Kościoła, jak również biskupem Cezarei. Na soborze w Nicei próbował łagodzić spór z Ariuszem.
14. Akwedukt nadal można podziwiać na północ od Cezarei.
15. Oznacza to, że był on większy niż rzymskie koloseum. Podobnie jak w Rzymie, w Cezarei odbywały się walki gladiatorów.

Apokalipsie św. Jana[16]. Nazwa Armagedon pochodzi z hebrajskiego Har-Megiddo (góra Megiddo). Z Megiddo rozciąga się widok na równinę Jezreel oraz górę Tabor. Na wschodzie widać wzgórza Gilboa i Nazaret, natomiast na północnym zachodzie pasmo Karmelu. W roku 1479 p.n.e. Megiddo zostało zdobyte przez faraona Totmesa III, którego armia nadciągnęła od południa. Po 7-miesięcznym oblężeniu twierdza padła[17].

Badania archeologiczne dowiodły, że Megiddo było zamieszkane jeszcze przed 3300 rokiem p.n.e. i znajdował się tam ważny ośrodek religijny. Było to centrum świątynne[18], a w nim wysoki na 1,5 m okrągły ołtarz o średnicy blisko 9 m. Miasto było otoczone grubym murem, datowanym na rok 2000 p.n.e. Z tego samego okresu pochodzi brama. Odkryto także wyroby z kości w pałacu datowane na lata 1550-1150 p.n.e., a pochodzące z Egiptu, Asyrii, Kanaanu i Anatolii. Wśród nich są grzebienie, puzderka, figurki do gier planszowych i inne drobiazgi[19].

Odnaleziono także pozostałości budynków z czasów, kiedy Megiddo było twierdzą Salomona[20]. Odkryto kamienne bloki oraz kolumny zwieńczone protojońskimi kapitelami, które pochodziły z budowli pałacowej, gdzie tylne ściany większych budynków wchodziły w skład obwarowań. Znaleziono także pomieszczenia, które były prawdopodobnie stajniami króla Salomona, o których czytamy w Starym Testamencie[21]. „Każda z odkrytych konstrukcji składa się z podłużnych sal, podzielonych na całej długości pośrodku rzędami podwójnych kolumn. Pomiędzy tymi kolumnadami umocowano bloki kamienne z

---

16. „I zgromadzono ich na miejscu zwanym Har-Magedon” (Ap 16, 16).
17. Bitwa pod Megiddo została uwieczniona na ścianach świątyni Amona w Karnaku. Tekst hieroglificzny relacjonuje zdobycie Megiddo przez Totmesa III.
18. W pobliżu odkryto jeszcze trzy inne świątynie.
19. Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 229.
20. 1 Krl 9, 15.
21. 1 Krl 9, 19.

wgłębieniami, które przypominają żłoby dla koni. W niektórych blokach wykuto otwory, jak się zdaje, do uwiązywania zwierząt. Na północ od Megiddo odkryto 12 takich podłużnych budowli, na południe zaś 5 budynków z wejściami wychodzącymi na przestronny dziedziniec. Pośrodku owego dziedzińca znajdowała się duża kwadratowa konstrukcja, być może wodopój dla koni"[22]. Megiddo było często nazywane „miastem rydwanów"[23]

Kiedy państwo izraelskie uległo podziałowi, Megiddo nadal było twierdzą z murem, którego grubość wynosiła 4 metry. Miasto miało 80-metrowy tunel prowadzący do źródła znajdującego się poza murami. Posiadało również silos zbożowy o pojemności 12800 korców. Dopiero po zabiciu króla Jozjasza przez faraona Necho, miasto zaczęło tracić na znaczeniu[24]. Pod koniec okresu perskiego, po trzech tysiącach lat istnienia, Megiddo legło w ruinie.

4.5. Sychem, Ebal i Gerizim

Nablus to dzisiejsza nazwa starożytnego Sychem, gdzie rozegrało się wiele scen biblijnych. W tej dolinie, pomiędzy górami Ebal i Gerizim, Abraham wybudował ołtarz Bogu po przybyciu do Kanaanu[25]. Jakub, wnuk Abrahama również obozował w pobliżu Sychem. W mieście została zgwałcona przez księcia tej ziemi jego córka Dina. W rewanżu jej bracia w podstępny sposób wymordowali mieszkańców miasta[26].

Kiedy Izraelici pod wodzą Jozuego zdobywali Kanaan, zajęli Sychem bez walki[27]. Później odbyła się tam interesująca uroczystość. Sześć pokoleń

---

22. S. Kochav, dz. cyt., s. 230.
23. Zob. *Atlas miejsc biblijnych*, s. 50.
24. 2 Krl 23, 29-35; 2 Krn 35, 20 – 36, 4.
25. Gen 12, 6.7.
26. Gen 33, 18 – 34, 31.
27. Dowiadujemy się o tym ze znalezionego w roku 1887 w archiwach Tell el-Amarna listu króla Jebus (późniejszej Jerozolimy) napisanego do faraona.

izraelskich stanęło na zboczach góry Ebal, na północ od Sychem, natomiast sześć pozostałych na stokach góry Gerizim, na południe od miasta. Jozue, zgodnie z życzeniem Mojżesza[28] wzniósł ołtarz na górze Ebal i wyrył na kamieniu Prawo Boże, a potem odczytał słowa błogosławieństwa i przekleństwa[29]. Izraelici na przemian, z dwóch gór, akceptując słowa Jozuego, wypowiadali słowo „amen”[30].

W czasach sędziów Sychem było siedzibą Abimelecha, syna Gedeona, który je w końcu zniszczył[31]. Po śmierci Salomona, podczas zgromadzenia ludu izraelskiego, doszło tam do podziału królestwa za Rechabeama[32].

W czasach rzymskich miasto nazywało się Sychar i zamieszkane było przez Samarytan. W pobliżu miasta Jezus odbył interesującą rozmowę z Samarytanką, co jest odnotowane na kartach Nowego Testamentu. Później został zaproszony przez mieszkańców, aby zatrzymał się w Sychar przez dwa dni[33].

Wykopaliska archeologiczne po raz pierwszy były prowadzone w Sychem przez ekipę niemiecką w latach 1913-1934, jednak bez większych rezultatów. Dopiero w latach 1956-1972 Amerykanie pod kierownictwem prof. G. E. Wrighta odkopali system fortyfikacyjny. Mury sięgają wysokości 10 m a posiadają 4,5 m grubości. Znaleziono również dwie bramy miejskie a także fundamenty świątyni Baala, która została zburzona prawdopodobnie w XII wieku p.n.e[34]. Przy świątyni znaleziono kamienny słup, przy którym

---

28. Deu 27, 4.5.12.13.
29. Joz 8, 30-35.
30. Deu 27 i 28.
31. Sędz 9.
32. 1 Krl 12.
33. Jan 4.
34. Data zgadza się z chronologią biblijną okresu sędziów i czasem zniszczenia miasta przez Abimelecha. Jest to jedno z nielicznych pozabiblijnych potwierdzeń Biblii z okresu sędziów.

prawdopodobnie obwołano Abimelecha królem[35].

W IV wieku p.n.e. Samarytanie wybudowali świątynię na górze Gerizim. I mimo, że dwa wieki później została zburzona przez Jana Hirkana, do dnia dzisiejszego zbierają się przy ruinach i składają na ofiarę baranka paschalnego[36].

4.6. Samaria

Samaria była drugim co do wielkości miastem starożytnej Palestyny i stolicą państwa północnego, założoną przez króla Omriego, ojca Achaba, który kupił miejsce pod budowę miasta od Szemera za dwa talenty srebra[37]. Miejsce było wyborne, bowiem wzgórze, na którym zbudowano miasto, leży z dala od gór, trudne więc było do zdobycia. Nie potrafił tego uczynić nawet Ben Hadad, król Damaszku. Udało się to dopiero Asyryjczykom w roku 22 p.n.e. tylko dlatego, że Izraelitom zabrakło żywności i wody[38].

Pierwsza ekspedycja archeologiczna pojawiła się w Samarii w roku 1908. Byli to naukowcy z Uniwersytetu Harwardzkiego, którzy w ciągu trzech lat odkopali pozostałości pałacu Omriego i Achaba, mury obronne i zbiornik wodny, w którym był myty pokrwawiony rydwan Achaba[39]. Znaleźli również dużą ilość zapisanych ułamków ceramicznych, zwanych ostrakami. Są to notatki królewskich poborców podatków, którzy rejestrowali przypływ wina i oleju z różnych części królestwa[40].

Najcenniejszym odkryciem dokonanym w Samarii jest bez wątpienia

---

35. Sędz 9, 6.
36. Więcej na ten temat zob. S. Horn, dz. cyt., ss.149-155.
37. 1 Krl 16, 24.
38. 2 Krl 17, 5.6.
39. 1 Krl 22, 38.
40. Ponieważ skóra i papirus były za drogie, aby używać ich do zapisywania zwykłych notatek, dlatego stosowano skorupy z rozbitych, glinianych naczyń. Zob. S. Horn, dz. cyt., s. 157.

znalezienie kunsztownych wyrobów z kości słoniowej w pałacu Achaba. W roku 722 p.n.e. Asyryjczycy wywieźli większość tych ozdób do swego kraju. Sargon II, który dokonał inwazji na Samarię i uprowadził do niewoli 27900 Izraelitów, umieścił ozdoby z kości słoniowej w swoim pałacu w Kalach. Wyroby te przeważnie były płaskorzeźbami, które po osadzeniu w drewnianej ramie stanowiły dekorację. Rzeźby wykazują wyraźne wpływy egipskie. Spotykamy tam sfinksy, liście palm i kwiaty lotosu oraz bóstwa egipskie. W Samarii znaleziono w sumie ponad 500 kawałków kości słoniowej, połamanych i porozrzucanych po ziemi. Resztę odnaleziono w Asyrii[41].

Wzbudzające podziw ruiny, które dziś można oglądać w Samarii, pochodzą głównie z czasów Heroda i Septymiusza Sewera. Cesarz August podarował Samarie Herodowi, a ten w podzięce nazwał je Sebaste, jako że greckie *sebastos* odpowiada łacińskiemu *augustus,* i wybudował nad starą świątynią Baala świątynię Augusta. W Samarii Herod poślubił najbardziej ukochaną ze wszystkich żon Mariamme i tutaj też kazał ją zgładzić.

4.7. Bet Szean

Początki Bet Szean – jak wykazały badania archeologiczne – sięgają kilka tysięcy lat wstecz. Od ok. 1550 roku p.n.e. miastem zawładnęli Egipcjanie, potem w roku 1250 p.n.e. Filistyni. To oni zabili pierwszego króla izraelskiego Saula i jego zwłoki powiesili na murach Bet Szean[42]. Później Dawid włączył miasto do swego królestwa.

Najtrwalszymi konstrukcjami odnalezionymi przez archeologów okazały się pozostałości świątyń, które użytkowano przez ok. 500 lat. W roku 63 p.n.e. Pompejusz przemianował miasto na Scytopolis i włączył do Dekapolu, związku 10 miast. Wtedy powstał akropol i świątynia poświęcona Zeusowi. Poza

41. Więcej na ten temat zob. A. Millard, Skarby z czasów biblijnych, ss. 109-111.
42. 1 Sam 31, 10.

miastem wzniesiono amfiteatr. Już w czasach bizantyjskich zbudowano termy. Z tego okresu odkryto nimfeum i bazylikę, w której najcenniejszymi pamiątkami są przepiękne mozaiki, m.in. z motywami starotestamentowymi[43].

43. Zob. S. Kochav, dz. cyt., s. 260.

5. Judea, Idumea i Negew

5.1. Betlejem

W Betlejem nie prowadzono wielkich badań archeologicznych, ale nie można tego miejsca pominąć. Pierwsza wzmianka biblijna mówi o Betlejem, jako miejscu narodzenia króla Dawida[1]. Prorok Micheasz zapowiedział, że w Betlejem narodzi się Mesjasz[2]. Jak podają Ewangelie, Józef i Maria udali się tam podczas spisu ludności dokonanego na polecenie Oktawiana Augusta i wtedy narodził się Jezus.

Kościół nad domniemaną grotą narodzenia zbudowano w roku 339, za czasów Konstantyna Wielkiego. Za Justyniana kościół rozebrano i wzniesiono większy i wspanialszy, a potem na tym miejscu powstał jeszcze jeden, nowszy[3]. W roku 1934 odkryto tam oryginalną mozaikę posadzkową. Jej fragmenty można oglądać pod posadzką kościelną[4].

5.2. Herodium

Pałac i forteca zarazem, które zbudował król Herod, miały upamiętnić miejsce, gdzie odniósł wielkie zwycięstwo nad Hasmoneuszami a zarazem chciał stworzyć mauzoleum. Jednak archeologom prowadzącym wykopaliska na tym terenie, nie udało się odnaleźć grobowca Heroda. Można natomiast obejrzeć

---

1. 1 Sam 16.
2. Mich 5, 1.
3. Kilka ulic dalej stoi kościół ortodoksyjny, gdzie – jak twierdzą jego włodarze – jest prawdziwe miejsce narodzenia Jezusa.
4. Zob. S. Kochav, *Izrael – ludzie, historia, tradycje*, s. 262.

ruiny przestronnego pałacu, dużego basenu, łaźni oraz magazynów. Forteca wznosi się ok. 65 metrów nad grzbietem naturalnego wzgórza, otoczona podwójnym murem. Ponieważ podczas budowy wysypywano ziemie na zewnątrz, powstał stożkowy pagórek. Do Herodium można było dostać się tylko jednym wejściem. Był to podziemny tunel, który biegł od podstawy pagórka przez 3-metrowe wejście do północno-wschodniego narożnika dziedzińca.

Główny pałac Heroda składał się z luksusowego mieszkania i ogrodu. Posiadał dwie kondygnacje. Na dole znajdowały się łaźnie, gdzie podłogi były pokryte kolorowymi mozaikami. Podobnie wyglądał dolny pałac, tyle, że basen był większy, ponieważ pełnił również rolę zbiornika na wodę. W pałacu znaleziono kilka pieców używanych przez powstańców Bar-Kochby a także odkryto synagogę. Archeolodzy odnaleźli również broń oraz monety bite przez powstańców żydowskich. Za czasów panowania Bizancjum, w Herodium wzniesiono klasztor[5].

5.3. Lakisz

W czasie kampanii kananejskiej Izraelitów, Jozue zdobył również Lakisz i przydzielił je pokoleniu Judy[6]. Ponieważ miasto było izraelskim przyczółkiem na granicy południowo-zachodniej, król Rechabeam wzmocnił jego fortyfikacje[7]. Lakisz zostało zdobyte i zburzone dopiero przez Sancheriba[8]. Wydarzenie zostało upamiętnione serią kamiennych reliefów na ścianach pałacu w Niniwie[9]. Obrazują one strategię działań wojennych i technikę oblężniczą

5. Por. A. Millard, *Skarby z czasów biblijnych*, s. 173; S. Kochav, dz. cyt., s. 264.
6. Joz 10, 32; 15, 21.39.
7. 2 Krn 11, 5.9.
8. 2 Krl 18, 13.14.
9. Dzisiaj można je oglądać w British Museum w Londynie.

Asyryjczyków. Informują także jak karano obrońców miasta i w jaki sposób ocalała ludność pędzona była do niewoli. W Lakisz odkryto masowy grób, w którym znaleziono ponad 1500 szkieletów ludzi wymordowanych podczas oblężenia.

Podczas wykopalisk odkryto świątynię kananejską, izraelskie fortyfikacje z bramą, rezydencję perskiego namiestnika oraz ostraki – 21 skorup glinianych, które są najstarszą starożytną korespondencją hebrajską. Były to listy wojskowe, które oficer stacjonujący w polu wysyłał do swego przełożonego w Lakisz. Miało to miejsce w latach 588-586 p.n.e., gdy Nebukadnesar oblegał Jerozolimę i podbijał pozostałą część kraju[10].

Wykopaliska z lat 1932-38 prowadzone przez J.L. Starkeya oraz te prowadzone od roku 1996 przez Instytut Archeologii w Tell Aviwie, odsłoniły liczne warstwy osadnicze. Najstarsze są z ok. 3000 roku p.n.e.. Zachowały się fundamenty zamku z X wieku p.n.e. oraz 44-metrowa studnia, znajdująca się wewnątrz umocnień obronnych, która zaopatrywała miasto w wodę. Dobrze widoczne są także bramy szturmowane przez wojska Senacheriba i Nebukadnesara.

5.4. Masada

Masada odegrała tragiczną rolę w historii Żydów. Na płaskim szczycie wzgórza, 360 metrów nad okolicą, Herod wybudował twierdzę, która miała trzymać w ryzach buntowniczych Żydów i wzbudzić respekt w Kleopatrze, królowej Egiptu. W otoczonej murem twierdzy zbudował dwa pałace, kilka magazynów, łaźnie oraz synagogę. Po jego śmierci wciąż stacjonował tam garnizon. W roku 66, gdy zaczęła się pierwsza wojna żydowska, grupa zelotów

10. Por. S. Horn, *Z archeologią przez kraje biblijne*, s. 163; Wielkie wydarzenia czasów biblijnych, s. 100.

opanowała rzymski garnizon w Masadzie i utrzymała swe pozycje aż do roku 73. Wojska rzymskie długo oblegały twierdzę. Dowódca rzymski Silva otoczył Masadę wałem oblężniczym. Rzymianom udało się uczynić wyłom w murze. W tym momencie już było wiadomo, że obrońcy nie zdołają się utrzymać. Postanowili więc popełnić zbiorowe samobójstwo. Kiedy Rzymianie wtargnęli do twierdzy, zastali jedynie płonące budynki i ciała 960 osób[11].

Ruiny Masady zostały odkopane przez prof. Yigaela Yadina w latach 1963-1965. Były one w takim stanie, w jakim pozostawili je Rzymianie. Np. podłogi pałacowe były pokryte pięknymi mozaikami. Na otynkowanych ścianach znajdowały się malowidła, a podłogi były wyłożone biało-czarnymi kafelkami. Aby nie było problemu z wodą, z pobliskich dolin przegrodzonych tamami wodę doprowadzano do kilkunastu zbiorników znajdujących się na niższych partiach zboczy. Stamtąd transportowano je ręcznie lub na osłach do zbiorników znajdujących się na szczycie[12].

5.5. Arad

Niespełna 25 km na zachód od Masady leżało starożytne miasto Arad. Jego król walczył z Izraelitami podczas ich 40-letniej wędrówki do Ziemi Obiecanej[13]. Później miasto zostało zdobyte przez Jozuego i jego armię[14].

W roku 1962 rozpoczęły się wykopaliska w Arad. Jednak dopiero w roku 1976 Yohanan Ahoroni odkopał Akropolis. Odkryto również odstępcze sanktuarium, jakich wiele budowano na wyżynach w Izraelu. Podczas reformacji Jozjasza sanktuarium to ostało się tylko dlatego, że postanowiono

---

11. Tamże, s. 164.

12. Zob. A. Millard, dz. cyt., ss.176-179; S. Kochav, dz. cyt., s. 275.

13. Num 21, 1; 33, 40.

14. Joz 12, 7.14.

zmienić przebieg murów miejskich. Teraz miały one przebiegać nad świątynią. Postanowiono więc jej nie burzyć, mur bowiem całkowicie ją przykrył. Dzięki temu zachowała się do naszych czasów[15].

5.6. Beer-Szewa

Beer-Szewa jest najdalej na południe położonym miastem starożytnego Izraela. Niestety większość starożytności leży pod współczesnym miastem, nie ma więc do nich dostępu. Do niektórych jednak dokopano się. M.in. prof. Aharoni udowodnił, że istniało tam odstępcze sanktuarium, które piętnował prorok Amos[16]. Szczególnie cennym odkryciem był duży ołtarz z rogami w czterech narożnikach. Wysokość, długość i szerokość ołtarza są równe, po 1,6 metra. Ołtarz był wbudowany w mur miasta, dlatego przetrwał do naszych czasów[17].

---

15. Znaleziony został namacalny dowód prawdziwości oskarżeń wypowiadanych przez proroków przeciwko odstępczemu kultowi. Zob. S. Horn, dz. cyt. , s. 165.
16. Am 5, 5; 8, 14.
17. Zob. S. Horn, dz. cyt., ss. 165.166.

WAŻNIEJSZE WYDARZENIA W DZIEJACH IZRAELA

(daty z czasów biblijnych podane w oparciu o chronologię biblijną*)

Powołanie Abrahama	1875-1845
Wyjście z Egiptu	1445
Przejście przez Jordan	1405
Czasy Jozuego i sędziów	1405-1050
Panowanie Saula	1050-1011
Panowanie Dawida	1011-971
Panowanie Salomona	971-931
Podział królestwa na Izrael i Judę	931

Panowanie królów

judzkich		izraelskich	
Rechabeam	931-913	Jeroboam I	931-910
Abijam	913-911		
Asa	911-870	Nadab	910-909
		Baasza	909-886
		Ela	886-885
		Zimri	885
		Omri	885-873
Jehoszafat	870-848	Achab	873-853
		Achazjasz	853-852
Jehoram	848-841	Joram	852-841
Achazjasz	841		
Atalia	841-835	Jehu	841-814
Joasz	835-796	Jehoachaz	814-798
Amasjasz	796-767	Joasz	798-782
Azariasz (Uzjasz)	767-739	Jeroboam II	782-753

		Zachariasz	753-752
		Szallum	752
Jotam	739-735	Menachem	752-742
		Pekachiasz	742-740
Achaz	735-729	Pekach	740-732
		Ozeasz	732-722
Hiskiasz	729-697	Upadek państwa izraelskiego	
Manasses	697-642	Sprowadzenie osadników pogańskich	
Amon	642-640	do Samarii	680
Jozjasz	640-609	(początek Samarytan)	
Jehoachaz	609		
Jehojakim	609-598		
Jehojachin	598-597		
Sedekiasz	597-586		
Upadek państwa judzkiego			
Niewola babilońska			

Dekret Cyrusa zezwalający Żydom na powrót do ojczyzny	538
Powrót pierwszej grupy pod wodzą Zorobbabela	536
Zakończenie budowy świątyni	515
Estera zostaje królową Persji	497
Powrót drugiej grupy Żydów pod wodzą Ezdrasza	457
Powrót Nehemiasza, rozpoczęcie budowy murów Jerozolimy	444
Podbój kraju przez Aleksandra Wielkiego Macedońskiego	332
Powstanie machabejskie (Hasmoneuszy)	166-160
Autonomia Żydów pod panowaniem Hasmoneuszy	142-129
Niepodległość Żydów w królestwie Hasmoneuszy	129-63
Zajęcie Jerozolimy przez Pompejusza. Rządy Rzymu	63
Panowanie Heroda	63-4

Narodzenie Jezusa	5 p.n.e.
Poncjusz Piłat prokuratorem Judei	26-35
Chrzest Jezusa	27 (jesień)
Ukrzyżowanie Jezusa	31 (wiosna)
Wybuch powstania przeciwko Rzymowi	66
Zburzenie Jerozolimy przez Rzymian	70
Zdobycie Masady, koniec powstania	73
Powstanie Bar Kochby	132-135
Rządy Bizancjum	313-636
Panowanie Arabów	636-1099
Łacińskie Królestwo Jerozolimskie	1099-1291
Rządy Mameluków	1291-1516
Panowanie Ottomanów	1517-1917
Protektorat brytyjski	1918-1948
Proklamowanie państwa izraelskiego	1948
Wojna sześciodniowa	1967
Wojna Jom Kippur	1973
Podpisanie porozumień z Camp David	1978
Pokojowa nagroda Nobla dla Begina i Sadata	1979
Wybuch intifady	1987
Pokojowa nagroda Nobla dla Rabina, Peresa i Arafata	1994
Wprowadzenie samorządu palestyńskiego w strefie Gazy i na Zachodnim brzegu Jordanu. Wyłonienie Rady Palestyńskiej	1995
Wybuch kolejnego powstania palestyńskiego, intifady	2000

* Niektórych dat nie da się dokładnie ustalić. Podane są w przybliżeniu.

BIBLIOGRAFIA

1. Teksty biblijne

Biblia Święta to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (Biblia Gdańska), Warszawa 1958.

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z apokryfami (Biblia Warszawska), wyd. XVIII, Warszawa 1990.

Biblia Tysiąclecia (Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu), wyd. III, Warszawa – Poznań 1988.

Dąbrowski E., *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Poznań 1960.

Kowalski S., *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Warszawa 1957.

Pecaric S. (red.), *Bereszit*, Kraków 2001.

Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy (Przekład Ekumeniczny), Warszawa 2001.

Romaniuk.K., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (Biblia Warszawsko-Praska), Warszawa 1998.

Wujek J., *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Kraków 1962.

2. Konkordancje, leksykony, encyklopedie, słowniki, atlasy

Atlas biblijny, Warszawa 1990.

Atlas dawnych cywilizacji, Wrocław 2001.

Atlas miejsc biblijnych, Bielsko-Biała 1999.

Barnavi E. (red.), *Historical Atlas of the Jewish People*, London 1992.

Bocian M., *Leksykon postaci biblijnych*, Kraków 1995.

Chronologia Starego Testamentu, Warszawa 2002.

Dąbrowski E., *Konkordancja podręczna*, Poznań 1955.

Dowley T., *Przewodnik biblijny*, Warszawa 1989.
Encyclopedia Judaica, t. 1 – 16, Jerusalem 1978.
Encyclopedia of the Bible, Oxford 1986.
Encyklopedia Biblii, Warszawa 1997.
Encyklopedia biblijna, Warszawa 1999.
Encyklopedia Britannica (edycja polska), t. 1 – 27, Poznań 1997-2002.
Encyklopedia Katolicka, t. 1 – 8, Lublin 1989-2000.
Flis J., *Konkordancja do Biblii Tysiąclecia*, Warszawa 1991.
Heit O., *Słownik terminów biblijnych*, Warszawa 1983.
Ilustrowany atlas świata, Warszawa 1999.
Konkordacja biblijna, Warszawa 1982.
Kowalewski M., *Mały słownik teologiczny*, Poznań 1960.
Langkammer O.H., *Słownik biblijny*, Katowice 1984.
Leksykon podstawowych pojęć pojęć religijnych, Warszawa 1998.
Leksykon religioznawczy, Warszawa 1988.
Podręczna Encyklopedia Biblijna, t. 1 – 2, Poznań 1959.
Rode M., *Mała encyklopedia teologiczna*, t. 1 – 2, Warszawa 1988.
Satelitarny atlas Ziemi Świętej, Podkowa Leśna 1993.
Seventh-day Adventist Bible Commentary, t. 1 – 11, Washington DC 1953-1966.
Słownik wiedzy biblijnej, Warszawa 1996
Trzeciak O., *Podręczna konkordancja biblijna*, Poznań 1967.
Nowa Encyklopedia Powszechna, t. 1 – 6, Warszawa 1997.
Wielki atlas biblijny, Warszawa 1994.

3. Publikacje, komentarze

Aharoni Y., *The Land of the Bible*, Philadelphia 1967.
Albright W.F., *Archeologia Palestyny*, Warszawa 1964.

Albright W.F., *Od epoki kamiennej do chrześcijaństwa*, Warszawa 1967.

Alexander P., Masom C., Millard A., *Świat Biblii. Miejsca, odkrycia, najważniejsze wydarzenia*, Warszawa 1991.

Archeologia. Komputerowa rekonstrukcja zaginionej rzeczywistości, Warszawa 1997.

Archeologia Palestyny, Poznań 1969.

Armstrong K., *Jerozolima – miasto trzech religii*, Warszawa 2000.

Arndt M., *Rzeka Jordan – znaczenie historyczne i teologiczne*, Legnickie Wiadomości Diecezjalne, nr 7/1998.

Arnaud D., *Starożytny Bliski Wschód*, Warszawa 1982.

Asali K.J., *Jerusalem in History*, New York 1990.

Baldi D., *W ojczyźnie Chrystusa* (przewodnik po Ziemi Świętej), Kraków – Asyż 1982.

Ben Gurion D., *Recollections*, London 1970.

Bensimon D., Errera E., *Żydzi i Arabowie. Historia współczesnego Izraela*, Warszawa 2000.

Ben-Tor A., *The Archeology of Ancient Israel*, London 1992.

Bright J.A., *Historia Izraela*, Warszawa 1994.

Bruckberger R.L., *Dzieje Jezusa Chrystusa*, Warszawa 1972.

Bulli K., *Księga Daniela*, Warszawa 1966.

Celler B., *Powstanie państwa Izraela*, Łódź 1996.

Chojnowski A., Tomaszewski J., *Izrael* (Historia państw świata w XX wieku), Warszawa 2001.

Chrostowski W., *Bohaterowie wiary Starego Testamentu*, Warszawa 1992.

Connoly P., *Living in the Time of Jesus of Nazareth*, Oxford 1983.

Coogan M.C., *Biblical Archeologist*, rocznik XXXVII, 1974.

Cotterell A. (red.), *Cywilizacje starożytne*, Łódź 1990.

Davies G.I., *Megiddo*, Cambridge 1986.

Dayan M., *Story of My Life*, London 1976.

Dąbrowski E., *Glossy i odkrycia biblijne*, Warszawa 1954.
Dąbrowski E., *Życie Jezusa Chrystusa w opisie Ewangelistów*, Poznań 1952.
Dąbrowski S., *Współczesny Izrael*, Znaki Czasu nr 4/1988.
De Vaux, R., *Die habraischen Patriarchen und die modernen Entdeckungen*, Leipzig 1960.
Dothan T., *The Philistines and Their Material Culture*, Jerusalem 1983
Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, Poznań 1924.
Finegan J., *The Archeology of the New Testament*, Princeton 1992.
Flapan S., *Birth of Israel. Myths and Realities*, New York 1987.
Flawiusz J., *Dawne dzieje Izraela*, Poznań 1962.
Flawiusz J., *Wojna żydowska*, Poznań 1984.
Flawiusz J., *Przeciwko Apionowi. Autobiografia*, Poznań 1986.
Gaudefroy-Demombynes M., *Narodziny islamu*, Warszawa 1988.
Gilbert M., *Jerusalem, Rebirth of a City*, London 1985.
Górski A., *Chodziłem tam, gdzie chodził Jezus*, Znaki Czasu nr 4/1988.
Grant M., *Dzieje dawnego Izraela*, Warszawa 1991.
Gryglewicz F., *Chronologia życia Chrystusa Pana*, Lublin 1957.
Gunkel H., *Genesis*, Gottingen 1977.
Harrington W.J., *Klucz do Biblii*, Warszawa 1982.
Hirsch E. (red.), *Izrael w faktach*, Jerozolima 1999.
Horn S.H., *Z archeologią przez kraje biblijne*, Warszawa 1989.
Huppert Uri, *Izrael. Rabini i heretycy*, Łódź 1994.
Jakubiec Cz., *Genesis*. Księga Rodzaju, Warszawa 1957.
Jelito J., *Historia czasów Starego Testamentu*, Lublin 1961.
Jendroszczyk P., *W cieniu gwiazdy Dawida*, Warszawa 1990
Johnson P., *Historia Żydów*, Kraków 1993
Keller W., *Śladami Biblii. Stary Testament w świetle badań naukowych*, Diepholz 1998.
Klima J., *Prawa Hammurabiego*, Warszawa 1957.

Kochav S., *Izrael. Ludzie, historia, tradycje*, Warszawa 1996.

Koran, Warszawa 1986.

Koziróg B., *Święte miejsca*, Znaki Czasu nr 4/1988.

Koziróg B., *Wędrówki po Ziemi Świętej*, Warszawa 1991.

Koziróg B., *Tajemnice i proroctwa Pisma Świętego*, Warszawa 1997.

Koziróg B., *Współczesne kraje biblijne*, Podkowa Leśna 2000.

Koziróg B., *Tajemnice i proroctwa Biblii*, Warszawa 2001.

Koziróg B., *12 współczesnych krajów biblijnych*, Podkowa Leśna 2001.

Koźniewski K., *Od Golgoty do Masady*, Warszawa 1991.

Krawczuk A., *Herod, król Judei*, Warszawa 1965.

Krawczuk A., *Konstantyn Wielki*, Warszawa 1970.

Kudasiewicz J., *Biblia, historia, nauka*, Kraków 1986.

Laqueur W., Rubins B., *The Israel-Arab Reader. A Documentary History of the Middle East Conflict*, Pelican 1995.

Laubach F., *List do Hebrajczyków*, Warszawa 1983.

Lemche N.P., *Early Israel: Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society Before the Monarchy*, Leiden 1985.

Levenson J.D., *Sinai and Zion*, Minneapolis 1985.

Lewis B., *The Jews of Islam*, New York and London 1982.

Lombardi L., *Ziemia Święta*, Ząbki 1990.

Łach St., *Księga Rodzaju*, Poznań 1962.

Łach St., *Księga Wyjścia*, Poznań 1964.

Łach St., *Księga Liczb*, Poznań 1970.

Łyko Z., *Spotkanie z Biblią*, Warszawa 1972.

Łyko Z., *Wstęp do Pisma Świętego*, Warszawa 1987.

Łyko Z., *Nauki Pisma Świętego*, Warszawa 1989.

Marshall D., *Pilgrim Ways*, Alma Park 1993.

Marshall D., *Where Jesus walked*, Grantham, bez daty.

Meir G., *My Life*, London 1976.

Mez A., *Renesans islamu*, Warszawa 1979.

Milik J.T., *Dziesięć lat odkryć na pustyni judzkiej*, Warszawa 1968.

Millard A., *Discoveries from the Time of Jesus*, Oxford 1990.

Millard A., *Skarby z czasów biblijnych*, Racibórz 1994.

Modrzejewski J., *Aleksander Macedoński*, Warszawa 1958.

Olszewski D., *Dzieje chrześcijaństwa w zarysie*, Katowice 1982.

Ordyk B., Satala Z., *Szalom Izrael*, Warszawa 1991.

Osmańczyk E.J., *Polska i Izrael*, Warszawa 1989.

Palla A., *Sekrety Biblii*, Rybnik 2002.

Parrot A., *Wśród zabytków Jerozolimy*, Warszawa 1971.

Perego G., *Przewodnik po świecie Biblii*, Częstochowa 2001.

Peres Sz., *Nowy Bliski Wschód*, Warszawa 1995.

Polok W., *Daniel a współczesność*, Warszawa 1982.

Poniatowski Z., *Wprowadzenie w ewangelię*, Warszawa 1971.

Price R., *Secrets of the Dead Sea Scrolls*, Eugene 1996.

Prigent P., *Upadek świątyni*, Warszawa 1975.

Pritchard J.B., *Ancient Near Eastern Texts, Relating to the Old Testament*, Princeton 1969.

Raban A., *The Harbours of Caesarea Maritima*, Oxford 1989.

Rabinowich A., *Izrael*, Warszawa 1991.

Radziwił M.K., *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584*, Warszawa 1962.

Redford D.B., *Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton 1992.

Reychman J., *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w*., Warszawa 1972.

Ricciotti G., *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956.

Ricciotti G., *Życie Jezusa Chrystusa*, Warszawa 1956.

Rodinson M., *Mahomet*, Warszawa 1994.

Rops D., *Życie codzienne w Palestynie za czasów Chrystusa*, Poznań 1964.

Saggs H.W.F., *Wielkość i upadek Babilonii*, Warszawa 1973.

Sanders E.P., *Judaism: Practice and Belief, 63 BCE to 66 CE*, London and Philadephia 1992.

Shanks H., *Starożytny Izrael*, Warszawa 1994.

Simon M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, Warszawa 1981.

Smith U., *The Prophecies of Daniel and Revelation*, Battle Creek 1878.

Sobór Watykański II, Poznań 1968.

Sourdel J.D., *Cywilizacja islamu*, Warszawa 1980.

Szczudłowska A., *Starożytny Egipt*, Warszawa 1978.

Talmud Babiloński Baba Bathra.

Thompson J.A., *Biblia i archeologia*, Warszawa 1965.

Tilbury N., *Izrael* (przewodnik), Bielsko-Biała 1994.

Tschirschnitz A., *Dzieje ludów biblijnych*, Warszawa 1994.

Tyloch W., *Aspekty społeczne gminy z Qumran w świetle rękopisów znad Morza Martwego i tekstów autorów starożytnych*, Warszawa 1968.

Tyloch W., *Judaizm*, Warszawa 1987.

Tyloch W., *Dzieje ksiąg Starego Testamentu*, Warszawa 1994.

Wegener G., *6000 lat i jedna księga*, t. 1 – 2, Warszawa 1972.

White E.G., *Działalność apostołów*, Warszawa 1991.

White E.G., *Prorocy i królowie*, Warszawa 1991.

White E.G., *Patriarchowie i prorocy*, Warszawa 1999.

White E.G., *Życie Jezusa, Warszawa* 2000.

Wielkie wydarzenia czasów biblijnych, Warszawa 1998.

Wolfram K., *Życie Jezusa*, Warszawa 1961.

Yadin Y., *Masada*, London 1966.

Yadin Y., *Jerusalem Revealed, Archeology in the Holy City 1968-1974*, New Haven 1976.

Yadin Y., *Bar-Kokhba*, London 1971.

Zabłocka J., *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982.

Zaleski W., *Jezus Chrystus*, Poznań 1964.

Życie Jezusa Chrystusa, Kalwaria Zebrzydowska 1984.

WYKAZ SKRÓTÓW

Gen	1 Księga Mojżeszowa (Genesis, Księga Rodzaju)
Ex	2 Księga Mojżeszowa (Exodus, Księga Wyjścia)
Lev	3 Księga Mojżeszowa (Leviticus, Księga Kapłańska)
Num	4 Księga Mojżeszowa (Numeri, Księga Liczb)
Deu	5 Księga Mojżeszowa (Deuteronomium, Ks. Powtórzonego Prawa)
Joz	Księga Jozuego
Sędz	Księga Sędziów
1 Sam	1 Ksiega Samuelowa
2 Sam	2 Księga Samuelowa
1 Krl	1 Księga Królewska
2 Krl	2 Księga Królewska
1 Krn	1 Księga Kronik
2 Krn	2 Księga Kronik
Est	Księga Estery
Ezdr	Księga Ezdrasza
Neh	Księga Nehemiasza
Iz	Księga Izajasza
Jer	Księga Jeremiasza
1 Mch	1 Ksiega Machabejska
Mt	Ewangelia Mateusza
Mr	Ewangelia Marka
Łk	Ewangelia Łukasza
Jan	Ewangelia Jana
Dz Ap	Dzieje Apostolskie
Gal	List do Galacjan
Hebr	List do Hebrajczyków
SDA BC	Seventh-day Adventist Bible Commentary

SPIS TREŚCI

Nota o autorze 3

WIADOMOŚCI WSTĘPNE 4

1. Ziemia Święta 4

2. Geografia Izraela 6

2.1. Regiony geograficzne 6

2.2. Klimat 9

2.3. Flora i fauna 10

2.4. Woda 11

2.5. Ekologia 12

2.6. Miasta 12

2.7. Wieś 14

2.8. Infrastruktura 15

2.9. Przemysł 16

2.10. Turystyka 16

CZĘŚĆ I

RYS HISTORYCZNY 18

1. Od patriarchów do sędziów 18

1.1. Abraham 18

1.2. Izaak 23

1.3. Jakub i Józef 25

1.4. Mojżesz 27

1.5. Jozue 34

1.6. Sędziowie 37

2. Królestwo zjednoczone 41

2.1. Ustanowienie królestwa 41

2.2. Panowanie Saula 42

2.3. Imperium Dawida 46

2.4. Panowanie Salomona 53

3. Królestwo podzielone 59
3.1. Rozpad królestwa Salomona 59
3.2. Dzieje królestwa izraelskiego i judzkiego 60
3.3. Dalsze dzieje państwa judzkiego 66
4. Panowanie babilońskie, perskie i greckie 70
4.1. Panowanie babilońskie 70
4.2. Panowanie perskie 72
4.3. Panowanie greckie 75
5. Panowanie rzymskie 81
5.1. Schyłek rządów dynastii hasmonejskiej 81
5.2. Królestwo Heroda Wielkiego i jego dynastia 82
5.3. Wojny żydowskie 85
5.4. Powstanie chrześcijaństwa 86
6. Od panowania Bizancjum do panowania brytyjskiego 88
6.1. Rządy Bizancjum 88
6.2. Panowanie Arabów 89
6.3. Wyprawy krzyżowe 90
6.4. Pod rządami Mameluków 92
6.5. Rządy Turków Osmańskich 93
6.6. Mandat brytyjski 96
7. Współczesny Izrael 98
7.1. Powstanie współczesnego państwa izraelskiego 98
7.2. Izrael w latach 1949 – 1967 100
7.3. Wojna sześciodniowa (1967) i wojna Jom Kippur (1973) 101
7.4. Po roku 1973 103
CZĘŚĆ II
RELIGIE KSIĘGI 107
1. Judaizm 107
1.1. Prawa 110

1.1.1. Dekalog 110
1.1.2. Prawo obrzędowe 112
1.1.3. Inne prawa 112
1.2. Święta 113
1.3. Przybytek i świątynie 116
1.3.1. Przybytek 116
1.3.2. Świątynia Salomona 117
1.3.3. Druga świątynia 117
1.4. Kapłani i ofiary 118
1.4.1. Kapłani i lewici 118
1.4.2. Rodzaje ofiar 118
1.5. Prorocy 119
1.6. Powstanie synagogi 120
1.7. Żydowskie stronnictwa 121
1.8. Filozofia judaizmu 123
1.9. Kalendarz żydowski 123
2. Chrześcijaństwo 126
2.1. Historyczność Jezusa 126
2.1.2. Świadectwa żydowskie 126
2.1.3. Świadectwa pogańskie 127
2.1.4. Świadectwa chrześcijańskie 128
2.2. Zarys biografii Jezusa 129
2.2.1. Narodzenie i pobyt w domu rodzinnym 129
2.2.2. Działalność publiczna 130
2.2.3. Śmierć, zmartwychwstanie i wniebowstąpienie 133
2.3. Powstanie i rozwój Kościoła chrześcijańskiego 134
2.4. Konflikt judeochrześcijan z poganochrześcijanami 137
2.5. Podróże misyjne apostoła Pawła 137
2.6. Chrześcijaństwo w Palestynie w wiekach późniejszych 139

2.7. Chrześcijaństwo w Izraelu w czasach obecnych 140
3. Islam 141
3.1. Zarys dziejów 141
3.2. Istota doktryny 144
CZĘŚĆ III
NAJWAŻNIEJSZE ODKRYCIA ARCHEOLOGICZNE 146
1. Qumran 146
1.1. Esseńczycy 146
1.2. Odkrycia 148
1.3. Znaczenie odkryć 149
2. Jerozolima 152
2.1. Tunel króla Ezechiasza 153
2.2. Wzgórze świątynne 155
2.3. Góra Oliwna i ogród Getsemane 157
2.4. Golgota i grób Chrystusa 159
3. Galilea 161
3.1. Dan 161
3.2. Bar Am 161
3.3. Hazor 162
3.4. Kafarnaum 163
3.5. Safed i Meiron 163
3.6. Sefforis 164
3.7. Tyberiada 164
3.8. Nazaret 165
3.9. Góra Tabor 165
3.10. Kana 165
3.11. Bet Szearim 166
4. Równina Nadmorska i Samaria 167
4.1. Akka (Akra) 167

4.2. Dor 168
4.3. Cezarea 168
4.4. Megiddo 169
4.5. Sychem, Ebal i Gerizim 171
4.6. Samaria 173
4.7. Bet Szean 174
5. Judea, Idumea i Negew 176
5.1. Betlejem 176
5.2. Herodium 176
5.3. Lakisz 177
5.4. Masada 178
5.5. Arad 179
5.6. Beer-Szewa 180

Ważniejsze wydarzenia w dziejach Izraela 181

BIBLIOGRAFIA
1. Teksty biblijne 184
2. Konkordancje, leksykony, encyklopedie, słowniki, atlasy 184
3. Publikacje, komentarze 185

Wykaz skrótów 192